

П.М.Федченко

**МИХАЙЛО
ДРАГОМАНОВ**

«Народ, що не шанує своїх великих людей, не варт зватися освіченим народом... Драгоманов для нас є чимось більше, як заслуженим чоловіком. Ми в нім шануємо *друга, вчителя, провідника*... Голос его був для нас заохотою, осторогою, вказівкою куди йти, *голосом сумління*...»

Іван Франко

«Драгоманов перший із російських публіцистів дав російській демократії широку і ясну програму... перший блискуче й докладно пояснив зміст і значення *конституційного ладу*, особливо ж *прав особи та принципів самоуправи*...»

Петро Струве

«М. Драгоманов, що був великим українським душоловом, тримався і в літературі, і в політиці, і в приватному житті тієї засади, що *«чистое дело требует чистих средств»*, і тримався її до кінця з великою завзятістю і невмолимістю...»

Леся Українка

Михайло Петрович Драгоманов.

П.М.Федченко

МИХАЙЛО
ДРАГОМАНОВ

ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ

*Київ
Видавництво
художньої літератури
«Дніпро»
1991*

ББК 63.3(2Ук)5+83.3(2Ук)1+87.3(2Ук)

Ф35

Широко використовуючи архівний матеріал, автор розповідає про складне життя, багату творчу спадщину М. П. Драгоманова — видатного мислителя і вченого зі світовим ім'ям, одного з найвідоміших українських громадських діячів та письменників минулого століття, з'ясовує його роль та місце у визвольному русі Росії та України, в культурному житті всього слов'янського світу.

Книжка розрахована на літературознавців, істориків, а також читачів, які цікавляться історією літератури та розвитком передової суспільної думки. Видання присвячено 150-річчю з дня народження Михайла Драгоманова.

Широко используя первоисточники, автор рассказывает о сложной жизни, богатом творческом наследии М. П. Драгоманова — выдающегося мыслителя и ученого с мировым именем, одного из самых известных украинских общественных деятелей и писателей прошлого столетия, определяет его роль и место в освободительном движении России и Украины, в культурной жизни славянского мира.

Рецензент *Р. П. Іванченко*

Редактор *С. О. Герейло*

Ф $\frac{4603020000 - 026}{M205(04) - 91}$ 26.91.

ISBN 5-308-00929-5

© П. М. Федченко, 1991.

ВІД АВТОРА

Шановний читачу!

Книга, що пропонується Вашій увазі, — скромна спроба монографічного історико-літературного й науково-теоретичного дослідження багатогранної діяльності видатного українського мислителя, вченого і політичного діяча Михайла Петровича Драгоманова. Могутня й неординарна, складна й суперечлива постать вченого була в центрі громадського й культурного життя слов'янського світу впродовж кількох десятиків років минулого століття, викликаючи палке захоплення й пошанування одних, ворожість і ненависть інших. Людина широких інтересів і глибокої ерудиції, чутливий до суспільних реалій, Драгоманов жив, творив і діяв у конкретних історичних умовах, розвиваючись і змінюючись разом з ними, але залишаючись непорушним лише в основних своїх світоглядних переконаннях послідовного демократа й гуманіста. Над усе ставив Драгоманов інтереси людини, її свободу і права, соціальні, політичні й національні інтереси рідного народу, засади політичної рівності й соціальної справедливості етносів.

Неоднозначними, а часто й діаметрально протилежними були оцінки діяльності українського просвітителя, які давались представниками різних ідейних таборів за життя і по його смерті. Боротьба навколо імені й спадщини Драгоманова і за Драгоманова не припиняється й донині, оскільки багато чого з його доробку зберігає свою непроминущу цінність, політичні ж сили

прагнуть використовувати його ім'я та ідеї в своїх інтересах.

Так вже повелося, що з величезної теоретичної спадщини письменника різні політики й вчені брали лише певні, суголосні їхнім поглядам, праці, які до того ж нерідко ще й тенденційно витлумачувались. Чимало ж глибоких досліджень присвячувались лише окремим аспектам чи періодам його життя, а тому в них годі шукати цілісний образ цього «апостола правди і науки». (С. Єфремов).

Відаючи належне своїм численним попередникам в розробці даної теми, автор цієї розвідки не зупиняв своєї уваги на їхніх дослідах. Його мета зводилася до прагнення неупереджено й по-сучасному прочитати й конкретно-історично оцінити творчість великого мислителя, висвітлити основні аспекти його діяльності, вирізняючи при цьому все те, що не втратило своєї актуальності й по-своєму озивається до політичних і культурних змагань нашого сьогодення. Нетрадиційно витлумачуючи деякі аспекти діяльності й окремі праці Драгоманова, автор не претендує на істину в останній інстанції, а тому й готовий до дискусії.

Значна частина науково-публіцистичної і епістолярної спадщини Драгоманова залишається малодоступною або й зовсім недоступною для читачів. Саме тому автор вважав за потрібне, якомога частіше звертаючись до першоджерел, голосом самого Михайла Петровича ілюструвати чи підтверджувати певні концептуальні твердження й положення.

Наскільки авторові вдалося впоратися з поставленим завданням, складе свою думку читач.

Драгоманов прожив неповторне і прекрасне життя, суджене першопрохідцям і борцям за свободу. Жадоба правди — як органічної єдності істини й справедливості — становила глибинну суть його неспокійної натури, натури цільної, чесноі й високоморальної людини, яка понад усе ставила інтереси рідного народу. Служіння тим інтересам вимагало постійного зв'язку з народом, розуміння його історичної долі, дум і прагнень, вимагало не лише беззавітної самовідданості, але й різноманітних та великих знань і вміння.

Ще з юнацьких літ готував він себе до того служіння, вивчаючи й наслідуючи найкращі традиції та заповіді своїх попередників. Час політичного, соціального й національного пробудження українського народу покликав його до активної діяльності на тих численних нивах, що чекали добрих і вмілих ратаїв. І він сміливо відгукнувся на поклик часу, на сподівання «мертвих і живих та ненароджених».

Визначний мислитель і громадський діяч, він став універсальним вченим-істориком і філософом, етнографом і фольклористом, літературознавцем і культурологом. А був він ще й талановитим народним просвітителем та вчителем, вихователем і організатором цілих поколінь молодих вчених і політичних бійців, популярним публіцистом і дбайливим видавцем.

Це про нього Сергій Єфремов сказав: «Для України Драгоманов справді був тим «апостолом правди і науки», що його з такою тугою виглядав народ перед смертю Шевченка»¹.

Михайло Петрович Драгоманов вступив на

політичну арену в складний історичний період, коли до суспільного руху підключалися нові класи й політичні сили, коли революційне піднесення кінця 50-х — початку 60-х років змінилося гнітючою реакцією, коли світлі сподівання заступили гіркі розчарування, а з розпаду одних гартувалася воля для подальшої боротьби, а в інших — зневіра, розгубленість і відчай, а зрештою — громадська пасивність або й цілковита зміна віри й прапорів.

У той час заклично лунав голос Олександра Герцена, набатним дзвоном пробуджуючи й «закликаючи живих» до боротьби із зневажливою самодержавною тиранією. Він же писав принизливі й ганебні листи цареві-вішателю з безпідставними проханнями та наївними порадами. Тоді на всю Росію говорила гнівна й мужня муза Миколи Некрасова і вона ж виривала у нього слова боязкого каяття та огидного прислужництва.

В одній шерезі з петрашевцями зійшов на ешафот Федір Достоевський, але поневір'яння в каторжних «мертвих домах», лицемірне царське «помилювання» надломило його так, що він розгубив свої ідеали, зрікся вчорашніх побратимів, ставши проповідником християнської покорі і терпіння.

Це були духовні світочі Росії, які самовіддано й жертовно служили своєму народові, гостро відчували його страждання і біль, жадібно вишукували для нього кращої долі, правди й справедливості, але в складних умовах і самі іноді збивались з обраного шляху, спотикаючись і падаючи на його терни... Та головне було не в їхніх помилках і зневірі, навіть якщо декому

потім і не вдавалося підвестись... Це були чесні помилки й слабкості бійців, що всім своїм досвідом — часом сумним та гірким — навчали твердості, мужності й послідовності тих, хто йшов за ними, виступав після них.

Подібних помилок, звичайно, не треба замовчувати і амністувати, бо й навряд чи потребують чийогось прощення люди, які за всіх умов так багато зробили для народу, складаючи його честь і совість, духовну силу і всесвітню славу.

Цього ж гатунку були і життєвий подвиг, і помилки чесного і високоморального діяча і громадянина Михайла Драгоманова, який прагнув усього себе віддавати боротьбі за кращу долю рідного народу та всіх людей праці, а тому з лицарською відвагою виступав з відкритим забралом проти всякої неправди, кривди й зла. В цій борні він не шукав для себе ні безпечних позицій, ні житейського затишку, ні дешевих честолюбних перемог.

Ще з юних літ терпів він за волелюбні переконання і незалежний характер, а потім довелося зазнати й гніту та переслідувань самодержавних властей двох імперій — Російської й Австрійської, що зрештою спричинило довічне, сповнене тяжких випробувань, напівголодне існування політичного вигнанця.

Він зазнав і пієтичну шану та любов своїх послідовників, і справедливі та безпідставні нападки всіляких опонентів, що висувало його в перші лави численних однодумців, а іноді й залишало самотнім в таборі супротивників та ворогів.

«Я завше прожив так, — зізнавався він у листі до Франка, — що мене по меншій мірі з двох

боків лаяли, й навіть таке сам собі правило виробив, що як що-небудь напишу таке, що лають тільки з одного боку, то вважаю за діло невдячне»².

Це не було рисою дратівливої, конфліктної натури, а наслідком об'єктивно складних суспільних відносин, суперечливості тих громадських, політичних, культурних проблем, навколо яких схрещувалися шаблі. Було це ще й наслідком внутрішніх суперечностей світогляду войовничого безкомпромісного Драгоманова...

Був час, коли Драгоманов полемізував з російськими лібералами з позицій революційної демократії, і тоді його називали «новим Герценом», небезпечним для існуючого ладу. Діячі революційного народництва А. Желябов і С. Степняк-Кравчинський вважали такого Драгоманова не просто своїм однодумцем і співником, а вчителем.

Але було й таке, що Драгоманов полемізував з революційними демократами, народниками з позицій буржуазного лібералізму, і це викликало гірке розчарування й заслужені докори ідейних соратників. Протягом всього свого політичного життя Драгоманов був переконаним і нещадним ворогом царського самодержавства, чесно заслуживши підозри й невдоволення, а потім і шалену лютю «господарів» Російської імперії. Його ім'я лякало оборонців трону настільки, що, як писав Франко, навіть коли б те ім'я з'явилося під молитвою «Отче наш» або царським гімном «Боже, царя храни», то й вони були б негайно заборонені. Лише за зв'язки з Драгомановим закривалися газети й журнали, а їх видавців кидали до в'язниці. Російське самодер-

жавство вимагало від сусідніх урядів висилки політичного злочинця та суду над ним.

Проте було й так, що Драгоманов у полемічному азарті через політичну необережність й сам потрапляв у підступно зіткані сіті російських царедворців, і хоч і при цьому нічим не зганьбив свого чесного імені, але тривалий час ставав об'єктом злісних інсинуацій та безпідставних звинувачень.

У розпалі політичної полеміки не лише реакційні шовіністичні ідеологи «єдиної й неділимої», а й представники російського народництва й соціал-демократії іноді звинувачували Драгоманова в українському націоналізмі й сепаратизмі.

Але ж українські буржуазні націоналісти — сучасники й нащадки — вважали Драгоманова «українофобом» і «русофілом», своїм принциповим ворогом, бо ніхто так, як він, уїдливо, не глумився над консервативністю й обмеженістю засліплених й фанатичних псевдоукраїнолюбців, ніхто так глибоко й послідовно не викривав облудних ідейок національного сепаратизму, водночас палко й аргументовано захищаючи ідеї братерського єднання українського і російського, всіх слов'янських народів та їхніх культур.

Драгоманов багато зробив для захисту українського народу і його культурної спадщини від шовіністичних зазіхань та переслідувань з боку російського самодержавства і польської шляхти, для піднесення й утвердження міжнародного престижу й авторитету української культури, пропаганди кращих її здобутків в слов'янському світі та Європі. І. Франко, Леся Українка,

М. Павлик, В. Стефаник, М. Коцюбинський та багато інших вітчизняних митців з гордістю називали себе учнями Драгоманова, а М. Старицький, М. Лисенко пишалися дружбою з ним. Дехто з них нерідко сперечався з ним і, пройшовши його школу, в нових історичних, соціальних умовах пішли значно далі від нього, але всі вони поважали й цінували його як свого доброго порадника і вчителя. Своїм ідеологом проголошували вже покійного Драгоманова ті російські буржуазні ліберали, які згодом формували партії кадетів і октябристів і прагнули включити в свій ідейно-політичний багаж публіцистичну спадщину першого в Росії і найпопулярнішого теоретика конституціоналізму.

Ще Драгоманова називали основоположником «українського марксизму» та попередником не лише соціал-демократії, а й... більшовизму. І особливо парадоксально — що й «марксизм», і «більшовизм», і «ленінізм» Драгоманова ввижався часом діаметрально протилежним політичним силам — і тим, хто нібито з патріотичних побуджень силкувався вибудовувати національні моделі марксизму-ленінізму, і тим, хто з лютою ненавистю виступав проти нього, а тому й провокаційно погрозово застерігав, що «над образом Леніна незримо в'ється... й знайома борідка Драгоманова...»³

Тернистий життєвий шлях судився Михайлу Драгоманову, такими ж багатограними і суперечливими були образ цього діяча і його теоретична спадщина. Він був такою могутньою й різнобічною індивідуальністю, повз яку не проходило жодне з актуальних питань сучасності і без впливу якої не обійшлася жодна з політич-

них течій, жоден з громадських і культурних діячів кінця ХІХ — початку ХХ століть.

Боротьба навколо творчості Драгоманова не вщухає й досі, періодично вибухаючи діаметрально протилежними претензіями на неподільне володіння нею чи на беззастережне й тотальне засудження. Показовими в цьому відношенні були й кілька гострих полемік, що спалахували в нашій та зарубіжній пресі останніх кількох десятиків років. І за давньою дивною закономірністю крайнощі, як правило, сходяться. Стаття О. Білецького, Д. Заславського, І. Романченка, в якій була зроблена одна з авторитетних і обґрунтованих спроб віддати належне історичній ролі М. Драгоманова щодо розвитку рідної культури, була одночасно скваліфікована ненависниками вченого (в обох таборах) як «ідеологічна диверсія». Якщо один київський ортодоксально-штатний борець за ідеологічну чистоту вважав статтю захистом українського буржуазного націоналіста, то інший автор — з мюнхенської «Літератури і мистецтва» (1959, № 10), твердив: «Реабілітація Драгоманова пов'язана із скаженим наступом на українських націоналістів... Драгоманов став зброєю цього наступу... Боротися Драгоманова або відвойовувати його від Москви це означає... відчинити брами української Трої і впровадити московського троянського коня...»

За образним висловом Франка, Драгоманов нагадував собою «великий прапор з багатьма китицями ідей та думок», і багато діячів, партій намагалися знайти серед них для себе зручну й підходящу, щоб, чіпляючись за неї, спробувати

оголосити й весь прапор, всього Драгоманова, своїм, а себе вважати його послідовниками.

Декому з тих, хто був Драгоманову фактично чужим по духу, вдавалося спекулювати його ім'ям, вигідно для себе тенденційно витлумачувати хиби вченого, оголошувати його своїм попередником і цим спотворюючи й цілий його образ.

Далекими від істини були й ті, хто абсолютизував полемічні випадки проти Драгоманова його опонентів, неісторично й недіалектично сприймав звинувачення на його адресу. По суті, подібні закиди адресувалися тенденційно викривленому, грубо спрIMITизованому його образу, бо справжній Драгоманов був іншим і багатьох упереджених звинувачень не заслуговував. Але неправда, якою поширеною й довготривалою вона б не була, не може жити вічно. Сам час, що завжди — найкращий і найсправедливіший суддя, нові тенденції та реалії суспільного й культурного життя стають об'єктивними й найточнішими критеріями оцінки спадщини минулого — і того, що відійшло, і того, що зберегло свою цінність для майбутніх епох.

Саме тому не тільки наше право, а й історичний обов'язок «перевірити» ідейну і творчу спадщину Драгоманова усіма наступними історичними процесами аж до сьогодні. Неупереджений дослідник неминуче прийде до висновку, що чимало з висловленого вченим століття тому актуальне й нині, прозріливо проникає і в цілий ряд сучасних нам суспільних процесів.

Драгоманов — цей, за словами М. Горького, «найвидатніший діяч України» — був невід'ємною частиною українського суспільно-політич-

ного й культурно-освітнього процесу, а тому суцільним безглуздям були спроби не помічати й не «враховувати» його доробку при дослідженні й характеристиці цього процесу, а якщо враховувати, то всупереч фактам силкуватися зображати його роль і значення в негативному плані і виключно темними тонами.

«Суд» над Драгомановим здебільшого чинили не звертаючись до конкретно-історичного аналізу його діяльності, основоположних праць, а з певних ідейно-політичних позицій лише обгрунтовуючи густо наложені на нього ярлики, — у тому числі й ярлик «націоналістичного міщанина». Звичайно, цей метод не тільки не має нічого спільного з науковим марксистським методом дослідження суспільних явищ, а й просто йому суперечить.

Зразок того, як слід діалектично оцінювати складні явища в суспільно-політичному житті й в літературі, подав В. І. Ленін у своїх статтях про О. Герцена, Льва Толстого, М. Михайловського, М. Некрасова, Г. Плеханова, в яких він, віддаючи належне цим діячам, водночас конкретно-історично пояснював і атестував їхні вимушені хитання, а то й фатальні помилки, що завдавали шкоди революційно-визвольному рухові. Відомо також, що, критикуючи ці помилки і хитання, Ленін з такою ж непримиренністю і пафосом критикував усіх, хто «хапався за фалди» Герцена, Некрасова, Михайловського, Плеханова, ігноруючи чи фальсифікуючи основне в їхній діяльності, спекулював на несуттєвому, силкувався зробити їх своїми спільниками чи попередниками.

Аналогічну операцію не раз намагалися роби-

ти з Драгомановим і самодержавні реакціонери, і галицькі консерватори, і всілякі шовіністи, і українські буржуазні діячі. Нам багато завдало шкоди огульне відкидання усього всупереч діалектично мудрому гегелівському запереченню з утриманням позитивного. У ряді праць, присвячених Драгоманову, склалася *тривка традиція узагальнено оцінювати його діяльність* словами В. І. Леніна — «націоналістичний міщанин». При певній нагоді ми теж будемо звертатись до цих ленінських висловів, коли йтиметься про ті конкретні приводи, які спричинили згадані ленінські оцінки. Зараз же зробимо лише такі загальні методологічні застереження. По-перше, неприпустимим свавіллям, що принципово чуже марксистській методології, є намагання трактувати оцінки конкретних явищ надто широко, переносячи їх на всю діяльність Драгоманова. Ленін перед собою подібного завдання, певне, не ставив та й не міг цього робити, не ознайомившись із значною частиною наукової спадщини вченого, особливо тією, яка була написана українською мовою (та низкою мов європейських народів), була розсіяна по численних періодичних виданнях і яка відбивала широкий спектр та часову еволюцію ряду його теоретичних положень.

По-друге, спроби надавати кожному ленінському вислову статусу непогрішимої догми незалежно від історичної зміни певних явищ, понять, а отже, й відповідної зміни ленінських поглядів на них (напр., поняття федерації, національно-культурної автономії) суперечать самій науковій практиці В. І. Леніна.

По-третє, подібна практика не враховує тих

випадків, коли Ленін вважав за потрібне звертатися до праць Драгоманова не лише з метою критики, а й тоді, коли на них доводилося спиратися як на вірогідне й авторитетне джерело чи вдалу й правильну характеристику певних суспільних явищ. Про це у нас також буде конкретна розмова далі.

По-четверте, використання ленінських оцінок як узагальнених ярликів, що виключають подальший конкретний аналіз, взагалі суперечить як духові ленінізму, так і конкретній практиці Леніна-аналітика.

Щоб у цьому зайвий раз переконатися, досить з усієї колосальної ленінської творчої спадщини звернутися лише до діалектики й динаміки його оцінок позитивного й негативного в діяльності видатного суспільно-політичного діяча й публіциста М. Михайловського, у якого так багато спільного з діяльністю Драгоманова.

Відомо, з якою безкомпромісністю В. І. Ленін розвінчував цього ідеолога ліберального народництва, в теоріях якого, як і в «народницькому соціалізмі» взагалі, «не було й грана соціалізму». На війні, як на війні! За життя свого супротивника Ленін вишукував у нього лише хибні й вразливі місця й стьобав по них з усієї сили, жодним словом не прохопившись про щось позитивне в діяльності надзвичайно талановитого й популярного публіциста.

Проте, очевидно, Ленін все-таки не забував і того, що Михайловський — це колишній соратник Некрасова і Салтикова-Щедріна в «Отечественных записках», один із найвидатніших буржуазних демократів і, як ідеолог селян-

ства, — виразник не лише його слабкостей, а й сили буржуазної революції.

Саме тому узагальнено оцінюючи діяльність Михайловського вже після його смерті, Ленін писав: «Великою історичною заслугою Михайловського в буржуазно-демократичному русі на користь визволення Росії було те, що він палко співчував пригнобленому становищу селян, енергійно боровся проти всіх і всіляких проявів кріпосницького гніту, відстоював у легальній, відкритій пресі — хоча б натяками співчуття і повагу до «підпілля», де діяли найбільш послідовні і рішучі демократи-різничинці, і навіть сам допомагав прямо цьому підпіллю...

...Не можна не пом'янути добрим словом цієї заслуги Михайловського»⁴.

Далі Ілліч застерігав, що не можна поширювати на Михайловського відповідальність за тих, хто виступав після нього і спекулятивно використовував його ідеї... Звичайно, не можна сказати про Михайловського механічно переносити на Драгоманова, але в цьому зв'язку не можна й не наголосити на тому, що всі перелічені Леніним надбання Михайловського ще більшою мірою властиві Драгоманову, який так само палко співчував пригнобленим усім націям, люто ненавидів гніт і несправедливість і не лише співчував підпіллю, а й сам перебував у ньому, зазнаючи жорстоких переслідувань з боку самодержавства.

Про Драгоманова існує величезна література, йому присвятили праці І. Франко і М. Павлик, М. Грушевський і С. Єфремов, Б. Кістяківський і Д. Заславський, І. Романченко і О. Білецький, Є. Кирилюк і Р. Іванова, М. Бернштейн і О. За-

сенко, М. Комишанченко і О. Дей, О. Лисенко і Д. Острянин, В. Сарбей і В. Сокурєнко, Ф. Шевченко, В. Лукєренко та ін. Розвиток *драгоманознавства* триває, але вже на новому методологічному ґрунті.

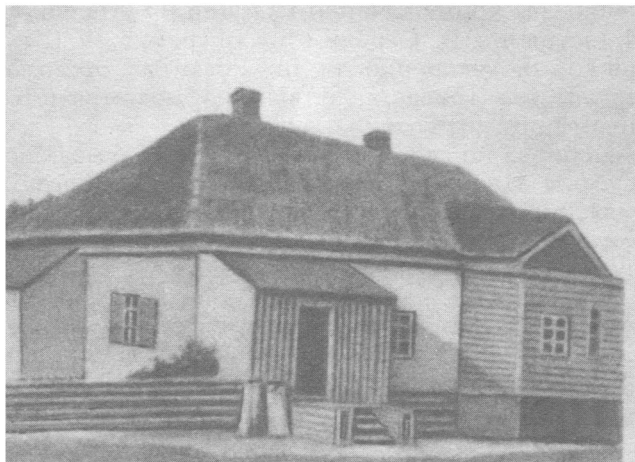
...Не раз по-своєму була осмислена думка, яку Стефан Цвейґ сформулював так: «Перо генія завжди більше, ніж він сам, воно не обмежене його часовими цілями, завжди спрямоване у майбутнє».

Написане Драгомановим, його величезна творча спадщина — зайве тому свідчення. Багато його ідей не лише витримали іспит часу, а прислужилися новим часам і будуть корисні наступним поколінням.

Відамо ж належне Михайлові Драгоманову і збагатимо наше сьогодні тим, що живе й зберегло свою творчу силу.

ДИТЯЧІ І ЮНАЦЬКІ РОКИ

Михайло Петрович Драгоманов народився 18 вересня 1841 року в м. Гадячі на Полтавщині в родині дрібнопомісних дворян. Батьки, нащадки козацької старшини, поділяючи ліберальні для свого часу погляди, прагнули не дуже відрізнитися од заможних селян ні маєтностями, ні побутом. Батько — Петро Якимович після навчання у місцевому училищі активно займався самоосвітою, а згодом закінчив Петербурзький університет і служив юристом при військовому міністерстві. Широко освічена людина, він володів англійською і французькою мовами, любив і добре знав російську літературу — і сам «зай-

Хата батьків М. П. Драгоманова.

мався письменством», друкував власні вірші та переклади в столичних газетах і журналах, збирав і записував народні пісні та легенди.

Не здобувши службової кар'єри, Петро Якович повернувся до рідного міста, зайнявся господарюванням та добровільним «служінням народові», про що вдячний син з гордістю згадував так: «Воротившись на родину в кінці 30-х років з ідеями, представлявшими смешение христианства с философией XVIII века и якобинства с демократическим цезаризмом, отец мой не нашел себе места в канцелярско-дворянском строе уездной жизни николаевского времени и, женившись, больше сидел дома и читал книги, если не хлопотал по процессам разного мелкого люда вроде крестьян, которые отыскивали себе свободу, рекрут, неправильно взятых в армию, и вообще всяких утесненных. За это его терпеть не могли местные чиновники и большая часть помещиков»⁵.

З гордістю за демократичні й волелюбні традиції свого роду Драгоманов згадував, що і батьки, і дід по матері не лише були прихильні до кріпаків, а й між собою говорили про визволення селян. За те, що батько підтримував селянські домагання «на вольність», ставився до мужиків з повагою, не соромлячись при зустрічах з ними навзаєм скидав шапку і привчив до цього й своїх дітей, селяни дуже шанували людяного пана.

Мав Михайло Петрович усі підстави пишатися й своїм рідним дядьком Яковом Якимовичем, який служив юнкером, а потім офіцером у Полтавському піхотному полку і брав участь в таємному товаристві об'єднаних слов'ян. Як і його брат, Яків теж вмщував поезії в журналі

Петро Якимович Драгоманов, батько письменника.

«Сын отечества», збірнику «Гирлянда» та газеті «Северный Меркурий». Брати Драгоманови приятелювали з деякими українськими письменниками, особливо з А. Метлинським.

Отож раннім і різнобічним розвитком Михайло передовсім зобов'язаний своєму оточенню, батькам. «Я очень обязан моему отцу, который развил во мне интеллектуальные интересы и с которым у меня не было нравственного разлада и борьбы,— вещь очень редкая в России и теперь, а прежде и тем более»,— писав згодом М. Драгоманов (1, 40).

А ті інтелектуальні інтереси розвивалися передовсім читанням української (І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко), російської (О. Пушкін, М. Гоголь), світової (від Гомера до сучасних письменників) класики, великих історичних творів М. Карамзіна, Д. Бантиша-Каменського та іншої літератури. В родині Драгоманових гармонійно поєднувались українська і російська культурні стихії з широкою загальнолюдською гуманістичною культурою.

З 1849 по 1853 рік юнак навчався в Гадяцькому повітовому училищі, де також захоплювався античним світом, історією, географією, мовами, виявляючи при цьому інтерес і до математичних дисциплін та відзначаючись зразковою поведінкою. Говоримо про це тут тому, що, продовжуючи своє навчання в Полтавській гімназії, допитливий хлопець вже не міг заслужити такої оцінки від наставників, з якими нерідко вступав у гострі дискусії.

Латинська мова, римська й нова історії належали до улюблених предметів юнака, який до того ж напружено опрацьовував самотужки все,

що його цікавило, стежачи за новинками російської і західноєвропейської літератур та за виданням популярних тоді журналів, серед яких перше місце посідав некрасівський «Современник».

«Скільки геніїв, скільки благородних осіб, що віддали свої маєтки, сміливо говорили правду в вічі й гинули за те, що *вільно думали*. Як при цьому не згадати уривок з некрасовської музи», — писав 16-річний юнак батькові, тут же наводячи уривок вірша, опублікованого в «Современнике»:

Иди в огонь за честь отчизны,
За убежденья, за любовь...
Иди и гибни безупречно.
Умрешь недаром: дело прочно,
Когда под ним струится кровь»⁶.

Певно, сильно вплинули ці рядки на свідомість юнака, бо і в майбутньому у відповідальні політичні моменти він їх повторював як своєрідний життєвий девіз.

Розповідаючи про гімназійні роки, Михайло Драгоманов згадував і про початок «агитации об эмансипации крестьян, которая, — як він писав, — наполняла всю мою душу. С того же времени я попал под влияние нового учителя истории, который давал мне читать Герцена и вместе с тем наставлял, что для того, чтоб упрочить в себе гуманные и либеральные идеи, надо много учиться и читать на *иностранных языках* исторические и политические сочинения, так как... на русском языке правительство может, если захочет, запретить всю литературу» (1, 39—40). Йшлося про відомого керівника Полтавської «Громади», викладача історії

Ольга Петрівна Драгоманова-Косач (*Олена Пчілка*),
сестра письменника.

М. П. Драгоманов у студентські роки.

О. І. Строніна, який у 1858 році відвідав у Лондоні О. Герцена і привіз звідти «Полярную звезду», «Колокол», твори Іскандера (Герцена), П. Лаврова та іншу заборонену тоді літературу.

На лекціях О. Стронін, «разъяснил нам фактически смысл реформации, англ[ийской] и голландской революции, философии XVIII в., принципа либерализма и национальностей, наконец, социализма (по поводу 1848 р.)... (1, 40). Ідеї Вольтера, Дідро, Руссо, Монтеск'є звучали в його лекціях, а на приватних вечорах — ще й соціалістичні твори Сен-Сімона, Фур'є, Кабе та інших утопістів.

Симпатії до мужика і готовність служити справі його визволення виховували й твори Шевченка, Марка Вовчка, Котляревського, з якими юнака безпосередньо знайомив вчитель. У «Австро-руських споминах» Драгоманов засвідчить згодом величезну популярність тоді «Наталки-Полтавки» не лише серед простої публіки, але й тогочасного губернського *beau monde* (вищих кіл. — П. Ф.). Сам юнак, захопившись п'єсою, переписав її і вивчив напам'ять, декламуючи й співаючи її потім серед дворових, «котрі плакали в три річки». Читав він перед ними, «а то й сусідніми панами «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка і вірші Шевченка: «Навіть «Кавказ» і «Сон» частенько попадались в записних книжках гімназистів, тільки підписані шифрованим іменем!»

Оповідання Марка Вовчка справили на нього велике враження «своєю загальнолюдською, соціальною ідеєю», яку формували й твори Герцена та знаменитий роман Бічер-Стоу «Хатина дядька Тома». Прочитавши оповідання Марка

Вовчка «Горпина», вразливий юнак заплакав. «Не соромтесь, то золоті сльози», — втішав його вчитель, і ті слова теж закарбувались у пам'яті вдячного учня, зміцнюючи його симпатії та переконання «свідомого демократизму» (2, 153).

Не було випадковим і безперечно не залишилося без сліду знайомство з гімназійним товаришем, майбутнім відомим діячем революційно-визвольного руху Я. Бекманом, з яким його єднав спільний інтерес до прогресивних ідей часу. Ще в Полтавській гімназії М. Драгоманов вражав, привертав увагу наставників своєю надзвичайною розумовою цілеспрямованістю, працьовитістю й освіченістю. Його сестра Ольга (майбутня письменниця Олена Пчілка) свідчила, що «книжок... Михайло перечитав ще в гімназії таку силу і таких авторів, що багато учнів середніх шкіл пізніших часів... здивувались би, почувши, що між тими авторами були й такі... як Шлосер, Маколей, Прескот, Гізо»⁷, не кажучи вже про численних вітчизняних і світових письменників.

Грунтовне знайомство з основними науками, згадувала Олена Пчілка, «при його взагалі аналітичному розумові могли надати раціоналістичного напрямку його думці» і все це, зрештою, й сформувало той позитивістський тверезий і критичний підхід до суспільних явищ та відразу до абстрактного теоретизування й незворушних догм, які були характерні для Драгоманова в усіх сферах його діяльності. Подиву гідний тогочасний лист 16-річного гімназиста до редактора «Московских ведомостей» і журналу «Атеней» Є. Ф. Корша, одного з найвидатніших діячів ро-

сійського літературно-громадського руху. Засновуючи журнал, Є. Ф. Корш залучив до участі в ньому ледь не весь цвіт наукової та художньої інтелігенції, серед них Ф. Буслаєва, М. Каченовського, М. Кетчера, П. Анненкова, О. Галахова, І. Забеліна, С. Соловйова, М. Тихонравова, Б. Чичеріна, І. Гончарова, М. Салтикова-Щедріна та ін., гарантуючи високий рівень матеріалів і запевняючи, що «посредственность не найдет себе места в «Атенеи»⁸.

Юний Драгоманов не лише уважно стежив і за цим поважним журналом, але й виявив досить компетентне та критичне ставлення до його матеріалів. У своєму листі від 4 травня 1858 року він звертає увагу на невисокий рівень науково-літературних добірок з тогочасних періодичних видань, висловлює ряд глибоких суджень про критичні матеріали «Атенея». Оскільки «прочных политических убеждений вовсе нет в нашей публике», на думку Драгоманова, журнал мав би подбати про поповнення політичних знань публіки, щоб їй «были понятны события в Западной Европе». «Наш век в истории внутреннего управления стран конституционный», справедливо зазначає він, обґрунтовуючи свою вимогу розкривати суть цього процесу для російського читача. Інтерес юнака до *конституціоналізму досить симптоматичний* — у цьому напрямі будуть розвиватися й надалі політичні зацікавлення й світоглядні концепції Драгоманова.

«Мы не хотим жить чужим умом и для этого мы вправе требовать от передовых людей, чтобы они указали нам дорогу вначале нашего учения, только тогда мы сможем идти самостоятельно

вперед», — практична дія на цю передумову для подальшого самостійного ідейно-політичного розвитку молоді була продемонстрована самим Драгомановим в процесі його самоосвіти, а згодом і освіти в стінах Київського університету⁹.

В гімназії М. Драгоманов видавав рукописний журнал, вміщуючи там і власні поезії російською й українською мовами. Обидві мови він не просто добре знав, а й відкрито вживав, демонструючи і в цьому свої тверді переконання. Очевидно, ці риси характеру, незалежна поведінка гімназиста стали причиною того, що Драгоманова виключили з останнього класу гімназії без права вступу до будь-якого іншого навчального закладу. Лише втручання М. І. Пирогова, тоді попечителя Київської учбової округи, дозволило внести корективи до мотивів відрахування його з гімназії «за власним бажанням», дістати право на складання випускних екзаменів екстерном і продовження навчання.

В КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Восени 1859 року Михайло Петрович Драгоманов стає студентом історико-філологічного факультету Київського університету, де вдосконалює свою загальну й політичну освіту, дістає перший справжній громадянський гарт, витримує перші серйозні випробування.

Університет тих часів був не лише важливим центром наукового й культурного життя України, а й визнаним осередком громадської, політичної діяльності. Значною мірою це забезпечувалось ліберально-демократичними поглядами

вже згаданого попечителя М. Пирогова, славетного хірурга, учасника Севастопольської оборони, який «допустив в Києве *de facto* (фактично.— П. Ф.) академічну свободу, похожу на європейську» (1, 40). Деспотичний уряд Росії не міг дозволити в цьому закладі конституційних порядків, заведених попечителем, який до того ж постійно конфліктував з консервативними начальниками, від директорів гімназій до генерал-губернатора, бо це сприяло популярності Пирогова серед передової інтелігенції й студентства, правило для останніх за «поганий приклад».

До конфліктних ситуацій, пов'язаних з ім'ям М. Пирогова, має стосунок одна з перших політичних акцій вільнодумного студента М. Драгоманова.

За домаганням вищих кіл Київський генерал-губернатор Васильчиков домогся звільнення М. Пирогова з посади попечителя, що було розцінено О. Герценом на сторінках «Колокола» як «один із найогидніших злочинів Росії дурнів проти Русі, що розвивається»¹⁰. Водночас в часописі були високо оцінені громадські проводи вченого, що перетворилися на справжню маніфестацію опору офіційним властям та вшанування людини, яка зазнала переслідувань за свої переконання. «Це було виконання великого обов'язку, обов'язку небезпечного, — писав О. Герцен, — і тому слава тому доблесному мужу, який викликав такі почуття, і слава тим благородним товаришам, які їх не приховали... Раби Києва, що не мовчать, захистили Росію — «вони вчинили історичну подію»¹¹. Захоплення, висловлене Герценом, стосувалося і Михайла

Драгоманова, який теж «не приховав» свого захвату від мужньої поведінки М. Пирогова та обурення сваволею реакційних сил.

На одному з публічних банкетів на честь М. Пирогова М. Драгоманов як представник прогресивного студентства, виступив з промовою, в якій прославляв реформу Пирогова — «замену дисциплины солдатской — нравственною и ограничение произвола начальников...» (1, 42). Смілива промова вільнодумного студента, у якій він, кидаючи виклик обскурантам, висловив думки прогресивного громадянства, набули всеросійського розголосу, а ім'я її автора зробила одіозним в очах властей. Звичайно, промову заборонили публікувати у газетах, звітах, а ректорові університету було зауважено за «попустительство» студентів, що насмілився висловитись про законність та педагогічний авторитет. «Для меня лично, — засвідчував Драгоманов, — выступление мое на банкете Пирогова имело большие последствия: оно подтолкнуло во мне инстинкты политические и в то же время познакомило меня с кружком либеральных профессоров...» (1, 43).

Розбуджені політичні настрої майбутнього вченого дедалі поглиблювалися й чітко зорієнтовувалися в процесі навчання та практичної громадської роботи. У цьому зв'язку особливого значення набувала участь у зібраннях київських гуртків, які вперше в Росії заснували безплатні недільні школи для трудящих. «Тоді ще не було ні «Капіталу» Маркса, ні Комуни Паризької, ні «Інтернаціоналу», — згадував через 30 років М. Драгоманов. — Правда, тоді вже пройшла і в наших молодих головах та надія, що Росію

Людмила Михайлівна Кучинська-Драгоманова,
дружина письменника.

поведе до щастя цар, та надія, яка пробивалася в «Листі Іскандера до Олександра II»... Нам вже було видно, що і новий цар з його кадетською наукою, з його слугами, як Норов... Муравйов-Вішатель, про яких ми чули, — далеко не поведе Росію. Ми знали напам'ять Герцена, Шевченка, дехто Прудона: ми читали з радістю Костомарова, Щапова, Павлова, які в історії Росії показували, що були колись часи, коли тут сам народ, а не начальство, робив свою історію. Ми були по-своєму республіканці і соціалісти... Сама найгарячіша наша думка була: чим-небудь і якнайскоріше заплатити мужикові за те, що ми вигодувались і вивчилися на його кошт»¹².

Реалізуючи це заповітне прагнення, М. Драгоманов керувався характерним для різночинської інтелігенції тих часів ідеалістичним переконанням, що, як писав він згодом, — «де в чому зменшити своє горе народ міг би і тепер, якби був хоч просто письменний... а коли б він був добре освічений наукою... тоді б двох днів не подержались би усі порядки, що тепер доводять народ до стану робочого скоту на панів, купців, царів»¹³.

Отже, роботу народних шкіл Драгоманов розглядав як засіб політичної пропаганди, щоб «Розчинити очі мужицьким громадам і зробити їх такими, щоб сміли і здолали встати за себе... А зменшивши хоч трохи те, що сам народ зве своєю темнотою, ми підкопаємо і ті основи, на котрих держиться і заїдающе народ здирство...»¹⁴.

Але таким далекосяжним планам збутися не вдавалося і в цьому переконалися й самі ентузіасти, зосередивши свою увагу поки що лише на

освітньо-педагогічному аспекті справи, готуючи підручники та популярні книги. Нагадаємо, до речі, що саме народним школам безкоштовно були передані «Букварь южнорусский» Т. Шевченка та «Граматка» П. Куліша. З цією ж метою Шевченко планував написання популярних книжок з історії, географії, арифметики, а П. Куліш видавав популярну «Сільську бібліотеку», в якій були й окремі твори Шевченка.

Проте навіть і така, зовні позбавлена політичного характеру, діяльність серед народу видалася царському урядові небажаною. Спеціально створена урядова комісія атестувала ті школи як засіб поширення політичного нігілізму й вільнодумства, спрямованого на підрив соціальних підвалин ладу та повалення самодержавства. Не дивно, що указом царя у липні 1862 року недільні школи були заборонені, чим, як писав Драгоманов, царизм дав «новий толчок революціонному настроєнню молодежи, особливо в столицях» (1, 41). Драгоманов був і серед викладачів т. зв. «Тимчасової педагогічної школи для підготовки сільських учителів», маючи на меті освіту народу. Як один із найактивніших діячів київських освітніх закладів, він був не просто усунутий од цієї справи, а й потрапив під пильний нагляд поліції, який супроводжував його протягом усього життя.

Етапним у формуванні політичних переконань і громадянському загартуванні Драгоманова був і його прилюдний виступ над труною Шевченка в Києві, коли його прах перевозили на Україну. Тому й не дивно, що він був серед тих, хто зустрічав труну поета на лівому березі Дніпра, а потім супроводжував її, оточену багатотисяч-

ною процесією людей, до пароплава на Канів. В жалобній процесії шанувальників Шевченка йшли і міський простолюд, і прогресивне київське громадянство — професори й студенти університету, прогресивне освітнє чиновництво — І. Сошенко, Г. Честахівський, В. Забіла, В. Антонович, П. Чубинський, М. Чалий, П. Левицький, О. Стоянов та інші.

Під час панахиди до труни проштовхалася між народом якась жінка в траурній одежі і поклала терновий вінок — і цей імпульсивний порух був сповнений великого символу.

Своєрідними вінками всенародної жалоби й слави були й промови, що лунали на кількох зупинках процесії й стихійних мітингах.

«Скорбота наша надто велика, щоб передати її словами, і надто глибока, щоб поглиблювати її сумними закликами, — говорив гімназійний вчитель М. Чалий і, підсилюючи думки, висловлені В. Антоновичем і П. Чубинським (майбутніми видатним істориком і поетом — автором національного гімну «Ще не вмерла Україна») впевнено заявляв, що «слава безсмертного ім'я Тараса Шевченка... не вмере серед нащадків». Під час одного із мітингів виголосив палку промову і Драгоманов, пафосом якої була характерна фраза, донесена до нас сучасником: *«Кожний, хто йде служити народу, тим самим надіває на себе терновий вінець»*. Ця фраза стала своєрідним життєвим девізом, ще тоді юного промовця. Висловлена там була і думка-порада: «щоб наші громадяни наперед дійсно шанували своїх великих людей та не давали їх на муки, поки вони живі».

Серйозним політичним екзаменом для Драго-

манова стали й події, що розгорталися під час польського повстання 1863 року. Польський національно-визвольний рух завжди цікавив його, а вибух, що стався 1863 року, справив на нього величезне враження. Драгоманов співчував поневоленому самодержавством і цісаризмом братньому польському народові й поділяв його визвольні прагнення і, як писав в одному листі, «бажав би торжества полякам». Але його не могли не непокоїти принаймні такі цілком очевидні обставини: на Правобережжі України здебільшого поляки складали панівну аристократію, а її вихідці, що навчались в Київському університеті, теж не відзначались ні демократизмом, ні терпимістю щодо росіян та українців. Це спричиняло майже повсюдний антагонізм між представниками цих національних груп.

Поділяючи національно-культурні змагання представників українського студентства, їхнє прагнення служити рідному народові, Драгоманов водночас не міг прийняти негативного ставлення багатьох з них до російської літератури, та їх нетерпимості до поляків. Навіть саму думку про будь-яку політичну чи моральну солідарність з російським самодержавством у боротьбі проти польського національно-визвольного руху він вважав ганьбою, образливою й неприпустимою. На цій підставі правовірно-ортодоксальні українофіли дорікали Драгоманову в бракові національних почуттів і називали космополітом. На це він не дуже ображався, оскільки національну демократичну широту вважав більш прогресивною, порівняно з національною

вужкістю. Проте до остаточного й чіткого політичного вибору Драгоманов тоді ще не дійшов.

Засуджуючи претензії польської шляхти на політичну й національну гегемонію на правобережних українських землях, він водночас не схвалював і фанатичної антипольської нетерпимості. Це на якийсь час віддалило його від обох національних груп і повністю дало змогу зосередитись на практичній освітній та науковій роботі.

Нааякане польським повстанням, російське самодержавство з надмірною підозрілістю ставилось до будь-яких проявів національної свідомості і навіть в політично нейтральній освітній діяльності вбачало прояви сепаратизму та «польської інтриги». У цьому ключі велася й ідеологічна пропаганда охоронних шовіністичних кіл, очолюваних на початку 60-х років ренегатом М. Катковим з його «Московскими ведомостями». Навіть освіта українського народу ставала зручною мішенню для катковських отруйно-провокаційних стріл, а слідом за ними — урядових репресивних санкцій.

Відомо, що надто скоро репресії впали й на голову Драгоманова — одного із найактивніших діячів на культурно-просвітній царині. Його політична неблагонадійність надовго стала причиною усіляких перешкод і в його науковій, і в педагогічній кар'єрі.

Як одного з найбільш підготовлених і перспективних випускників університету, Драгоманова в 1863 році залишили при кафедрі загальної історії. Його пробні лекції «О состоянии женщины в 1-м веке Римской империи» і «О государственных реформах Диоклетиана и Констан-

тина Великого» були наслідком глибокого й кваліфікованого опрацювання першоджерел класичної літератури. Як оригінальні праці, вони були в 1864—1865 роках опубліковані в «Киевских университетских известиях». Тоді ж з'явилася і його так звана дисертація (*pro venia legendi* — латин. — на право викладання) «Император Тиберий», після захисту якої автор дістав право викладати курс стародавньої історії Сходу, Греції і Риму.

Висловлені в цих працях погляди одразу привернули до себе увагу фахівців своєю незвичністю й оригінальним підходом до усталених оцінок давніх історичних явищ і проблем.

Ще не знаючи тоді найновіших зарубіжних досліджень, молодий вчений лише на основі глибокого студювання древніх класиків самостійно прийшов до висновків про те, що римська імперія історично була не падінням після республіки, а навіть своєрідним прогресом якщо не в політичному, то в соціальному і культурному відношеннях.

Цю ж думку він поглибив і аргументував згодом у своїй праці «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит», яку блискуче захистив у 1870 році як магістерську дисертацію. Оскільки Драгоманов перед тим уже склав і цей іспит, він того ж року був обраний на посаду приват-доцента з наданням права наукового відрядження за кордон за рахунок університету.

Ретроградну професуру неприємно вразили смілива критика молодим вченим визнаних авторитетів і «соціалізм» автора, а дехто з ліберальних вчених не сприймав уявлюваної ним «аполо-

гетики імперіалізму». По суті з тих перших своїх кроків у науці й громадському житті Драгоманову довелося опановувати діалектичне мистецтво боротьби на два фронти, полеміки з діаметрально протилежними поглядами і таборами, спростуванням упереджених та безпідставних звинувачень, а то й підлих доносів. Головне ж — Драгоманов набував досвіду полеміста, твердого в своїх переконаннях.

У книзі-дисертації вчений кваліфіковано оглянув існуючі історичні та соціально-політичні теорії суспільного розвитку, приділяючи особливу увагу класичним поглядам Гегеля, французьких соціалістів і позитивістів.

Поділяючи ідеалістичні постулати про первинність свідомості («наукової, політичної і моральної»), він, звичайно, не спромігся збагнути справжніх рушійних сил суспільного розвитку, але правильними були його уявлення про суб'єктивні побудовки й наслідки прогресу. Поступ, на думку Драгоманова, є не лише наслідок, а й джерело для політичного, соціального й культурного творення, а тому його дослідження вимагає глибокого проникнення в увесь комплекс внутрішніх причин історичних явищ і процесів. Вчений слушно вважав, що важливими передумовами мудрості в політиці й діях є глибока філософська освіта, широта й глибина думки, чесні переконання і послідовне їх втілення у життя¹⁵.

Здобуте під час студіювання історичних процесів переконання вченого, згодом афористично оформлене — *чиста справа вимагає чесних засобів і чистих рук*, — стане чи не основним життєвим моральним кредом Драгоманова, кри-

терієм оцінок суспільної вартості політичних, соціальних акцій, людської поведінки, власних і чужих вчинків. Громадянської мужності вимагало від нього відкрите посилення в своїй праці на авторитет політичного засланця М. Чернишевського, що лише посилювало звинувачення у симпатіях молодого вченого до «нігілізму» й «соціалізму». Хоч його, чесно кажучи, тут поки що не було.

У рецензіях на магістерську дисертацію, з якими виступили в пресі реакційні професори В. Більбасов і В. Модестов, М. Драгоманову дорікали за прихильну згадку про статтю «політичного злочинця» М. Чернишевського «Про причини падіння Риму», а одне з тверджень Драгоманова, що стосувалося його теми дослідження, було навіть витлумачене як схвалення царевбивства.

Звичайно, подібні звинувачення були провокаційними натяжками, але для нас важливо те, що Драгоманов уже під час перших своїх політичних і наукових іспитів та випробувань демонстрував самостійність і принциповість переконань та дій, і це було належно оцінено не лише однодумцями, а й супротивниками, не тільки його сучасниками, а й радянськими вченими. Один з авторитетних радянських істориків стародавнього світу високо оцінює Драгоманова — «одного з оригінальних прогресивних учених» — саме за те, що він, враховуючи світогляд дослідників суспільних процесів, «категорично відмітає тенденційність католицької історіографії, а також націоналізм германської історіографії»¹⁶.

Оскільки вже в ранніх працях Драгоманова

формувалися характерні для нього наукові підходи, методика досліджень, слід звернути увагу ще на такий важливий їх елемент. Прагнучи якомога глибше й всебічніше висвітлити кожную проблему, вчений залучав максимальну кількість ілюстративного і джерелознавчого матеріалу, у даному випадку — не лише чисто науково історичного, а й літературно-художнього. Це наштовхнуло його на цікаві й загалом слушні розмірковування про особливості, відмінність між творчими методами істориків і письменників. Якщо перші зводять своє завдання до об'єктивного фіксування фактів, протоколювання подій і об'єктивного (щоб не сказати — *об'єктивістичного*) їх витлумачення й оцінки, то другі широко користуються правом не тільки на вибірккову увагу, довільне конструювання послідовності фактів та логіки подій, а й на домисел і суб'єктивну інтерпретацію реальної історії. При певній вразливості подібних жорстких формул вони все ж відкривали можливість правильно й влучно характеризувати історичні вади деяких художніх творів минулих і сучасних епох. А Драгоманов уже в цей час активно займався давніми й сучасними проблемами з сфери історичної, поточного громадсько-політичного життя та культурно-освітнього і літературного процесу.

В Київському університеті він читав лекції із загальної й давньої історії, маючи за це порівняно скромний викладацький заробіток (від 600 до 1200 крб. на рік), чого явно не вистачало для утримання чималої родини. Крім дружини Людмили (одружився в 1864 році), на його утриманні й вихованні були брат Олександр і сестра

Ольга, за навчання яких треба було платити. Отож широта наукових і громадських інтересів, певною мірою й матеріальні причини змусили його, як він писав, «добувать деньги газетной и журнальной работой» (1, 46), будучи при цьому не завжди вельми розбірливим щодо місць тієї роботи.

Зацікавившись Драгомановим, редактор газети «С.-Петербургские ведомости» Є. Корш залучив його до співпраці в своїй газеті. Найстаріший російський офіційний орган, заснований ще в 1728 році, переживав різні часи і користувався часом не найкращою політичною репутацією. Але за часів редагування Ф. Корша (з 1863 року) він виступав на захист реформ 60-х років, вів полеміку з реакційними виданнями, що й привернуло до нього ряд літераторів ліберального й демократичного табору, зокрема П. Анненкова, І. Горбунова, О. Левитова, М. Успенського, К. Ушинського, П. Боборикіна, В. Стасова та ін. Хоч критика самодержавно-кріпосницького ладу не відзначалася особливою радикальністю, але й вона викликала невдоволення властей. Зрештою, через «недозволену» критику представників урядової еліти — Міністра народної освіти та обер-прокурора Синоду Д. Толстого, неслухняний редактор був усунутий, а сама газета передана у підпорядкування Міністерства освіти.

На сторінках цієї газети в 1866 році й дебютував М. Драгоманов, прагнучи, як він казав, писати «о политическом положении т. наз. Юго-Западного края... стараясь рассеять туман, какой о нем нагнали в публику тенденции аристократическо-польские и бюрократическо-москов-

ские». Згодом, після слов'янського з'їзду в Москві (1867) йому було запропоновано писати й на слов'янські теми та вести полеміку з реакційними «Московскими ведомостями». «Я написал тогда немало фельетонов и передовых статей, в которых старался рассматривать русско-польские и вообще славянские дела с точки зрения демократически-федеральной», — так характеризував коло й характер проблем своїх статей тих часів сам автор, який тоді близько зійшовся з київською українською «Громадою», що теж значною мірою визначало тематику й спрямування його публічних виступів (1, 47).

Із введенням на Лівобережній Україні місцевих земств почало дебатоватись питання про характер народних шкіл. Драгоманов разом із своїми колегами з київської та чернігівської «Громади» підніс голос за введення в народних школах рідної української мови. Цим проблемам були присвячені його статті «Земство и местный элемент в обучении» та «О педагогическом значении малорусского языка» (С.-Пб. ведомости. — 1866. — № 93).

Вчений вважав, що освіту в народних школах слід розпочинати зрозумілою дітям материнською мовою і лише потім переходити до вивчення російської та церковнослов'янської. В часи переслідувань і заборони української культури подібна думка вже сама собою була *крамольною*, а до того ж рекомендація Драгоманова ще й спрямовувалась персонально проти попечителя Київської учбової округи князя Ширинського-Шахматова, консервативного наступника М. Пирогова, автора «Книги для чтения в школах

Киевського учебного округу», складеної з церковнослов'янських і російських текстів.

Київський попечитель ревно й послідовно впроваджував у життя самодержавно русифікаторську політику, проголошену у 1863 році царським міністром П. Валуєвим у сумнозвісній тезі: *«Ніякої особливої малоросійської мови не було, немає і бути не може»*. Драгоманов болісно сприйняв валуєвський циркуляр того уряду, в пряму опозицію до якого ставати він ще не наважувався. Як високовчена, чесна й принципова людина, він взявся довести помилковість подібного урядового вердикту і науково обґрунтувати права українського народу на користування рідною мовою та розвиток національної культури. У статтях зустрічалися елементи критики принципів урядової політики щодо пригноблених національностей, але загалом це робилося обережно, щоб «не дражнити великодержавних гусей». Проте «гуси» все-таки переполошилися.

Виступ проти офіційного «законодателя» системи народної освіти та ще й із захистом прав забороненої мови окремої народності було розцінено як вияв небезпечного політичного сепаратизму. Лише за незбагненою випадковістю стаття Драгоманова була опублікована через день після замаху Каракозова на царя Олександра II і запопадливий прислужник монархізму Катков не забарився провокаційно натякнути на зв'язок між цими подіями.

«Чиясь таємна рука, — твердив він, — подала сигнал і сіли писати статтю проти Росії французи... і українство підвело голову в — 93 «С.-Петербурзьких ведомостей», а Каракозов вистрілив у царя»¹⁷. Хоча ім'я автора статті, представника

«українства» не було названо, але адреса провокаційного «сигналу» не складала таємниці, більше того, об'єктивний адвокат царевбивства (здались «сумнівні» формулювання з магістерської дисертації та перегуки з царським «злочинцем» Чернишевським!) запідозрювався ще й ледь не в міжнародній змові!

Не лише на попечительському, а й на міністерському рівні вирішувалось питання про можливість для Драгоманова залишатися викладачем університету. Цього разу, на щастя, до крайніх заходів справа не дійшла, але за молодим професором закріплюється репутація небезпечного «українофіла-сепаратиста» і відчутно посилюється нагляд. Для Драгоманова ці події об'єктивно мали й корисний наслідок — як він сам зізнавався: «по естественной реакции, занялся более старательно исследованием украинских вопросов, сначала педагогического, потом и национального вообще» (1, 48). Загалом самі урядові санкції значною мірою сприяли дальшому зміцненню зв'язків Драгоманова з українським культурно-освітнім та національно-визвольним рухом.

У чому ж полягало тогочасне «українофільство» Драгоманова, його теоретичні витоки й підвалини та практичний характер?

Хоча, як відомо, ще в родині, гадяцькому та полтавському громадському оточенні Драгоманов познайомився з культурою рідного народу, але в українській літературі він не виділяв якихось специфічних національних проблем, звертаючи увагу передовсім на загальнолюдські, демократичні, гуманістичні мотиви. Саме тому і в університеті він спочатку, за власним зізнан-

ням, знаходив більше цікавого в «Колоколе» й «Современнике», ніж в українській «Основі», «державсь здалека від спеціально українофільських студентських кружків, котрі в 1862 р. злились у велику громаду, душ в 250—300» (2, 157).

Лише спільна робота в недільних школах, а головне — заходи щодо підготовки популярних книжок для народу рідною мовою, складання словників та здійснення перекладів світових літератур наблизили Драгоманова до Київської, Полтавської та Чернігівської «Громад».

В Київській «Громаді» поступово склалися два напрями, які традиційно називалися в тогочасній російській та польській пресі *українофільським* і *хлопоманським*. За характеристикою Драгоманова, «перший виходив з пункту національної одрубності українців і ставив у перву голову рівнятись з другими самостійними народами, писати, перекладати високе письменство, повертати до українства панство, попівство і всякі високі верстви. Другий ставив на першій плані українське мужицтво, готовий і незаперечний національний елемент — і в той же час найбільш потрібуючий для себе вслуги, — і виводив потребу пізнати цей елемент, писати переважно про нього, для нього і поступати в літературі вгору вкупі з ним (розвивати літературу знизу вгору). В такому поступанні ми бачили єдину гарантію й того, що ми зробимо не тільки самостійну, але й живу українську культурну мову» (2, 162).

Не важко здогадатися, що Драгоманов симпатизував другому напрямку і став у ньому одним із провідних діячів. Об'єктивно кажучи, не можна повністю відмовити в історичній правомірності домагань консолідації народу на національній

основі — загальної закономірності в процесі формування буржуазних націй. Природним і прогресивним було прагнення розвивати національну культуру рідною мовою, підносячи ту культуру до рівня передових, світових. Справедливо стверджується, що *саме національне* є точкою поєднання людяності окремого народу й усього людства.

Але безперечно консервативним у цьому русі були апологетизація вічних національних «святощів», намагання повністю ігнорувати відмінність інтересів різних верств народу і водночас підкреслювати відмінність інтересів різних націй. Подібних консервативних тенденцій принципово й рішуче не приймали Драгоманов і його однодумці, які вважали, що «сусідів — як народу й громади, — чіпати нічого, а з демократичними елементами в них навіть треба дружити» (2, 162). На переконання вченого, демократизм руху не повинен зводитися лише до освячення застарілих, патріархальних народних традицій. Не опускайтесь до народної темноти, а нести в народ поступові ідеї, наукові знання, освіту й культуру.

Займаючись історією стародавнього світу, Драгоманов звертає особливу увагу на релігію й міфологію арійських народів. На цьому ґрунті сформувався його інтерес до народної творчості пізніших часів інших народів, у тому числі й слов'янських. Тоді ж були написані його статті, присвячені російському богатирському епосу («Вестник Европы», 1869), «Галичане, чехи, словенці, серби» та «Заметки о Галиции и Угорской Руси» («С.-Петербургские ведомости», 1868).

У 1867 році разом зі своїми товаришами Драгоманов вирішив укласти й видати кілька збірок української етнографії та народної творчості. Так з'явилися дві збірки українських казок та два збірники пісень — до речі, єдине, що можна було в часи дії валуєвського циркуляру видавати українською мовою.

Наслідком тривалої й копіткої спільної праці М. Драгоманова і професора університету В. Б. Антоновича, розпочатої ще в 1869 році, стали універсальні два томи — «Исторические песни малорусского народа» (1874—1875) з ґрунтовними історико-філологічними коментарями фольклорної спадщини від X до XVII століття — від епосу дружинного й князівського періодів до козацьких часів Богдана Хмельницького включно.

«Изучение богатой и прекрасной украинской народной словесности, а особенно политических песен, которые представляют собою поэтическую историю украинского народа, рассказанного им самим, — писал Драгоманов, — заставило меня крепко полюбить этот народ и пережить всеми силами души все частности украинского вопроса в России и Австро-Венгрии. Исследование же песен о борьбе украинцев с турками сравнительно с такими же песнями народов балканских заставило меня вдуматься в так называемый восточный вопрос, а все вместе приводило меня к мысли о необходимости широкой постановки федерально-демократического вопроса во всей Восточной Европе. Мне казалось, что украинцы, а в частности киевляне, должны сыграть важную роль в этом деле, но для того, я думал, необходимо им побольше политическо-

го образования: больше знакомства с западноевропейской политической наукой, а также с историей и положением своей родины, и западных славян» (1, 49).

У таких гуртках, які тоді почали організовуватися в Києві, на думку Драгоманова, студентство змогло б краще підготуватися і для майбутньої громадської діяльності. Сам вчений виступав з рефератом про становище жінки в українській народній сім'ї, а його близький друг М. І. Зібер — один із перших в Росії перекладачів та пропагандистів «Капіталу» К. Маркса, — виклав основні положення цієї геніальної книги. Вже під час обговорення реферату Драгоманова у нього сталася принципова суперечка з проблем централізму. Його опонент, петербурзький студент, заперечив потребу спеціального виділення, виокремлення національних аспектів у соціальних і політичних питаннях, і вченому довелося чи не вперше більш-менш чітко сформулювати свої погляди, які він згодом детальніше виклав у відомій праці «Историческая Польша и великорусская демократия».

В основу тих положень, які провадив і пропагував Драгоманов, було покладено: «в культурі — *раціоналізм*, у політиці — *федералізм*, у соціальних справах — *демократизм*» (1, 57).

Успадкувавши кращі демократичні традиції Кирило-Мефодіївського товариства, Драгоманов разом з своїми однодумцями стояв проти всякого насильства, за соціальну справедливість, за надання політичної автономії та самоврядування всім слов'янським народам, у тому числі й українському. Усвідомлення історичних зв'язків слов'янських племен, особливо тих, що склалися

між народами російським та українським, зумовлювало потребу й історичну доцільність *всеслов'янської федерації* на чолі з сильною Росією: «...какую силу придало бы славянство, если бы в нем воспребладала *федеральная демократия* в духе Костомарова и Шевченко, не ополчавание сперва и московское «обрусение» потом». Це писав він згодом у відомій своїй праці «Восточная политика Германии и обрусение». Виходячи з об'єктивних історичних реальностей, Драгоманов виступав як проти українських сепаратистів, так і проти великоруських централістів — навіть тих, хто все-таки визнавав за окремими народами, у тому числі й за українським, права лише на автономію в сфері культури, а ігнорував права політичні. Саме тому вже в 60—70-і роки вчений ставав мішенню для нападок з боку діаметрально протилежних політичних сил: самодержавний уряд і прихильники російського централізму побоювались його автономістських і антиросійських виступів, а консервативні українофіли з Старої громади ганили його за орієнтацію на Росію.

Оскільки федеративний суспільний устрій і демократія можливі лише на базі широкої освіти народних мас, піднесення їхньої культури й самосвідомості, Драгоманов вважав першочерговим завданням розвиток культур, літератур всіх без винятку народів.

Широкому обґрунтуванню й деталізації цього завдання він в той час присвятив чимало своїх статей, в яких порушував проблеми культурного розвитку «малих» і пригноблених народностей Європи: «Новокельтское и провансальское движение во Франции» («Вестник Европы». —

1875.— № 8—9), «Євреї і поляки в Юго-Западном крає» («Вестник Европы.— 1875.— № 7), «Народное наречие и местный элемент в преподавании» («Вестник Европы».— 1875.— № 8).

Показово, що стаття «Очерки новейшей литературы на малорусском наречии», в якій Драгоманов протистояв офіційній самодержавній політиці, була конфіскована цензурою і вирізана із вже віддрукованого журналу «Вестник Европы» (1874.— № 9—10). В такому ж аспекті публіцист висвітлював і український суспільний рух в історико-пафосних статтях в «С.-Петербуржских ведомостях», розкриваючи значення культурного розвитку України для всієї Росії й слов'янщини та розвінчуючи провокаційні наклепи Каткова і К⁰ на культурно-освітні змагання українців, які представили як штучний наслідок «зовнішніх інтриг» проти Росії.

Драгоманов усвідомлював, що вороже ставлення до українського руху серед певної частини російського громадянства пояснювалось не лише впливом традиційної русифікаторської політики самодержавства, а й елементарним незнанням та міщанською зверхністю. У своїй статті «О педагогическом значении малорусского языка» він з уїдливістю говорить про одного російського панка, який «считал себя вправе толковать о *Малороссии* только потому, что проезжал через Курскую губернию»¹⁸.

Звичайно, у цьому зв'язку, особливо після слав'янського з'їзду, вчений не міг не звернутися до становища українців в Австрії та особливостей місцевого національно-культурного руху, для якого теж актуальними були питання політичної й культурної орієнтації та міжнаціональ-

них стосунків, а зрештою — й федералістичного демократизму. Захищаючи здорові паростки українського культурно-національного руху в Галичині, Драгоманов таврував національну нетерпимість, гуртковий фанатизм, некультурну полеміку, політичний консерватизм і сервілізм, який по різному виявлявся в діяльності галицьких партій народовців і «москвофілів», закликав до порозуміння між цими угрупованнями в інтересах усього загалу, захищав всілякі позитивні культурні починання від наклепів польських і російських шовіністичних кіл. Такого змісту були перші драгоманівські статті в російській пресі, присвячені галицьким справам — «Галицко-русский театр», «Письма с галицкой границы» (1867). До цих проблем Драгоманов повернувся у ряді пізніших своїх статей після ближчого ознайомлення з політичною та культурною ситуацією під час своєї першої закордонної подорожі.

В 1870 році молодому університетському викладачеві Драгоманову за існуючою традицією була надана можливість попрацювати в європейських бібліотеках для огляду найновіших наукових праць, вдосконалення знань з світової історії. Заплановане спочатку на два роки відрядження тривало на рік довше.

Науковий характер відрядження, природно, спрямовував Драгоманова передовсім до найбільших університетських центрів Німеччини, Австро-Угорщини, Італії, де він відвідував лекції видатних учених, у тому числі знаменитого німецького історика Т. Маммзена, напружено працював у бібліотеках, готував наукові розвідки, писав поточні кореспонденції до російських

газет та журналів. Активна натура Драгоманова-дослідника, який вже мав певний досвід громадської роботи та визначені ідейно-політичні погляди й соціальні симпатії, не дозволяла йому обмежуватись лише науковими заняттями, тим паче в країнах Європи, де політичне життя вирувало досить інтенсивно, сповнене складних суперечностей, оскільки народжувались нові соціальні й політичні проблеми, пробуджувались нові суспільні сили.

Розбурхані революційними подіями 1848 року не стихали національно-визвольні рухи від Апеннін до Балтики. Приклад визволення й об'єднання Італії надихав слов'янські народи, що прагнули визволитись з-під багатовікового ярма Османської імперії. Напруга навколо Балкан віщувала не тільки політичний, а й військовий конфлікт між двома сусідніми імперіями — царською Росією та Австро-Угорщиною. Не вщухла й франко-пруська війна, в процесі якої «залізний канцлер» Німеччини Бісмарк об'єднував в одну державу розрізнені землі, сповідуючи традиційну експансіоністську політику «*Drang nach Osten*».

Вже в перші місяці своєї подорожі до Берліна через Варшаву й Познань, Драгоманов мав змогу побачити наслідки політики «обрусіння» і «обпруссіння». Ці колоніальні процеси, що породжували численні національні й соціальні конфлікти, політичну й військову напругу владно відвертали увагу історика від наперед запрограмованих академічних проблем і зосереджували її на подіях сучасних, злободенних. Слід підкреслити, що вчений прагнув навіть історично віддалені старі суспільні проблеми актуалізувати так,

що вони зримо озивалися й до сучасних процесів.

Вже в своїй магістерській дисертації «Об императоре Тиберии» він висував тезу протиставлення соціальних суспільних відносин політичним з неприхованим приматом соціальних. Вже тут окреслювався його потяг до соціалістичних вчень і рухів ХІХ століття. Досліджуючи історичні процеси, Драгоманов простежував розвиток економічних, політичних, соціальних і культурних ідей як складових суспільного поступу — саме їх єдність та взаємодія визначають характер суспільних явищ. Обстоюючи позитивістські позиції буржуазно-демократичного просвітництва, Драгоманов віддає перевагу творчій свідомості над матеріальними чинниками, мотивуючи це тим, що суспільний процес є наслідком не тільки об'єктивного історичного процесу, а й свідомої політичної, соціальної й культурної творчості його учасників. «Прогресс цивилизации, — стверджував він, — выражается и в свою очередь обуславливается, главным образом, силой *сознания* научного, политического и нравственного»¹⁹.

На цьому ґрунті базується його віра в творчу силу свідомої цілеспрямованої активності людини. Варта уваги думка Драгоманова про те, що політична мудрість історичних діячів обов'язково повинна передбачати «*честность убеждения, искренность, широту и смелость мысли и философское образование*»²⁰ — думка, яка зберігає свою істинність і донині. Принципово важливим для його поглядів і практичних дій було й переконання в тому, що головним виміром при оцінці діяльності кожного діяча повинен бути

критерій моральний, «чистоти» не лише мети, а й засобів.

Драгоманов вважав, що після падіння Луї Бонапарта, об'єднання Італії, Німеччини наступними загальноєвропейськими історичними актами повинні стати розпад султанської Турції й знищення абсолютизму в Росії. Слов'янські народи вважали Росію своєю заступницею не лише перед турецьким ярмом, а й новою загрозою пруської експансії.

Але, як писав Драгоманов у своїй ґрунтовній статті «Восточная политика Германии и обрусение» (1871) — опублікована в «Вестнике Европы», № 2—5, 1872, — царська Росія з своєю політикою «обрусіння» західних провінцій імперії по суті нічим не відрізняється од Пруссії і фактично є її спільницею у пригнобленні місцевих народних елементів у Литві, Білорусії, Польщі й Україні. Логічним був і висновок: «Вместо политики централизации и обрусения во всей западной половине России приличнее политика *самоуправления областей и национальностей*, основанная на демократическом принципе. Такая политика дает России особенную силу и в западном славянстве, и в восточном вопросе» (Курсив наш. — П. Ф.; 1, 53—54). Автор аргументовно розвінчував войовничі претензії пруського юнкерства і колоніальну політику російського самодержавства, а водночас засуджував негативне ставлення великоруських та польських шовіністів до національного відродження поневолених народів. Тут же було запропоновано й проект ліберально-демократичних реформ у Польщі, замордованої кривавими

репресіями Муравйова-Вішателя, а також шляхи нормалізації в ній національних відносин.

Ряд аспектів цих проблем публіцист виклав у статтях «Русские в Галиции» та «Литературное движение в Галиции» («Вестник Европы», 1873) про які ще будемо мовити.

Захоплений виром європейського політичного життя, Драгоманов виявив інтерес до початків свідомого робітничого руху. Він відвідував збори берлінських робітників і був вражений їх освіченістю, політичною зрілістю та організованістю. Його глибоко схвилювала історія Паризької комуни. Міжнародному значенню виступу французького пролетаріату вчений збирався присвятити спеціальну статтю, пафос якої можна зрозуміти з телеграми, надісланою ним (разом з М. Павликом і К. Ляхоцьким) французьким соціалістам: «Іменем соціалістично-федералістської України прилучаємось до почувань соціалістів Франції, які святкують день проголошення Паризької комуни 1871 року. Нехай росте все сильніше се відродження почину, даного Паризькою комуною, яке вже проявило себе так показно в організації федерації робітничої соціалістичної партії»²¹. Показово, що тут йшлося про те, на що звертав увагу й Ф. Енгельс, на спроби паризьких комунарів об'єднати всі кантони Франції в одну вільну федерацію, єдину національну організацію.

Ознайомився Драгоманов і з основами наукового комунізму, діяльністю Першого Інтернаціоналу, зокрема його російської секції в Швейцарії, що обрала своїм представником до своєї Генеральної ради Карла Маркса. Проте ні сплески класової боротьби розбурханої Європи, ні

вчення Маркса радикально не змінили поглядів, а головне — практичних політичних позицій Драгоманова, хоч і розвинули та поглибили їх де в чому вліво, в бік радикалізму.

Називаючи себе соціалістом, Драгоманов при цьому уточнював: *соціаліст у західноєвропейському, прудонівському розумінні*. На його думку, вчення Маркса і основоположні принципи Першого Інтернаціоналу придатні лише для високо-розвинених індустріальних країн Західної Європи, де сформувався вже освічений і свідомий своїх прав робітничий клас. Що ж до Росії, абсолютистської держави без елементарних політичних свобод, країни з темною, відсталою, політично затурканою й інертною селянською масою, то вона для марксизму й ідей інтернаціоналу ще не доросла і повинна розв'язувати свої специфічні першочергові завдання. Тут передовсім слід домагатися ліквідації абсолютизму, конституційного обмеження самодержавства, запровадження політичних свобод, спираючись на які можна було забезпечити піднесення загально-культурного рівня й політичної свідомості народу.

Особливі надії на здійснення цих завдань він покладав на ліберальну свідому інтелігенцію, яка повинна самовіддано служити благу простого люду: треба, писав він згодом в газеті «Київський телеграф», «обращать особое внимание на нужды и проявления жизни народных масс, составляющих главную силу нашей отчизны как количественно так и по экономической продуктивности, тем более что недостаток образования в ней требует особенно со стороны интеллигентских классов». В соціальній і економічній

галузях Драгоманов по суті відстоював гармонізацію стосунків усіх суспільних станів і класів, поділяючи відому думку Прудона: «Избегая племенной и сословной исключительности, мы будем заботиться о непредубежденном отношении ко всем проявлениям взаимодействия племен и сословий в нашей Отчизне»²².

Прогресивним слід вважати заперечення національної відрубності й ворожнечі. Звертаючись до певної частини своїх колег-староградівців, вчений наполегливо підкреслював, що свій гнів і запал треба спрямувати не проти поляків, росіян як представників певних націй, а проти «допотопного страхіття» — російського самодержавства, проти шовіністичних тенденцій і централістської політики, в яких не винні народи — російський і польський.

Засуджуючи національну обмеженість й нетерпимість, він на прикладах з власної історії та сучасного політичного життя Європи показував, в яку «безвихідь і до якого вузьколобства та безпринциповості можуть зійти люди навіть великих талантів і незвичайної енергії, коли поставлять собі на перший ряд цілі формально-націоналістичні» (2, 170).

На цих основоположних принципах, на думку Драгоманова, має будуватися вся практична культурно-освітня й політична діяльність: «Ми мусимо виходити навіть у своєму автономізмі не від трактатів і навіть не від принципу національності (котрий панрусисти повертають проти нас), — твердив він, — а від загальних ліберально-демократичних принципів політичних і культурних та вести роботу знизу вгору, не брикаючись проти москалів як нації, а навіть доби-

ваючись вкупі з ними вольності індивідуальної й краєвої, в рамках котрої тільки і може поставитись серйозно і наш національний принцип...» (2, 172).

Доцільно підкреслити, що ці постулати були воїстину вистраждані видатним діячем в практичній своїй роботі, гострих сутичках з фанатично настроєними націоналами не лише українськими, а й польськими та російськими, які не визнавали об'єктивних прав українського народу. Автори відомих нелегальних революційних листків «Великорусс», хоч і говорили про «права національностей», але не бачили в 60-і роки минулого століття українських політичних сил з чіткою програмою національного визволення.

«Тепер, — йшлося у названому листку, — цей народ («населення Південної Русі». — П. Ф.) ще не міг висловити своїх бажань. Але відомо, що він дуже незадоволений нашим пануванням. До яких би вимог не привело це незадоволення, ми повинні поступитися їм. Якщо він захоче повного відокремлення, нехай відокремлюється. Чи захоче він цього — ми не знаємо; та навряд чи він сам це вирішив при теперішній своїй безгласності...»²³.

Оце «населення Південної Русі» — для рівня тогочасного національного усвідомлення українського народу досить показове. Воно не лише пояснювало, а й виправдовувало наполегливе прагнення багатьох діячів ХІХ століття аж до І. Франка пробудити національну самосвідомість українського народу, вирізнити в комплексі його визвольних домагань і завдання національного самовизначення.

На жаль, вже в програмних документах народ-

ницьких організацій «Землі і волі», а потім «Народної волі» й «Чорного переділу» не виділялися національні права українського народу, а тому й виключалася спеціальна агітаційно-пропагандистська робота його рідною мовою. У цьому відношенні *національний нігілізм народників* мало чим по суті відрізнявся од офіційної шовіністичної катковщини чи роболіпного запевнення створеної в 1864 році проурядової газети «Киевлянин», перший номер якої починався й закінчувався словами «Край наш русский, русский, русский...».

Коли при характеристиці добровільного холопства перед російським самодержцем частини зденаціоналізованого українського поміщництва й русифікованої інтелігенції згадують і відомий лист М. Костомарова до Герцена, в якому підкреслювалася відсутність навіть думки про «отторжение Южной Руси от связи с остальной Россией», про готовність залишатися разом з іншими народами «под скипетром русского государя», то при цьому ігнорувалося принципово важливе застереження вчорашнього кирилломефодіївця — «если этот государь сделается государем свободных народов, а не всепожирающей татаро-немецкой московщины»²⁴. Мовлено це було одним з авторів антисамодержавних документів братчиків або з ледь закамуфльованою іронією, або нездійсненою надією...

А щодо звинувачень у «вузькому націоналізмі» та в непошані до російського народу, Драгоманов не раз заявляв, що його мета «служить общей свободе, в том числе и великорусской», — народові, який він завжди щиро поважав. «Я ненавижу только канцелярский элемент

в России и великор[усском] народном характере, поскольку государство и портило народ этот. И если б я был великоросс, я бы ненавидел еще более этот элемент»²⁵.

Ніби відповідаючи Драгоманову, великорос В. І. Ленін писав, що трудящі маси інших націй були сповнені недовір'я до великоросів і що «таке недовір'я природне, до певної міри неминуче і законне, бо віками великороси всмоктували в себе під гнітом поміщиків і капіталістів, ганебні й погані передсуди великоросійського шовінізму»²⁶.

У цитованому вище листі до О. Суворіна вчений з гордістю заявляв, що такої ж думки про гірші риси самодержавно-біографічної «московщини и петербургщини» були й М. Чернишевський, й О. Пипін та інші чесні сини Росії. В дусі своїх ідей, висловлених у тогочасних статтях, він десь наприкінці 1871 року склав вірш «Пісня київського слов'янина», який в опрацюванні М. Старицького дістав назву — «Поклик до братів слов'ян» і був покладений на музику М. Лисенком. Твір став досить популярним в українських гуртках і часто виконувався молоддю.

Зіставляючи драгоманівський оригінал з віршем М. Старицького, І. Франко вважав їх двома оригінальними творами, хоча й на одну тему.

Не маючи жодної «претензії на титло поета», Драгоманов між тим надавав програмного значення цьому творові як «документу свого часу» і своєрідному «конспекту тих речей і тих думок, про котрі була в нас тоді розмова...» (2, 179). Це можуть засвідчити бодай кілька промовистих уривків з «Пісні»:

...Гей, українець просить немного:
Волі для люду і мови,
Но не лишає він до всій Русі
І к всім слов'янам любові.
З Північною Руссю не зломим союзу
Ми з нею близнята по роду,
Ми віки ділили і радість, і горе
І вкупі вступаєм в свободу.
Ти, русин московський, один із всіх братів,
Велике зложив господарство,
Неси ж свою силу, де треба, на поміч,
На захист усьому слов'янству.
Клади свою славу і силу в освіті,
В краєвій і людській свободі,
Не думай ніколи неважити душу
З'єднаних з тобою народів.
По волі слов'янські й чужії народи
Поручно з тобою ітимуть:
І стане на волю литвин і естонець,
А лях в тобі брата обніметь.
...Ой признай, ляше, ти руськее ²⁷ право
На руськую землю і мову
І з тої хвилини для власної долі
Заложиш міцную основу.

Після таких же звернень до братів-чехів, сербів, черногорців, до їхніх славних історичних традицій, пов'язаних з Запорозькою Січчю, із спільною боротьбою за свою незалежність Драгоманов від імені українського народу нагадує про нові загрози, радить забути «навіки нікчемнієї сварі», проклинає тих, «хто волю зневажить, чужої землі забажає», і завершує свою програму такими достойними запевненнями-присягами, закличками:

...З таким же запалом, з яким ми вмирили
За волю свою і братерську,
Ми раді повстати і кості зложити,
Щоб волю здобуть всеслов'янську.
Зберімося, браття, в сім'ю рівноправну,

І крикнем на братському пиру:
«Ми хочем для себе й для цілого світу
Лиш волі, освіти і миру!»

В заключній строфі «Пісні» автор висловлює мрію про те, щоб цей заклик і братню присягу на вірність довелось проголосити з древнього Києва та високо піднести там «вольнее знамя словянське».

Зміст і пафос Драгоманової «Пісні», ідеалам якої він залишився вірним до кінця свого життя, промовляють самі за себе. Крім недосконалої художньої форми «Пісні», авторові можна закинути хіба що певну наївно-ідеалістичну тональність, але вже ніяк не національну обмеженість, нетерпимість та егоїзм.

Продемонстровані тут широта історичного мислення, послідовний демократизм і гуманізм, щирий патріотизм, поєднаний з глибокими інтернаціоналістськими почуттями, надають цьому поетичному документу не лише локального в часі й просторі характеру. Без особливого перебільшення можна говорити й про його неперехідну актуальність для багатьох наступних часів. Чимало його думок і передовсім його волелюбний, демократичний, гуманістичний та інтернаціоналістський пафос суголосні багатьом процесам нашого сьогодення.

Тверезо оцінюючи «український рух», аналізуючи його історичний шлях, Драгоманов прийшов до висновку, що найбільша його слабина полягає в тому, що він значною мірою *імпульсивний, романтично-емоційний* і зовсім не опертий на науку. Саме тому найважливішим і першочерговим завданням він вважає потребу підвести під нього науково-теоретичну базу:

з'ясувати історичні корені українського народу, його етнографічні особливості, розкрити культурні багатства народної творчості й писемної літератури, унормалізувати літературну мову, скласти читанки для дітвори, граматику й словники. В такий спосіб національно самоусвідомившись і заявивши про себе перед усім світом, український народ здобуде гарантію в тому, що, як писав Драгоманов, «ніхто не скаже тоді: не знаємо вас, може, вас і нема»²⁸.

Вчений вважав, що подібна культурницька робота не повинна викликати ніяких політичних підозр і зазнавати переслідувань з боку урядів Росії й Австрії. У той же час політична діяльність за умов нерозвиненої національної самосвідомості, на його думку, була «преждевременна, по меншій мірі, тільки наносила по-вред»²⁹.

Драгоманов любив називати себе *практичним політиком-еволюціоністом*, який твердо пам'ятає, що «поперед іюля мусить бути март — значить, і працювати треба, і говорити про те, щоб март наступив, а потім і про іюль поговоримо». Якщо прикласти це до динаміки українського руху, то вона, за його уявленнями, повинна мати таку черговість:

1) культурно-літературна праця по розбудженню й розвитку національної самосвідомості та підвищенню культурно-освітнього рівня народу;

2) боротьба за політичну свободу, введення конституції;

3) боротьба за розв'язання соціальних проблем. При цьому, як правило, малася на увазі боротьба *мирна, реформістська*, а тому не схва-

лювалася діяльність емігрантських гуртків і видань, за винятком Герцена і його вільної друкарні. На його думку, українські проблеми швидше вирішаться «для нас у земських собраниях у Росії, ніж у типографіях у Цюріху»³⁰ (Курсив наш. — П. Ф.).

Репресивні заходи щодо українського культурного і освітнього руху, переслідування, які, зрештою, зробили й Драгоманова політичним емігрантом, остаточно розвіяли його наївні сподівання й змінили ставлення до емігрантської діяльності. Звільнився він і од ілюзій про можливість аполітичного й соціально індиферентного культурництва.

Політичні й культурно-освітні ідеї Драгоманова були особливо важливими й корисними для Західної України, де після революційних подій 1848 року значно пожвавилася громадське життя, сформувалися два його напрями — народовський і «москвофільський» — з власними періодичними органами. При всіх відмінностях їх культурно-політичних орієнтацій, з погляду Драгоманова, спільним для них і навіть для найрадикальнішої частини галицької молоді, що гуртувалася на початку 70-х років навколо віденського товариства «Січ», було те, що «для них наша Україна сама в собі і у відносинах до Росії *terra incognita* (земля незнана. Латин. — П. Ф.): ні історії, ні географії, ні порядків наших, навіть літератури спеціально української вони не знали... не знали вони творів ні Гоголя, ні Костомарова», а з роду важливих історичних, політичних подій та процесів, літературних явищ мали «думки зовсім фантастичні» (2, 172). Саме тому першочерговим для себе завданням

вчений поклав широке ознайомлення галичан з українською та російською літературами, політичну освіту молоді в дусі демократизму, прагнення й готовності працювати в інтересах простого народу.

Багато мудрих повчань, настанов, порад можна знайти в тогочасному широкопроблемному листуванні Драгоманова з галицькими кореспондентами — Мелітоном Бучинським, Остапом Терлецьким, Михайлом Павликом, Володимиром Навроцьким та ін., а також у посланнях до ряду періодичних видань. Особливо цікавила й турбувала Драгоманова молодь, з якою він пов'язував здійснення своїх політичних і демократично-культурницьких програм. Про авторитетність та корисність драгомановської науки свідчив той факт, що М. Бучинський розмножував листи Драгоманова (іноді це були цілі реферати!) «у п'ять рук» для своїх віденських і галицьких друзів. Лейтмотивом настанов вченого були його слова з листа до Бучинського (1872): «...Купайтеся в усьому доброму та виварюйте та переварюйте його для себе».

Щодо політики, її характеру, напряду й практичних цілей Драгоманов радив: «Народу тамошньому (галицькому. — П. Ф.), а значить, і народній партії, — писав Драгоманов у листі до В. Навроцького 29 квітня 1873 року — нічого не допоможе, хіба як *революція*, на котру, коли власної сили нема, — то не знайдете ви округ себе і помічника, окрім *російської радикальної партії*, до котрої *volens — nolens*, а належить усе святе й з української молодіжі (Курсив наш. — П. Ф.)³¹.

Тут передусім привертають увагу два осново-

положні моменти. По-перше, здавалось би дещо несподівана для еволюціоніста Драгоманова орієнтація на революцію і, по-друге, вже цілком сформоване переконання у потребі постійного спілкування з російською демократією, тісної взаємодії передових представників обох частин політично роз'єданого українського народу.

Свої поради молодим галичанам Драгоманов міг конкретизувати й розповідями про революційну діяльність таких людей, як А. Желябов, Ф. Волховський, С. Степняк-Кравчинський, А. Подолинський, які перебували під його значним впливом і дружбою з якими Драгоманов завжди пишався.

Водночас вчений завжди застерігав від бездумних орієнтацій на найбільш відстале та консервативне, що було в російському політичному русі. Застерігаючи віденських «січовиків» від наслідування галицьким «москвофілам» та їх газеті «Слово», він підкреслював: «...струна, на котрій вони грають — братання Галичини з Росією, — є струна фатальна, є потреба неізбїжна історична, — тільки вони чортзна-як грають на ній, чортзна з чим братаються в Росії. Перехопіть ви у них цю струну, покажіть у себе Росію свіжу і нову, а не стару смердючу, покажіть Гоголя, Тургенєва, Островського, Добролюбова, Герцена, а не Державіна, Хомякова, Каткова або ще хуже — «Бирж[евые] вед[омости]» і «Голос», — і ви перетягнете до себе усе свіже, що ради тяги історичної може йти за «Словом». Закономірним був і заклик Драгоманова «виступати проти російської реакції й абсолютизму»³².

Отже, однакового естетичного результату досягали і «москвофіли» з своєю анахронічною

«третьяковщиною», і народовці з своєю примітивною простонародною стилізацією. Саме тому Драгоманов представникам обох партій радив перекладати й перечитувати твори Тургенєва, якого «увесь світ читає» і який «і за місцем свого народження, і за духом — найближчий... до України, найближчий учень Гоголя». Вчений з вдячністю нагадував, що й сам Тургенєв, «стоячи в zenіті своєї слави, взявся за переклад М[арка] Вовчка» (2, 232).

З усіх галицьких видань кінця 60—70-х років Драгоманов найближче стояв до провідного народовського журналу «Правда», на сторінках якого друкувались твори Т. Шевченка, Є. Гребінки, П. Куліша, М. Костомарова, Марка Вовчка, М. Старицького, О. Стороженка, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, О. Кониського, І. Франка, Ю. Федьковича, І. Воробкевича, О. Терлецького та ін., а також переклади прозових творів О. Пушкіна, М. Некрасова, Ф. Достоєвського, М. Салтикова-Щедріна, переклади з західно- й південнослов'янських літератур.

До активу журналу належали й орієнтація в літературі на мову народу, виступи проти асиміляторських тенденцій самодержавної Росії й польської шляхти, окремі статті, присвячені українській і російській літературам та деяким культурно-історичним проблемам. Проте в політичній і літературній частинах «Правди» Драгоманов помічав більше негативного — вузьконаціональний підхід ідеологів часопису до трактування історії, сучасних питань і перспектив розвитку української літератури; упереджене ставлення до всього російського, клерикалізм

і сервілізм — в політиці, зорієнтованій на владу цісарської Австрії.

Проголошення нечітких національних ідей і традицій, не опертих на знання дійсної історії України, свідчило про відсутність сталих громадсько-політичних і морально-етичних принципів. Це доповнювалось ще й політичним боягузством та надмірною обачністю за обивательським правилом — «покірне теля дві матки ссе» чи «мовчи, язичку, будеш їсти кашку». Драгоманова дивувало засилля «добровільної», «домашньої» цензури. «Правда» не насмілювалася публікувати деякі його статті з огляду на їх «нетактовність до попівства» і «негаційний» тон.

Надісланий ще в 1872 році матеріал «Антракт з історії українофільства» редакція надрукувала лише через 4 роки, і то після кількох наполягань автора. Щоправда, й сам Драгоманов у тому матеріалі далеко не в усіх своїх судженнях мав рацію, перекладаючи частину провини за появу валуєвського циркуляру на самих «українофілів». Мовляв, замість того щоб поширювати українську культуру серед мас, вони надто експлуатували «племінний деспотизм» росіян, чим викликали роздратування не лише в урядових колах, а й серед громадянства. Дорікав Драгоманов і за малодушне рабське мовчання у відповідь на офіційну заборону.

Прикрій досвід Східної України повинен навчити галичан більш тактовному й тверезому вирішенню соціальних і національно-культурних завдань. Слід, просвіщаючи маси, відійти од націоналізму й патріархального клерикалізму, проїнятись переконанням, що національність — лише форма, а змістом має бути все, що відпові-

дає соціальним, економічним, культурним запита́м народу: «народна мова й форма пропаганди мусять бути тільки практичною одежею, а не метою»³³ роботи. При цьому хороше й корисне слід брати звідусіль, а погане відкидати — й «чуже», й «своє». Драгоманов роз'яснював, що національна ідея — *не основна*, а лише *складова частина* загальної боротьби народу за визволення. Без соціального змісту національна боротьба втрачає свою силу. Не лякатись переслідувань і репресій, але водночас і не «дражнити великодержавних гусей» легковажним політиканством, більше заглиблюватися в наукову та літературну діяльність, відшукуючи в історичному минулому не національні святощі, не етнографізм, а волюбні ідеї, зразки яких подає Шевченко і російська література.

У своєрідному продовженні статті «Опізнаймося!», написаній тоді ж, але відкинутій «Правдою» і надрукованій пізніше в журналі «Друг», Драгоманов ще сміливіше й чіткіше висловив свої принципи, якими повинні керуватися діячі обох частин України: «Не відрубність від Росії й світу, а глибокий зв'язок з досягненнями світового прогресу, йти за віком вперед, а не шукати ідеалів у старовині та лише в «своїй хаті» — з такими закликами звертався автор до громадських діячів, нагадавши про заповіти Шевченка і налякавши полохливих культурників типу В. Барвінського.

Для Драгоманова важливим було не лише заперечення помилкових та шкідливих тенденцій поважного журналу, а й нейтралізація його впливу на молодь. Саме тому повчальними є не лише безпосередні виступи Драгоманова на сто-

рінках журналу, а й його оцінки «правдянської» художньої й публіцистичної продукції у численних листах до М. Бучинського, В. Навроцького, О. Терлецького, а згодом до М. Павлика та І. Франка.

Ознайомившись з станом культурно-освітньої роботи в Галичині, він «составил план распространить в Галиции украинское направление посредством русской (великорусской) литературы, которая своим светским и демократическим характером подорвет в Галиции клерикализм и бюрократизм и обратит молодежь к демосу, а так как демос там украинский, то украинское национальное самосознание получится там само собой» (1, 55). Під час відвідання групи представників віденського гуртка українських радикальних студентів («січовиків») Драгоманов розгорнув перед ними широку програму культурно-освітньої і пропагандистської роботи. В листі до М. Бучинського (його читали й інші «січовики») 18 січня 1873 року він доводив, що хоча селянство поки що мало освічене та пасивне, але «пора вже перестати заохочувати його до діла, а прямо навчати його ділові... Для цього треба перейти до систематичного викладу наук». Тут же Драгоманов деталізує зміст і характер тієї популярної літератури, яку треба створювати для народу — такої, «щоб вона і давала факти, і ширила розум, т. є. науку чисту, позитивну, без страху іудейська і без несмілого утилітаризму», книги з природознавства, історії, етнографії, літератури, політики. Заслуговує на увагу така порада вченого: «Коли хочете мати найлучший образок російсько-європейського позитивізму у прикладі до політики, — не ли-

шаючого самої гарячої любові до народу, — то візьміть Герцена «Былое и думы» і особливо «Посмертныя сочинения», бо саме повчальний приклад Герцена доводить, що допомогти справі дальшого прогресу Росії «може, окрім бистрої зміни урядових лиць... більше усього наука і детальна критика діл краєвих». Говорячи про можливість пропаганди марксизму в Росії, Драгоманов вважав, що «не тільки цензура, але і самі наші соціалісти не знають, як їм бути з соціалізмом у нас, бо в Росії, як у землі більш *селянській* ніж *городській*, *соціалізм реальний мусить бути не похожий на парижський*»³⁴, тут «можна видумати свої власні варіації соціалізму».

Далі він розвиває цю думку, виходячи з децентралізації Росії та запровадження федералізму. Для цього необхідно «перше діло усяким народностям пізнати самим себе і свої сили і стати на свої сили», — у цьому зв'язку називаються народи польський, латиський, грузинський, вірменський, татарський. А щодо принципів побудови федерації, місця і прав у ній окремих народів, то Драгоманов наперед відкидає «казенні аршини», шукає для цього історичні традиції (для України згадує «конституцію Січі запорозької» і «переяслівський трактат з к о з а к а м и»). «Скоріш усього, — пише він, — тут би підійшла мірка швейцарська, а ще скоріш американська»³⁵.

Драгоманов уточнив і обґрунтував у листі своє розуміння першочергових завдань українських соціалістів, — «головне наше діло — культурне і літературне: «поки ми не виробимо собі лексикона і граматики, не видамо пам'ятників нашої мови з XI віку до пісень, не напишемо історії

свого народу і бібліотеки народних наук — доти мусимо сидіти, посипавши попелом главу, у політику не лізти і прокламацій не писати»³⁶.

Вчений разом із своїми однодумцями, а згодом і нащадками зі всіх сил прагнув втілити в життя накреслену програму (зауважимо, до речі, що не в усьому вона здійснена навіть і до нашого часу!), а щодо політики, то на проголошеній позиції він і сам довго не втримався — захопився політикою та ще й досить радикальною й небезпечною.

Свої думки про особливості соціалістичної пропаганди, а відтак і змісту всього руху Драгоманов уточнює в наступному листі до М. Бучинського від 17 лютого 1873 року. «Гнів на соціалізм» автор пояснює звичайнісінькою відсталістю австрійських галичан, у яких «усе зведене на борбу країв та народностей за автономію» і в той же час «другі питання, соціальні і самі культурні... далеко заховані до часу». У той же час, на думку Драгоманова, «усе таки питання соціально-культурні главніші для чоловіка, — і усі другі, політичні, національні і т. д. тільки тоді і ціну мають, коли ведуть до лучшої основи чи домовини для соціально-культурного життя животом і головою».

Саме тому поряд з проблемами політично-національними він радить енергійніше порушувати проблеми соціальні, адже — «слов'яне — мужики, пролетаріат, так їм дещо з соціалізму згодилось би».

У запальних суперечках між українськими соціалістами в Цюріху Драгоманов посідав *середню* (за його терміном, *радикальну*) позицію між «*бунтарським*» соціалістом Подолинським і «чи-

сто науковим» марксистом Зібером. Але для еволюції світогляду Драгоманова цього періоду все-таки є посилення інтересу до соціалістичної теорії, яку раніше вважав абсолютно передчасною для умов Росії і України.

Пізніше він шкодував, що українці не пішли за сербськими радикалами Светозаром Марковичем і його товаришами, які зуміли не лише сприйняти, а й застосувати до своїх умов ідеї Герцена і Чернишевського і виробили оригінальну політичну філософію, де прогресивні інтернаціональні тенденції органічно поєднані з національними інтересами.

Під час своєї закордонної поїздки він два літні місяці 1873 року прожив у Цюріху, тоді одному із центрів російської революційної еміграції, очолюваної М. Бакуніним, а згодом і П. Лавровим. Серед найважливіших проблем, що стали предметом лекцій і дискусій в цих колах, дебатовалося злободенне слов'янське питання, яке здавна цікавило й Драгоманова. Це — одна з причин його зближення з російською еміграцією. До того ж, його київський знайомий С. Подолинський разом з П. Лавровим займався тоді організацією в Цюріху емігрантського видавництва та журналу «Вперед». Виношував він ідею створення й українського аналога цього органу, для чого гуртував навколо себе українську молодь, що навчалася у Відні та інших європейських університетах.

Вчений постійно відчував потяг до періодичних видань, особливо близьких йому своїм напрямом, а тому не міг не зацікавитися планами Подолинського. Саме його намірами, бо програма лавровського видання насторожувала своїм

централізмом. «Цюрихские русские, — писав Драгоманов, — разделялись тогда на бакунистов, или анархистов, державшихся программы *alliance socialiste* (соціалістичного союзу. — П. Ф.) и на лавристов, которых идеи представляли сходство с идеями интернационалистов фракции Маркса или немецких социалдемократов» (1, 56).

Отже, можна зробити висновок, що Драгоманов вже тоді вільно орієнтувався не тільки в особливостях доктрин Бакуніна й Лаврова, а й був знайомий з основами марксистського вчення. Ця обізнаність дозволила йому визначити власну позицію: «Мне казалось, что обе программы еще преждевременны для России, в которой даже социалистам прежде всего надо добиваться политической свободы».

Напевно, що, крім цього, всупереч лавристам, які завжди підозріло ставилися до закликів визволення «пригнічених народностей», Драгоманов відстоював і правомірність національного питання в соціалістичних програмах. Не без зверхньої іронії він писав: «Само собою розумеется, что мои идеи найдены были в Цюрихе отсталыми...» (1, 56).

І бакунисти-анархисти, що пропагували програму соціалістичного союзу на неklasовій основі, і лавристи, які поділяли близькі їм ідеї німецьких соціал-демократів і навіть марксизму, на думку вченого, лише копіювали західноєвропейські соціалістичні доктрини без зв'язку з реальною соціально-політичною ситуацією в Росії та першочерговими завданнями визвольної боротьби, що полягала у ліквідації абсолютизму та завоюванні політичних сво-

бод. Рішучу незгоду викликало у Драгоманова й заперечення навіть прогресивним російським емігрантським оточенням зв'язку соціально-політичних визвольних ідей з національними, потреби проведення пропагандистської діяльності серед усіх народностей Росії рідною їм мовою з включенням до програм і завдань ліквідації національного гніту та встановлення рівності всіх народностей і націй. Подібні позиції Драгоманова без жодних підстав кваліфікувалися як вияв націоналізму. Як це було не раз, його принципова непримиренність до всякої рутини й консерватизму — «своїх» і «чужих» — викликали нападки реакційних кіл по обидва боки політичного кордону і звинувачення, які часом виключали одне одного. Хто картав Драгоманова за непошану до російської культури, хто — не лише за симпатії до неї, а й ледве не за сприяння русифікаторству; одні бачили в ньому фанатичного українофіла, і навіть «сепаратиста», а інші — ледь не ворога української національної самобутності. І тому, як завжди, Драгоманову доводилося воювати відразу й одночасно на кілька фронтів.

Вчений мав усі підстави заявляти, що «ни один московський славянофил не распространил в Австрии столько «московских» (русских) книг, как я, «украинский сепаратист» (1, 56). Значну допомогу подавав Драгоманов російським емігрантам, народницьким гурткам, редакції газети «Вперед» у пересилці в Росію революційних видань. З іншого боку, він популяризував і захищав усе, що було свіжого й прогресивного в українській і галицькій літературі, прагнучи налагодити між цими землями зв'язок та прилу-

чити до культури російського та інших слов'янських народів. Не можна поминути ще однієї важливої галузі діяльності, яку він заклав під час закордонної подорожі і відтоді віддавав їй багато енергії, уваги, часу. По суті, Драгоманов одним із перших намагався познайомити Європу і світ з українською самобутньою культурою, щоб «вписати» її у загальний процес і водночас привернути до неї зір світової громадськості, а в часи переслідувань та заборон — гуртувати ряди її захисників з кола найавторитетніших діячів світової культури.

Серед таких виступів вченого слід назвати (крім вже деяких згаданих статей у російських періодичних виданнях 60-х років) розвідки «Малороссия в ее словесности» («Вестник Европы». — 1870. — № 6), цикл «Писем русина-федералиста о галицких и австро-славянских делах вообще» («С.-Петербургские ведомости». — 1872. — № 73), «Литературное движение в Галиции» («Вестник Европы». — 1873. — № 8; 9; 10), а також статті в італійських та французьких виданнях — «Il movimento litterario rutena in Russia e Galizia» (1798—1872), — («Rivista Europea», 1873, № 1—2), «La litterature ruthéne» («La République Française», 1873. № 523, 16 avrile) та інші, аж до визначних його виступів перед світовою громадськістю кінця 70-х років, про які у нас ще буде окрема розмова.

Відвідання Європи справило величезний вплив на подальше формування ідейно-політичних переконань вченого та програми його практичної діяльності. «Пребывание в З[ападной] Европе окончательно убедило меня, что именно европеизм, или космополитизм, который не от-

рицаєт частных национальных вариаций общих идей и форм, и есть лучшая основа для украинских автономных стремлений и что теперь всякая научная, как и политическая деятельность должна быть основана на интернациональном фундаменте», — таким був основний урок трирічної європейської науково-політичної школи Драгоманова. Такими були науково сформовані, тривкі переконання вже досить зрілого й оригінального вченого та досвідченого політика і громадського діяча після повернення з-за кордону до Києва, до своєї науково-педагогічної роботи в університеті та громадсько-політичної і журналістської діяльності в місцевих та столичних організаціях і виданнях.

Уже під час першої своєї поїздки за кордон, не без зв'язку з практичною діяльністю російської еміграції виникало у Драгоманова бажання залишитися у Відні, щоб заснувати власне видання українською й російською мовами, яке мало виконувати принаймні дві важливі функції — публікувати кращі твори українських письменників і ознайомлювати російську громадськість з політичними й культурними проблемами українського народу. Але задумані видання «Історичних пісень українського народу» та безпосередня участь в культурно-національному русі України змусили вченого поспішати до Києва.

Видання історичних пісень стало однією із першочергових справ Драгоманова на той час, оскільки тут концентровано поєднувалися його науково-філософські і громадсько-політичні інтереси. Це було своєрідним продовженням наукових студій над давньою історією, базою і час-

тиною всіх наступних виступів з актуальних громадсько-політичних проблем. Про це він так писав у своїй «Автобиографической записке»: «Занимаясь древней историей, я обратил особенное внимание на религии и мифологию арийских народов. От древних народов я перешел к новым и здесь остановился и на нар[одных] преданиях и словесности славян и между ними, конечно, украинцев. В 1867 г. я с несколькими приятелями положили предпринять издание сборников укр[аинской] нар[одной] словесности, накопившихся у разных лиц из периода увлечения собиранием этнографического материала в недавние годы. Кстати, это были бы почти единственные украинские издания, не запрещенные тогда русской цензурой» (1, 49).

Так з'явився славнозвісний двотомник «Исторические песни малорусского народа с примечаниями Вл. Антоновича и М. Драгоманова» (1874—1875), який став гідним продовженням науково-просвітительської діяльності М. Максимовича і І. Срезневського, «Руської трійці» і А. Метлинського, Т. Шевченка і П. Куліша та інших подвижників українського національно-культурного відродження, великої справи, біля якої потім трудилися в поті чола Марко Вовчок і Леся Українка, І. Франко до останніх років свого життя.

«Изучение богатой и прекрасной украинской народной словесности, а особенно политических песен, которые представляют собою поэтическую историю украинского народа, рассказанную им самим, заставило меня крепко полюбить этот народ и пережить всеми силами души все частности украинского вопроса в России и Ав-

стро-Венгрии». Для успішного здійснення цього грандіозного видання, на думку Драгоманова, «необходимо... побольше политического образования: больше знакомства с западноевропейской политической наукою, а также с историей и положением и своей родины, и западных словян» (1, 49).

З таким широким поглядом Драгоманов приступив до студіювання українських політичних пісень про «громадські справи», про боротьбу з поневолювачами, що стало науковою базою, ферментом його громадсько-політичних програм федерально-демократичного устрою, народоправства, опертих на широкі свободи окремої особи і народу.

А поки що на Драгоманова чекало в Києві безліч конкретних справ. На фоні політичної активності й зацікавлень соціальними проблемами у західноєвропейської інтелігенції провінційно відсталим поставав аполітизм і соціальний індіферентизм київських громадянців. «В Киве, — писав Драгоманов в «Автобиографической заметке», — я застал большое оживление украинцев. Старшие (б[ольшей] ч[астью] учителя гимназий) составляли зерно новооткрытого Юго-Западного отдела Р[усского] географического общества, молодые, студенты, собирались в кружки и работали над словарем, подумывали и о популярных книжках. Но не понравилось мне в киевских украинофилах многое: во-первых, уступчивость официальному миру с заигрыванием с консервативными кругами, а в молодежи даже вражда к «радикалам», как тогда звали социалистов, во-вторых, большая отсталость от европейских идей, научных и по-

литических, и претензия решать все вопросы одним национальным духом, как у моск(овских) славянофилов» (1, 57—58).

З метою розмикання національних рамок в соціально-культурних програмах, Драгоманов вимагав розглядати кожне національне явище в широкому світовому контексті історичних і сучасних взаємозв'язках усіх народів і культур. Саме на цьому ґрунтувалися його університетські лекційні курси з історії, реферати в географічному товаристві, статті в періодичних та наукових виданнях, присвячені проблемам української народної творчості та літератури.

Від імені географічного товариства та Старої громади Драгоманов об'їздив ряд українських міст з метою організаційного налагодження роботи місцевих осередків та належного спрямування їхніх культурно-освітніх завдань. Саме культурно-освітніх, тому що не вважав за можливе поки що й потрібне зачинати політичну агітацію — черга до неї мала прийти на тривкішому загальному культурно-освітньому ґрунті. «В політиці, — писав він, — я завше покладав найбільше ваги на п о л і т и ч н у н а у к у, котра мусить вияснити людям напярмок і ґрунт їх громадської праці, а способи праці кожна особа чи кожний громадський елемент знайде собі сам відповідно до своїх сил, натури й обставин...» (2, 215).

Сприятливіші умови, на думку Драгоманова, склалися тоді в Галичині, де «на ґрунті політичної вільності, яку все-таки мала Галичина по конституції», можна було працювати над упорядкуванням прогресивного напярму, що мало потім справити належний вплив на характер

суспільно-політичної діяльності українських організацій в Росії. В цей час він ще поділяв уявлення про Галичину як про своєрідний культурний П'ємонт, звідки можна розгорнути діяльність для об'єднання всього українського громадсько-культурного руху.

Цій меті мала служити й нова громадська інституція, про заснування якої мріяли не лише галицька, а й східноукраїнська інтелігенція. Йшлося про товариство ім. Т. Г. Шевченка. Коли з Полтави надійшов і початковий капітал, в 1873 році на організаційній нараді Драгоманов наполягав, щоб це товариство зосередило всю науково-дослідну й літературну роботу обох частин України. Невиконання прийнятої ухвали спричинило згодом тривалі нарікання Драгоманова на галицьку народовську еліту, яка, очолюючи це товариство, передовсім боронила галицьке громадянство від «соціальної квестії» і соціалізму.

Важливою акцією у боротьбі з рутенським середовищем було редагування Драгомановим принципової національно-культурної декларації, спрямованої проти програмної брошури впливового львівського клерикального діяча С. Качали «Політика русинів». Від імені т. зв. «Руської ради» С. Качала намагався спрямувати увесь суспільний рух Галичини і Східної України в легальне культурництво в дусі клерикалізму й згоди з самодержавним урядом.

Проти цього угодовства й ультрамонтанства рішуче виступила найсвідоміша частина київської інтелігенції, очолювана Драгомановим.

В «Одкритому листі до редакції «Правди» зазначалося: «Політику і програму, заявлену

«Руською радою», ми не можемо знаходити іншою, як для слов'ян згубною, для галицько-руського народу недостойною, а для Росії шкідливою...», оскільки саме такою є орієнтація на централістичні й асиміляторські сили Австрійського монархізму» (2, 217).

Базуючись на «соціальних і культурних основах, спільних для усіх освічених народів і громад», автори «Листа» заявляли, що в їхній громаді не знайдуть підтримки ті, хто виступатиме «проти прав усіх і кожного слов'янського народу», «підє против свободи совісті і освіти за ультрамонтанство», «не держиться у питаннях політичних і соціальних основ свободи і народоправства, а у питаннях культурних — свободи розуму» (2, 218—219).

У всій своїй просвітительсько-пропагандистській роботі Драгоманов прагнув ліквідувати шкідливий водорозділ між радикалізмом і українським національним рухом.

У відповідності з цим він добивався, щоб журнал «Правда» і щойно створене Товариство імені Шевченка стали осередком наукового й письменського руху всеї України» (2, 230), об'єднали навколо себе «прогресистів» обох частин України, припинили розпалювання міжнаціональної ворожнечі.

В організованому Драгомановим відкритому листі, підписаному 31-м його однодумцем, підкреслювалось, що «соціальні і культурні основи, спільні для усіх освічених народів і громад, не можуть бути ділом хвилевої тактики і компромісів», а тому висувалися такі умови спільної діяльності:

1) обстоювання рівних прав усіх і кожного слов'янського народу;

2) свобода совісті і освіти;

3) визнання федералізму країв і рівноправності народностей, основ свободи і народоправства — у питаннях політичних і соціальних, свободи розуму — у питаннях культурних (2, 210).

Редакція «Правди» хоч і твердила, ніби стоїть за лібералізм, поступ і проти ультрамонтанства, але фактично обстоювала реакційні позиції С. Качали і ще раз наголосила: «Головна ціль наша — національність, а всі інші борби — пусте, трата сили й часу»³⁷.

Драгоманов і його спільники змушені були відповісти «Правді» новим листом. Оглядаючи історичні обставини, які позбавили український народ самостійного політичного й культурного розвитку і призвели націю до звинародовлення, автори заяви оголосили своєю метою домогтися свободи для рідного народу. В ім'я цього завдання слід об'єднувати всі прогресивні сили обох частин України, не відгороджувачись і від інших народів. Лише через єднання, як заповідали римляни, «зростають і малі справи».

Передруковуючи й цей лист на сторінках «Правди», її ідеологи одночасно висловлювали невдоволення тим, що їх дії критикувалися з позицій не лише національних, а всеросійських і всеслов'янських. Насправді ж, мовляв, «В своїй хаті своя правда, і сила, і воля». Щодо цього гасла, Драгоманов слушно зауважував, що воно не може задовольняти реальних потреб нації, бо для неї «завше важко знати, яка прав-

д а... якою правдою можемо ми вбільшити свою силу, добитись своєї волі й своєї хати» (2, 227).

Однією з найважливіших програмних праць Драгоманова не лише для національно-культурного, а й політичного поступу стала фундаментальна за обсягом і проблематикою стаття «Література російська, великоруська, українська і галицька», опублікована в кількох номерах газети «Правда», 1873—1874 роках, а потім видана й окремою брошурою. Стаття давала відповідь на ряд злободенних питань, що дебатовалися серед літературної громадськості, а водночас сумарно виражала погляди Драгоманова на найефективніші шляхи піднесення національної літератури (1, 80—220).

В одній з редакційних статей «Правди» — «Чи може бути згода між русинами і «руськими»?» — містилася однозначна відповідь: ніякої згоди бути не може, оскільки сильніша література російська буде здійснювати тиск на слабкішу українську, не даючи можливості розвиватись її національним традиціям і особливостям. На цій підставі формувалися й висновки та рекомендації: утверджувати українську національну свідомість шляхом протистояння «російщині» і орієнтації на польсько-німецький Захід.

Як свідчив сам Драгоманов, у своїй статті-відповіді він «здумав критично переглянути всю тодішню українофільську і народовську ортодоксію, показати її безосновність перед реальними обставинами й потребами, зробити те ж саме і з ортодоксією московсько-панрусською, — а нарешті, дати нарис реалістично-прогресивного українства й панруськості зовсім на інших підставах.

Замір мій ліпше всього вкладавсь у *motto Destruam et aedificabo!*» (латин. «зруйную і воздвигну») (2, 182).

В іншому місці Драгоманов уточнював своє завдання і у такий спосіб: «распространить в Галиции украинское направление посредством русской (великорусской) литературы, которая своим светским и демократическим характером подорвет в Галиции клерикализм и бюрократизм, и обратит молодежь к демосу, а так как демос там украинский, то украинское национальное самосознание получится там само собою» (1, 55).

Характерно, що, засилаючи до журналу першу частину статті, Драгоманов змінив другу частину свого *motto* на *aedificabit* (воздвигните), розкладаючи, отже, позитивну роботу на всіх, залучаючи до цього й саму галицьку інтелігенцію. Проте й ці уточнення не заспокоїли редакцію та не спонукали до відповідної діяльності. Редакція якийсь час взагалі утримувалась од публікації збуриливої статті, яка налякала не лише закоренілих галицьких рутенців, а й декого із київських громадівців, не кажучи вже про офіційне університетське, губернське й міністерське чиновництво.

Драгоманов передовсім відповідає на запитання, поставлене у згаданій передовій статті «Правди», та розкриває суть примарної різниці між двома галицькими ортодоксіями у ставленні до російської літератури. Фактично різниці немає ніякої, бо ж однаковісінька шкода і від москвофільських упадань перед російською реакцією, і від народівськоупередженої ворожості до всього російського. З тим щоб конкретніше

виявити характер і масштаби тієї шкоди, Драгоманов детально простежує основні закономірності розвитку літератур обох народів, досліджує їхні найхарактерніші ідейно-художні процеси та явища.

Виходячи з штучно висунутого критерію — характеру й масштабності художнього дослідження життя окремими письменниками, — вчений поділяє обидві національні літератури на два своєрідних підвиди, зазначені в заголовку статті.

До російської Драгоманов відносить літературу, що відображає найвищі духовні інтереси суспільства, і, заглиблюючись у загальнолюдські ідейно-психологічні проблеми, виходить за межі вузько національної культури, набуває загальноєвропейського змісту, стаючи водночас часткою літератури світової. Лише національно-локальний зміст, характер і призначення має великоруська література, що порушує вузько національні етнографічно-побутові проблеми свого народу, головним чином його соціально нижчих, селянських і міщанських шарів з відповідною тематикою та художньо-образними засобами і мовою.

До першої, вищої, літератури Драгоманов зараховує більшість творів Пушкіна, Лермонтова, Герцена, Тургенєва, а до другої — Гліба і Миколи Успенських, Ф. Решетникова, частину творів М. Некрасова і М. Островського та ін. Деякі письменники, починаючи з Лермонтова, Тургенєва, Некрасова, представлені в обох напрямках. За логікою Драгоманова, загальноєвропейського та світового звучання критики не знаходять передусім у творах, побудованих на

національно-фольклорному чи соціально-побутовому матеріалі типу «Записок мисливця» Тургенева, «Пісні про купця Калашникова» Лермонтова. Іноді межа поділу проходила навіть по тканині одного й того ж твору, в якому на фоні національно-побутових образів і сцен з'являлися загальнолюдські мотиви.

Останні міркування — хоч не тільки вони! — з особливою наочністю підкреслювали штучність подібних критеріїв і подібного поділу. Не кажучи вже про неправомірність штучного розтину єдиної ідейно-художньо-образної тканини окремого цілісного твору, таким же суб'єктивно довільним виявлялося й протиставлення творів одного й того ж автора. Не витримували суворої ідейно-художньої критики й спроби приниження загальногуманістичного характеру творів типу «Записки мисливця» Тургенева та інших з цього ряду чи недооцінка національних джерел та патріотичного звучання поем Пушкіна і Лермонтова, романів Тургенева і Герцена.

Не в усьому виправдовувало себе і розмежування української літератури на східноукраїнську і галицьку, оскільки при цьому мався на увазі не географічний принцип, а відмінності проблемно-тематичних сфер; художньо-образних систем, рівня ідейно-політичної злободенності й зв'язку з життям, потребами і запитамі рідного народу, а головне — ставлення обох літератур до письменства російського. Як і в інших статтях, Драгоманов дорікав галичанам за незнання дійсного життя народу, неувагу до злободенних політичних проблем, ізоляцію від передової російської літератури.

Звичайно, вже сам внутрішній поділ літератур

братніх народів був штучним по суті і шкідливим з погляду їх майбутніх перспектив. Але загальний пафос статті Драгоманова, глибока, конкретна і загалом справедлива критика недоліків української літератури, особливо її галицького відгалуження, орієнтація на кращі в художньому та ідейному плані явища російської літератури були безперечно прогресивними і відіграли значну роль в зростанні рідної літератури, в її прилученні й до взірців літератури світової.

Як і в статті «Русские в Галиции», вчений доводив теоретичну безпідставність постулатів одного із ідейних виразників «москвофільства» Д. Зубрицького про безперспективність будь-якої літератури для народу («черні») простою мовою. «Для простолюдина, — вважав москвофіл, — досить молитовника, катехізису і псалтиря», а «поважна» література й історія мають адресуватися лише освіченим верствам населення і створюватися мовою великоруською, яка в тогочасній практиці «москвофілів» являла собою лексичний і стилістичний покруч на основі давно зужитих мовних форм XVIII століття.

Як слушно відзначав О. І. Білецький, навіть при подібному штучному поділі єдиної літератури російського народу цілком виразним і безперечно правильним у Драгоманова було уявлення про те, що «Основна магістраль російської літератури має, безперечно, не тільки національне російське значення»³⁸. Підкреслюючи всеєвропейське і світове розголосся передової російської літератури, через яку українці засвоювали й прогресивні ідеї світової культури, публіцист ще раз аргументував потребу та користь співро-

бітництва з нею українського письменства, безпеку всякої національної самоізоляції.

«Ми, українці, — писав він, — знайшли наш народ і саму народну мову, тільки перейшовши через європейську школу, в чому найбільш усього допомогла нам російська література... Участь у російській пресі сприяла формуванню багатьох українських літераторів. За відсутності національних шкіл саме в «школах московських» Максимович, Костомаров, Шевченко, Марко Вовчок прилучалися до кращих здобутків світової культури і завдяки цьому «готували громаду для ідей емансипації селян».

Пристрасно відстоюючи потребу найактивнішої і найдійовішої взаємодії обох літератур, Драгоманов у пошуках аргументів іноді вдавався й до безпідставного нівелювання ідейно-естетичних здобутків тогочасної української літератури, зокрема творчості І. Котляревського, Т. Шевченка, П. Куліша. Згодом подібний надмір критичний підхід виявлявся і в його ставленні до деяких творів І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Б. Грінченка та ін.

Проте це не було продиктоване ні недостатньою поінформованістю, ні упереджено нігілістичним ставленням до здобутків рідної літератури, а можливо, дещо загостреним і болісним побоюванням надмірної псевдопатріотичної самозаспокоєності, що спричинювала тупцювання на місці й безталанне епігонство. Особливо багато підстав для подібних побоювань і застережень давала галицька література, серед мертвеччини якої Драгоманов слушно виділяв лише твори молодого І. Франка.

Плідними й перспективними були висловлені

в цій статті міркування про певну систему видання популярної літератури для народу, створення для масового читача своєрідної енциклопедії позитивних наук. Важливі доповнення й дальший розвиток основоположних настанов Драгоманова містилися у його виступах в газеті «Киевский телеграф», статті «Галицько-руське письменство» та листах до журналу «Друг».

«Киевский телеграф» був заснований у 1859 році як газета політична й літературна, але, за авторитетною характеристикою публіциста, аж до 1874 року ледь животіла «без програми і без толку, навіть без граматики» (2, 244). У 1874 році газету придбала дружина професора філософії Київського університету О. І. Гогоцька, яка залучила до редакції ряд місцевих прогресивних діячів — М. Зібера, С. Подолинського, Ф. Вовка, П. Житецького, В. Антоновича, П. Чубинського. М. Драгоманов сформував і нову, демократичну програму газети та залучив до участі в ній ще й галичан, зокрема таких активних публіцистів, як В. Навроцький та О. Терлецький.

«Сміло скажу, — писав він, — що на Україні не було ніколи видання, котре би підходило по своєму напрямку до програми Кирило-Мефодіївського братства, як наш «Киевский телеграф» 1875 р.», де в дописах і передових статтях про Слов'янщину... проводився консеквентно поступово демократичний і федеральний погляд» (2, 246).

Ми вже наводили уривок з передової статті першого номера газети за 1875 рік, написаної М. Драгомановим, де федералістично-слов'янське й демократично-селянське питання, а також

справа «племенного й станового» співробітництва оголошувалися наріжним каменем газети.

Навряд чи в умовах самодержавної цензури можна було висловитись чіткіше, особливо про демократично-народницьку програму з селянського питання. Щоправда, Драгоманов поки що не ставав у відверту опозицію до уряду, сподіваючись, що національно-культурні завдання можна здійснювати в умовах самодержавства. Саме тому він навіть критикував львівську «Правду» за виступи проти російського царизму. Розцінюючи антисамодержавні інвективи Герцена як благо, вчений водночас вважав, що з українських кіл щось подібне звучати не повинно, щоб не зашкодити тій літературній, науковій і освітній праці, біля якої заходила «Громада».

У статтях типу «Выдумки «Киевлянина» и польских газет о малорусском сепаратизме» Драгоманов виступає проти російських і польських шовіністів і з метою оборони українського села навіть шукає захисту в уряді. Не пориваючи з Старою громадою, він все ж поступово еволюціонує в напрямі народницької селянської демократії, знаходячи собі однодумців серед народовольців, страчених згодом, А. Желябова, М. Кибальчича, активних популяризаторів соціалістичного вчення С. Подолинського та О. Терлецького.

Виступи Драгоманова набувають дедалі більшої гостроти й наступальності, і, як це вже було в його практиці, він одразу веде війну на кількох фронтах.

Захищаючи українську культуру від різномасних шовіністів, він водночас прагнув очистити цю культуру від небезпечної національної

обмеженості й засліпленості, від патріархальщини й клерикалізму, а головне — відірваності од народу, його інтересів та потреб. Безкомпромисно він засуджував московську репетилівщину й катковщину, домашніх москвофільствуючих митрофанушок, псевдопатріотичні київську галаганівщину та львівську барвінщину, доводячи першим, що українська культура не становить ніякої загрози для російської, нагадуючи другим, що «русский язык не только орган пьавок народных, но и орган тех идей, которые сделали нас, украинцев, людьми, демократами и самыми украинофилами, коротко: *народолюбцами, народодовольцами*»³⁹.

Вчений дедалі наполегливіше прагнув нейтралізувати вплив на молодь консервативного київського відділення слов'янського товариства, очолюваного поміщиком Галаганом і зорієнтованого на цілковите підпорядкування всієї культосвітньої роботи офіційній політиці царату.

Хоч тоді Драгоманов не підписував жодної статті в легальних українських та російських виданнях, але його авторство не було секретом ні для місцевої чи столичної та галицької освіченої публіки, ні для офіційної влади. Саме тому він у різних таборах став сприйматися як найвидатніша постать українського наукового, культурного й громадсько-політичного руху. Ця обставина посилювала авторитет і вплив Драгоманова на суспільне життя, а водночас привертала до нього все пильнішу увагу супротивних політичних сил, робила його мішенню для нападок з різних реакційних кіл.

В «Русском вестнике» була опублікована наклепницька стаття «Современное украино-

фильство», основною мішенню якої було обра́но «сепаратиста» і «полонофіла» Драгоманова, а газета «Dziennik Polski» тоді ж звинувачувала вченого у ворожості до Польщі та закидала прихильність до Москви. В «москалізаторстві» й зраді українофильських ідей галасливо звинувачували Драгоманова ідеологи «Правди» О. Огоновський і В. Барвінський спільно з консервативними діячами Старої громади, які не приймали ні суспільного радикалізму Драгоманова, ні його «уступок всеросійству».

Особливе занепокоєння цього альянсу старогромадівців, галицьких «помічників святоюрців» — народовців та галицьких «москвофілів» (презирливо поймає Драгомановим «бурсацько-греко-латино-слов'яно-поляко-австро-угро-рутенським плем'ям» і «ташкентцями») — викликало посилення впливу Драгоманова на молодь Галичини і Східної України.

На зібраннях, що відбувались у помешканні Драгоманова, студіювалися прогресивні на той час ідеї, а один із перших в Росії й на Україні пропагандистів марксизму, перекладач «Капіталу» М. Зібер навіть прочитав спеціальний реферат, присвячений основоположній праці наукового соціалізму.

Під впливом постійних настанов пов'язувати громадсько-політичну й культурно-освітню роботу з інтересами народу, молоді послідовники Драгоманова С. Подолинський, Ф. Волховський, О. Терлецький у Відні видають ряд популярних соціалістичних брошур українською мовою «Парова машина», «Про бідність», «Про працю», «Правдиве слово хлібороба» та інших і поширюють їх не лише в Галичині, а й на Україні.

Оскільки під наступом консервативних сил власниця «Киевского телеграфа» вирішила відмовитися од співробітництва з групою Драгоманова, той змушений був шукати іншої трибуни і навіть можливості заснувати власний друкований орган. З цією метою він влітку 1875 року виїхав до Галичини, побував також на Буковині й Закарпатті. В місті Галичі він був присутній на селянському вічі, а у Львові — на ряді зібрань інтелігенції. Але, безперечно, найважливіша подія цієї подорожі — знайомство з І. Франком і М. Павликом, які очолювали тоді студентський журнал «Друг».

Величезне значення мали листи Драгоманова до редакції цього часопису, в яких він закликав галицьку громаду залишити схоластичні суперечки про азбуку і зайнятись вивченням життєвих потреб народу, радив повернути увагу молоді до ідеалів Чернишевського, Шевченка, спрямувати її інтереси до практичної роботи серед рідного народу.

За визнанням самого Франка, ці листи «произвели очень сильное впечатление. Он почти не затрагивал национальных и партийных вопросов... но корил молодежь за ее культурную и научную отсталость, за леность мышления, за отсутствие этического идеала, указывал неотложный нравственный долг служить своему народу и работать для него. Эти письма сделались исходной точкой нового радикально демократического движения среди русинской молодежи и вместе с тем началом нового развития литературы» (41, 145).

Цілком протилежних оцінок впливу Драгоманова на суспільне й культурне життя Галичини

заслужив він у народовських й «москвофільських» опонентів, літературну продукцію яких критикував за низьку ідейну й художню вартість. Народовці трактували виступи вченого, як втручання «москалізатора» в галицькі справи, «псування молоді», а «москвофіли» запопадливо й провокаційно звинуватили його ще й у намаганні відокремити Україну від Росії. Драгоманов оголошувався небезпечним соціалістом, проти якого слід вести рішучу боротьбу.

У свою чергу, сперечаючись із своїми опонентами та утверджуючи проголошені культурно-освітні ідеї, Драгоманов намагався шукати нові сили, гуртувати своїх однодумців. Щасливою «знахідкою» для нього були твори «буковинського соловія» Ю. Федьковича, з яким йому на решті вдалося познайомитися особисто. При сприянні М. Бучинського і самого Федьковича він довго збирав розкидані в різних виданнях твори письменника, відбирав їх, «просіював», щоб залишилися найкращі. Зробити це було нелегко, бо на той час Федькович під впливом місцевих докторальних порадинок захопився запізнілою для тої доби національною романтикою й клерикалізмом і заходився в дусі потворних старих галицьких традицій (коли переробляли комедію Мольєра «Жорж Данден» на «Грицька Мазницю...») «переробляти...» Шекспіра, водночас вважаючи свої буковинські повісті «нічого не вартими...».

Подібна метаморфоза з талановитим письменником засмутила Драгоманова, і він пошкодував, що не пустила міцного коріння в Галичині «художня школа Гоголева»: «Будь у такій школі Федькович, не пропав би він так постидно, як це

з ним случилось, думаю, що безвозвратно»⁴⁰. Зайвий раз Драгоманов скрушно переконувався у тому, що все ще «... наша громада не вміє ні виховати, ні навіть піддержати таланту, ні послужитись ним»⁴¹.

Усвідомлення цієї невітшної традиції тогочасної української літератури, традиції, зумовленої ще й відсутністю систематичної професійної й вимогливої літературної критики, можливо, остаточно сформувало літературне кредо Драгоманова, який відтоді за кожної нагоди все активніше став втручатися в літературний процес, намагаючись поставити «рухому естетику» на наукові основи з врахуванням кращих традицій і надбань європейської художньої думки.

Його розвідка про творчість Федьковича, що з'явилась як передмова до виданих тоді його повістей, зберігає й до сьогодні значення досконалого зразка багатоаспектної літературно-критичної студії.

Творчість Юрія Федьковича розглядалася на широкому суспільно-історичному тлі в контексті всієї української літератури, роз'єднаної політичними кордонами. Драгоманов враховує деформуючу роль суспільних обставин, які негативно позначились на літературному процесі в західноукраїнських землях. Але основні причини відсталості народовського й москвофільського напрямів — у їх відірваності од життєвих потреб народу, замкненості в колі схоластичних суперечок, далеких від злободенних політичних і соціальних потреб, прагненні відгородитися од культури Східної України та Росії.

Секрет художньої сили Ю. Федьковича критик

якраз вбачає в тому, що він, вириваючись з мертвотної рутенської писанини, прагнув засвоїти досвід народної естетики, спадок Шевченка і Марка Вовчка, інших літератур і писав свої твори про народ, його життя, побут, почуття гуцульського селянства й жовнірства живою мовою.

Доки Федькович був вірний життєвій правді в 1850—1867 роках, він і давав неперевершені взірці. Наступна ж творчість Федьковича-поета значною мірою зазнала впливу реакційного просвітянства, клерикальної критики, а тому й сталися відчутні ідейно-художні втрати.

Не приймаючи будь-яке зовнішнє наслідування, навіть заради самобутньо-оригінальної творчості, тісно пов'язаної з своїм часом, Драгоманов не раз безпідставно перебільшував масштаби епігонства Шевченка в українській літературі. За формальну передачу Шевченкової манери, за нетворчі переспіви його віршів картав він і пізнього Федьковича-поета.

Проте, пафос статей Драгоманова про Федьковича полягав саме в тому, щоб вирізнити й підтримати все найбільш життєздатне, захистити його від примітивної хатньо-просвітянської критики і на його прикладі спрямувати все західноукраїнське красне письменство до народності й реалізму.

Взірці саме такої української літератури йому хотілося популяризувати і в Росії. Тому Драгоманов і вирішив з народними оповіданнями Федьковича познайомити Тургенева, аби під впливом одного з найвищих тоді літературних авторитетів Європи утвердити основний зміст ідейно-естетичного кредо самого Драгоманова.

«Я одержав в один день і Ваш лист, і повісті Федьковича, — писав Тургенєв, висловлюючи щиру вдячність за виявлений знак уваги. — Я встиг, без великих труднощів, прочитати Вашу передмову, і можу сказати, що *поділяю цілком Ваш образ думок*, в чому я, зрештою, не мав сумніву, знаючи Ваші попередні праці і Ваш напрям думок... Заздалегідь відчуваю, *що тут тільки і б'ється ключ живої води*, а решта — або марево, або труп». (Курсив наш. — П. Ф.).

Оцінку всесвітньовідомим письменником художньої вартості творів Федьковича і галицької інтелігенції Драгоманов вважав принципово важливою, а тому й наполегливо шукав нагоди передати її читачам рідної літератури. Діставши відмову ображеної «Правди», Драгоманов лише після смерті Тургенєва з допомогою Франка опублікував його відгук у журналі «Зоря»⁴².

Під час цієї другої поїздки за кордон Драгоманов не полишав намірів, щоб заснувати нове періодичне видання. С. Подолинський і О. Терлецький збиралися публікувати у Відні соціалістичну українську газету і просили допомоги Драгоманова у збиранні необхідних коштів та залученні кореспондентів з України. Інші пропонували видати «щось прогресивніше, ніж «Правда». Подібні плани цілком імпонували вченому, який у цей час рішуче робить крок вліво, до активної політичної діяльності, пов'язаної навіть з таємними опозиційними гуртками. По суті, починався період найвищого злету *політичного радикалізму Драгоманова*.

Повернувшись з-за кордону, Драгоманов і в Києві побачив новий спалах політичної актив-

ності. Поряд із педагогічною й науковою роботою він все більше прилучається до суспільного руху — відвідує зібрання підпільних народницьких гуртків, очолюваних С. Подолинським, Я. Стефановичем, П. Аксельродом, О. Дейчем, особисто знайомиться з керівником Одеського народовольського гуртка А. Желябовим, в розмові з яким, по суті, зрікається своїх колишніх політично поміркованих позицій і схиляється до більш радикальних методів політичної боротьби. Разом із своїми однодумцями з Подільського комітету громадівців він обговорює практичні заходи по виданню нелегальної соціалістичної літератури українською мовою.

Зміна політичних симпатій і характеру практичної діяльності не могла не стурбувати тих колег Драгоманова з Старої громади, наміри яких не сягали далі легальної культурницької роботи. Їх налякало, що до літературної справи вчений став привносити політику, та ще й таку небезпечну.

Таких лідерів Старої громади, як П. Житецький, стурбувало й те, що Драгоманов, доводячи неминучість для українців «іти шляхом соціального прямування і приєднати до українства людей соціалістичного напрямку», не просто «зашкодив» українському громадсько-культурному рухові, а й накликав на нього різні біди: «утворили для українців репутацію «дуалістів», «що в одній кишені носять писання батька Тараса, а в другій Маркса», і се привело в кінці до трьох урядових актів: заборони «К[иївського] телеграфа», закриття Київського відділу географічного товариства і указу 18 травня 1876 р.»⁴³.

П. Житецький не згадав при цьому ще одного

лиха — «урядового акту», а за ним і вигнання Драгоманова з Київського університету, що фактично приречило його на довічну еміграцію...

А великодержавних «мужів» обурювала навіть політично лояльна діяльність українофілів в Південно-Західному відділенні Російського географічного товариства, в університеті та деяких гімназіях — навіть в цьому їм ввижалася проява небезпечного для «єдиної й неділимої» сепаратизму. Особливо запопадливо взялися за «викорінення крамоли» «Киевлянин» і «Московские ведомости», супруга ватажків київської і московської реакції — М. Юзефович і М. Катков, статті яких здебільшого скидалися на звичайні-сінькі провокації та поліцейські доноси.

Галицькі й закарпатські «москвофіли» теж волали до властей, щоб ті не дозволяли Драгоманову пропагувати й запроваджувати в літературі й науці «язык черни и слуг» та відлучати навчання й виховання од святої церкви. Редактор сумнозвісної галицької газети «Слово» (з яким свого часу полемізував М. Чернишевський) називав Драгоманова «польсько-революційним агентом», шкідливим для «єдиної і неділимої» Росії.

Політична репутація вченого спочатку була перешкодою для затвердження його на посаді штатного доцента, а згодом взагалі поставила під сумнів його університетську кар'єру.

«Киевлянин» витлумачив промову Драгоманова на Київському археологічному з'їзді як пропаганду відокремлення української культури від російської, і столична цензура гарячково вирізала з «Вестника Европы» (№ IX—X 1875) його

статтю «Десять лет украинской беллетристики», хоч в ній мовилося, що «украинское движение сильно не тогда, когда оно гоняется за поверхностным национализмом и мечтами о государственной самостоятельности, но когда имеет в виду общечеловеческие интересы и социальные интересы демоса» (1, 61)...

Хмари над непокірним Драгомановим густішали. Попечитель учбової округи, передаючи невдоволення самого міністра, запропонував Драгоманову добровільно подати у відставку. Адміністрацію не заспокоїли ні друковані спростування наклепів з обох протилежних таборів, ні пояснення й запевнення самого Драгоманова, тим більше що Драгоманов не «кався».

В «Киевском телеграфе» він друкує статтю про Герцеговінське повстання, а на спільному засіданні Комітету київських лівих громадівців, очолюваних ним, та Одеських народницьких радикалів на чолі з А. Желябовим було ухвалено відправити до Герцеговіни волонтерів і надіслати грошову допомогу. Це була перша в Росії акція солідарності й практичної допомоги повсталим братам-слов'янам.

Виявляючи свою незалежність і непоступливість, він виїхав на Буковину й Закарпаття, зокрема й для того, щоб передати гроші повстанцям Герцеговіни. Мужній і благородний акт, що став потім прикладом для всієї Росії, звичайно, теж був на карб Драгоманову, як і його участь в селянському віче.

Наслідком все нових доносів були санкції самого царя Олександра II: вчений був звільнений з університету і взятий під суворий поліцейний нагляд з перспективою висилки «в любое

место в отдаленных губерниях», було закрито газету «Киевский телеграф» і Південно-Західний відділ географічного товариства.

За доносом таємного радника Юзефовича спеціальною комісією, до якої входили обер-прокурор Синоду Толстой, міністр внутрішніх справ Тимашев і шеф жандармів Потапов, підготовлено указ про повну заборону українського друкованого слова — безприкладний для цивілізованого світу ганебний документ, який цар підписав у травні 1876 року в місті Емсі. (Так званий Емський указ!)

У Драгоманова вже остаточно зникли ілюзії щодо можливості розвитку в умовах самодержавства української культури, навіть в політично лояльних формах, і тому ще на початку 1876 року він вирішив здійснювати свою програму за кордоном.

З цією метою було видано закордонний паспорт для виїзду в наукових цілях до Австрії. Мав він і офіційне доручення Старої громади — розгорнути видання часопису й книжок українською мовою.

Через елементарне непорозуміння між III відділом і Міністерством внутрішніх справ закордонний паспорт Драгоманов одержав і восени 1876 року виїхав з Росії. Як виявилось — своєчасно і назавжди. Коли царська канцелярія все-таки спохватилася і наказала не випускати Драгоманова за кордон, щоб знайти для нього в богоспасенній імперії «не столь отдаленное место», Драгоманов був уже у Відні.

Самодержавство завжди шкодувало, що не затримало одного із найнебезпечніших своїх ворогів. Для подібних висновків і утвердження

своєї репутації переконаного й безкомпромісного ворога царизму він не забарився подати чергові докази.

ПОЛІТИЧНИЙ ВИГНАНЕЦЬ

Прийнявши рішення податися за кордон, вигнанець з університету, а водночас і посланець української громади Драгоманов, певно, спочатку й сам чітко не усвідомлював свого суспільного становища — хто ж він, зрештою: політичний вигнанець чи довірений посол. І, звичайно, не знав, скільки часу триватиме здійснення його високої й поважної місії.

Проводи з Києва були досить урочистими й емоційними, звучали зворушливі слова М. Лисенка про «друга сердечного, коханого і незабутнього», і сумовитий та несподівано пророчий вірш М. Старицького «Чи́ доведеться, милий друже, з тобою стрінутись чи ні?».

Отже, на політичне заслання Драгоманова підштовхнули і царський уряд, який хотів позбутися небезпечного «підбурювача умів», і Київська Стара громада, яка мріяла про заснування власного друкованого органу на чолі з ерудованим та самовідданим редактором, і молоді українські соціалісти, які саме в особі вченого побачили найавторитетнішого свого ватажка.

Ще під час перебування в Києві у 1875 році молоді соціалісти С. Подолинський і О. Терлецький замислили організацію спеціального закордонного видання. На редактора планувався О. Терлецький, а його співробітниками мала стати група Драгоманова, яка поки що здійсню-

вала «каторжну роботу» в «Киевском телеграфі». З галицькими радикалами йшли переговори про влаштування на Україні нелегальних друкарень.

Для реалізації таких планів було зібрано відповідні кошти — з громадівських фондів та пожертви ліберального університетського професора Якова Шульгіна. Відмова господарки «Киевского телеграфа» Гогоцької од послуг університетських «вільнодумців», які, отже, залишилися без друкованої трибуни, а головне — урядова відставка Драгоманова змінили ситуацію і видавничі плани.

Врахувавши плани старогромадівців, а також С. Подолинського й О. Терлецького, вирішено було заснувати закордонне науково-публіцистичне видання на чолі з М. Драгомановим. За попередніми задумами, йшлося про випуск «товстого журналу» «Громада» українською і російською мовами з додатками — популярними брошурами для простого народу та «летючими листками» (фейлетонами) на злободенні теми. Київські громадівці поділили теми основних програмових статей (переважна більшість політично обачних авторів своїх обіцянок не виконала). Драгоманов, не вважаючи себе достатньо ерудованим фахівцем з наукового українознавства, збирався зосередитись на проблемах із західноєвропейського життя, культури й суспільних рухів.

Щоб гарантувати собі сталість засобів до існування за кордоном, вчений заручився ще й згодою (і навіть дорученнями!) на співробітництво в деяких столичних російських виданнях. Радикальна частина ініціативної групи — С. Подо-

Осип Терлецький.

линський, О. Терлецький, М. Зібер — відстоювала революційне спрямування «Громади», але Драгоманов тоді ще не був крайнім радикалом і схилився спочатку до ліберального характеру видання.

Як відомо, суперечки на цьому ґрунті між Драгомановим та С. Подолинським і О. Терлецьким виникли ще раніше, коли вчений під час свого першого закордонного відрядження близько зійшовся із українською радикальною молоддю, яка навчалася у Відні й гуртувалася навколо студентського товариства «Січ», створеного переважно для задоволення культурних потреб молодих українців. Згодом воно набуло культурно-освітнього й політичного спрямування.

Зусиллями С. Подолинського, О. Терлецького, Ф. Волховського була видана серія брошур — популярних «метеликів» для народу. Продовження цієї серії, яке в підсумку своїм мало становити своєрідну популярну бібліотеку, планувалося й під фірмою драгоманівської «Громади».

Деякі з подібних брошур з'явилися згодом з-під пера й самого Драгоманова, але спочатку вчений досить скептично ставився до видань віденських «січовиків», оскільки, на його думку, вони були написані в дусі не стільки сучасного європейського соціалізму, скільки так званої «української хлопоманії 60-х років» і російського народництва, тобто примітивних квазіпатріотичних уявлень про простий народ. Драгоманов вважав потрібнішими й кориснішими для народу книжки, популярні за формою, глибші за змістом — витримані в дусі європейського радикально-поступового руху: культурного, політичного,

соціального й економічного. З цих позицій Драгоманов не лише критикував «віденські метелики», але й згодом дещо коригував, викидаючи «бунтарські поклики до ружжа».

Ліберальна обачність Драгоманова, його застереження проти «бунтарського» характеру видань, які мали транспортуватися в Галичину й на Україну, диктувалася не лише його тодішньою поміркованістю, але й прагненням вберегти своїх молодих помічників від неприємностей.

Щоправда, такі діячі, як С. Подолинський чи О. Терлецький, ладні були заради справи йти й на ризик. У відповідь на застереження й відхрещування колишнього січового побратима М. Бучинського О. Терлецький писав, що він вважає для себе високою честю прислужитися справі популяризації Марксових ідей і ладен «не тільки голову свою, але й цілого себе із усією своєю будучністю й кар'єрою покласти під обух влади, коли того вимагатиме інтерес справи, котру я бороню»⁴⁴. Таких моральних переконань дотримувався і Драгоманов, про що він неодноразово писав згодом Франкові, Павликові та діячам Старої громади, але намагався ті молоді голови берегти. Але вберегти не вдалося. Стараннями провокатора, який допоміг, навести віденську і львівську поліцію на зв'язки молоді з соціалістами, з Драгомановим, навесні 1876 року розпочалися конфіскації і перші в Австрії соціалістичні процеси, героїв яких звинувачували у пропаганді небезпечних злочинних ідей.

Серед молодих послідовників вченого були Іван Франко та Михайло Павлик. Ще під час навчання у Львівському університеті вони актив-

но займалися громадсько-політичною та літературно-журналістською роботою. Очоливши видання студентського журналу «Друг», що виходив від імені «Академического кружка» московфільського спрямування, вони з 1876 року поступово перетворили цей часопис на перший у Галичині періодичний орган революційної демократії.

Вирішальну роль у такій еволюції журналу та його керівників відіграли відомі листи Драгоманова до редакції «Друга», а також ряд програмних виступів Драгоманова у галицькій пресі.

Рішуче засуджуючи безплідні суперечки між галицькими партіями, безпідставні дискусії навколо дріб'язкових проблем, схоластичних «азбучних воєн», далеких від справжніх інтересів народу, український діяч різкій критиці піддавав рутеницьку «художню» продукцію, в якій не було жодних ознак життя і соціально-політичної актуальності. Драгоманов звернув увагу і на разючу культурну відсталість галицької інтелігенції, глухої до тих політичних рухів, які збурили тоді всю Європу.

Франко справедливо вважав, що ці листи дали поштовх новому радикальному руху серед галицької інтелігенції, навернули молодь до демократичних ідеалів, сприяли поживленню політичного і культурного життя краю.

Не випадково Франко присвятив своєму ідейному вчителю один із принципово важливих своїх тогочасних творів — переклад «Фауста» Гете з програмною для української літературно-естетичної думки передмовою.

У тій посвяті Франко писав, звертаючись до Драгоманова:

Тобі сей труд! Та ж смілим словом ти
Розбив круг нас невіжості границі!
На світло вирвав нас із темноти,
На волю вивів з мертвоти темниці!
Та ти ж вказав нам путь, куди іти,
Як жизнь і кров до людської скарбниці,
До поступу будови докладати,
Добра собі в добрі для всіх шукати...

І от за цю науку Франку й Павлику довелося зазнати репресій вже на самому початку своєї діяльності, під час політичного процесу 1877—1878-го років. Приводом до нього стало затримання львівською поліцією нелегального транспорту соціалістичної літератури і листів Драгоманова. Коли заарештували цю групу молоді, він зробив спробу передати через О. Огоновського гроші для харчування ув'язнених, але ті кошти були йому повернуті з гнівним листом переляканого обивателя, який відхрещувався і від соціалізму, і політики взагалі.

Один із проводирів народовців — В. Барвінський запевняв, що український народ за своєю природою взагалі «противний комуністичній і соціалістичній нівеляції», а тому й увесь соціалістичний рух йому не потрібний.

Молоді діячі на процесі трималися чесно й мужньо, а після суду, який лише зміцнив їхню політичну волю й гарт та демократичні переконання, писали у колективному листі, наведеному згодом М. Павликом, що «ідеї Інтернаціоналу мають у нас прихильників фанатичних, а притім зручних і талановитих і тим більше небезпечних, що вони роблять з переконання»⁴⁵.

Але зовсім інший вплив справив перший соціалістичний процес в Галичині на стару народовську інтелігенцію, яка ревно боронила свою

політичну лояльність та безпеку і ще енергійніше стала відхрещуватись од драгоманівських «переворотних ідей» європеїзму та інших змін.

Народовська преса розгорнула таке шалене цькування нових ідей та їх прихильників, що навіть І. Нечуй-Левицький був змушений пояснити, що всякий демократичний український рух не може не бути соціалістичним.

А піддані гонінням «проскрибовані» І. Франко та М. Павлик вирішили довести це на ділі. З допомогою Драгоманова (у тому числі й матеріальною, бо він пожертвував їм свою Уваровську премію за «Історичні пісні українського народу», а також позичку від своєї сестри Олени Пчілки) Франко й Павлик по виході з в'язниці у 1878 році організували видання революційно-демократичного журналу «Громадський друг»...

Та це сталося пізніше, але починалося все саме з перших місяців, з перших кроків політичного емігранта Драгоманова, який, виїхавши на початку лютого 1876 року з Києва через Одесу і Львів, прибув до Відня. Звичайно, вчений і громадський діяч був каталізатором не лише культурно-освітнього й громадсько-політичного життя української молоді, але й в усіх цих справах був для неї найвищим авторитетом і справжнім наставником. Але поліцейські власті обох самодержавних імперій ще й самі перебільшували його роль в революціонізації молоді, а тому з підозрою сприймали будь-які контакти з політичним емігрантом.

Коли закінчився річний термін закордонного паспорта Драгоманова, австрійський уряд зробив відповідний запит до Петербурга. На підставі

свого, певно, немалого, «досьє», російська поліція схарактеризувала його як небезпечного нігіліста, революціонера і сепаратиста. Звичайно, вона була б не проти, щоб компенсувати свою «необачність» і прибрати до рук «державного злочинця». Видавати Драгоманова віденська жандармерія не стала, але відмовила йому в праві постійного мешкання. З того часу Драгоманов став «законним» політичним емігрантом, переслідуваним двома самодержавними урядами, і змушений був шукати пристановища в нейтральній Швейцарії.

Діставшись до Женеви, він писав 3 листопада 1876 року О. Суворіну: «Мои корабли сожжены, и пока в России не будет конституции, я в нее не вернусь. Здесь же я не затем, чтобы молчать и прятаться».

Самі обставини штовхали Драгоманова все далі «вліво», посилювали його радикалізм і непримиренність. Він же усього себе намагався віддавати громадянському обов'язку, знаючи, що «в истории нравственной и горстка людей с убеждением все-таки не пропадет бесследно»⁴⁶.

Як він сам накреслив, план його літературно-політичної роботи передбачав: «1) Прежде всего дать как можно более материала для изучения Украины и ее народа, его культурных начинаний и стремлений к свободе и равенству;

2) как этим материалом, так и изложением западноевропейских либеральных и социально-демократических идей способствовать организации в украинских землях в России и Австрии политических кружков, которые бы взяли за освобождение народа: культурное, политическое и социальное»⁴⁷.

Уточнюючи свою програму й політичні переконання, вчений підкреслював, що він був «соціалістом по своїм ідеалам...» — «соціалістом західноєвропейської школи», а не «руським нігілістом» школи М. Бакуніна й П. Лаврова — російських революціонерів і народників, для яких, на його думку, характерні «антикультурний елемент и націоналистическое самоослепление». Здійснення соціалістичного ідеалу «возможно только в известной постепенности и при высоком развитии масс, а потому и достижимо более при посредстве умственной пропаганды, чем кровавых восстаний» (1, 64—65).

Політичне і географічне розз'єднання українського народу між двома імперіями — Австрією, де «существует известная политическая свобода», і Росією, де такої свободи немає, — зумовлює й різний характер роботи соціалістів: «в Австрии возможно приступать к организации собственно политической партии из рабочих и крестьян русинов в союзе с поляками и евреями, в России же нужно прежде всего добиться политической свободы; социалистические же идеи могут быть пока распространяемы в России только научно-литературным способом. Получить же политическую свободу в России украинская нация, по моему мнению, может не путем сепаратизма, а только вместе с другими нациями и областями, *путем федерализма*» (1,65).

У відповідності з цими переконаннями він так розподілив свою літературну роботу:

«1) писать *по-украински* все, имеющее непо-

средственное отношение к Украине и к распространению в ней социалистических идей;

2) писать *по-русски* разные вещи политическо-либерального и федерального характера, следя за всеми событиями, которые волнуют публику в России».

Драгоманов при цьому вважав за необхідне зробити ще два, на його погляд, важливих застереження. По-перше, він свідомо обирає для себе лише шлях *літературної* роботи, поклавши за правило: «ни в каких практических заговорах не участвовать», оскільки для них не почуває себе придатним, і взагалі вважає, що «еміграція не дает для этого ни удобства, ни права» (зауважимо, до речі, що таких же переконань і норм дотримувались згодом і його послідовники, серед них — М. Грушевський та В. Винниченко). По-друге, він прагне писати й іншими мовами, щоб поширювати в світі ідеї та відомості про Україну (1, 65).

Тут наведена така велика цитата з автобіографії Драгоманова з тим, щоб якнайточніше, його власними зізнаннями визначити напрями, характер і зміст його діяльності за кордоном, — тієї діяльності, яка з різних причин, здебільшого через ідейно-політичну упередженість або елементарну непоінформованість, діставала в минулі десятиліття часом діаметрально протилежні оцінки.

Майже повна самохарактеристика дозволяє планомірно й чіткіше повести розповідь про конкретно зроблене Драгомановим в кожній з обраних ним сфер, передати черговість, динаміку інтенсивної творчої і видавничої діяльності. Прибувши до Женеві, він спочатку за домов-

леністю із знаменитим французьким географом Елізе Реклю співробітничав у його газеті «*Le travailleur*» («Робітник»), а згодом написав розділи з географії Росії й України до фундаментальної праці Реклю.

Хоч і зарікався Драгоманов не відволікатися од основної мети своєї поїздки, але доводилось брати участь в політичних баталіях та теоретичних суперечках з російською еміграцією. Адже не такі були часи і не така натура у Драгоманова, щоб залишатися осторонь того, що хвилювало тоді не лише і не стільки еміграцію, скільки всю громадськість Росії та й всієї Європи.

До того ж вчений, який вже здобув собі авторитетне ім'я і мав численні зв'язки з російською пресою, дістав ряд запрошень від російських видань, які пропонували йому навіть обов'язки постійного зарубіжного кореспондента. Таку пропозицію одержав Драгоманов од відомого всемогутнього столичного журналіста О. Суворіна, який очолив газету «Новое время», що відбрунькувалася від «С.-Петербуржских ведомостей». Вести відділ зарубіжної політики в новій газеті, яку навіть К. Маркс вважав тоді «соціалістичним виданням» (тут друкувалися статті про його «Капітал»), — було для Драгоманова, безперечно, досить почесним дорученням. Але досить швидко обставини змінилися: стала іншою внутрішня й зовнішня політична ситуація в Росії, став іншим і політичний курс газет, відчутно поправив видавець «Нового времени», а незалежне становище нашого емігранта в нових умовах сприяло дальшому розвитку його радикалізму.

Драгоманов, який ще недавно плекав надію на

можливість бодай політично лояльного українського культурно-освітнього руху в умовах самодержавства, вже остаточно переконався, що російський царизм — послідовний і непримиренний ворог будь-яких національних перетворень.

Справжнє ставлення російського самодержавства до слов'янських народів — і до тих, яких вже осінила його корона, і тих, кого подібна перспектива могла чекати — він виявив у часи сербсько-болгарського визвольного руху та наступної балканської війни Росії проти Турції. Розвиток національно-визвольної боротьби слов'янських народів, гноблених Османською імперією, давав царизмові зручний привід для здійснення своїх неосяжних експансіоністських планів на Балкани із зовні благородною місією — визволення православних братів од «невірних і нечестивих турків». Ця місія поставала досить привабливою й для російського громадянства, патріотичні поривання якого царизм заохочував, аби відвернути суспільство од куцих політичних реформ.

Квасно-патріотична суєта, заклики «бити турка», спасати слов'янських братів, як відомо, захопили не лише офіційних панславістів, а й чимало радикально настроєної молоді та демократичної інтелігенції. Благородні симпатії до слов'янських братів, їхньої визвольної боротьби поставили в ряди добровольців В. Гаршина й І. Манжуру, С. Степняка-Кравчинського і В. Дебогорія-Мокрієвича. Збирався виїхати на Балкани і А. Желябов.

Не лише пропагандистську й матеріальну допомогу герцеговінському повстанню організував Драгоманов з своїми однодумцями із нелегаль-

ного Слов'янського комітету. По суті, саме з Києва були направлені й перші волонтери до Герцеговіни. Відомо, як досить швидко патріотичне захоплення змінилося гірким розчаруванням — не стільки характером самої визвольної боротьби слов'янської дрібної буржуазії, скільки імперіалістичною суттю політики російського самодержавства.

Не підтримували Росію у війні проти Туреччини Маркс і Енгельс. «Насправді ж, панславізм — мошенницький план боротьби за світове владарювання під машкарою неіснуючої слов'янської національності, панславізм — найзліший ворог і наш, і самих росіян», — писав згодом Ф. Енгельс К. Каутському⁴⁸.

Маркс, розвінчуючи балканські імперіалістичні зазіхання російського самодержавства, здійснення яких зміцнило б його роль всеєвропейського жандарма, бажав йому воєнної поразки, оскільки «поразка росіян дуже прискорила б соціальний переворот в Росії, елементи якого наявні у великій кількості, і тим самим прискорила б і різкий перелом в усій Європі»⁴⁹.

Драгоманов, звичайно, теж не вірив ні в платонічну безкорисливість «любові» російського царизму до слов'янських братів, ні в користь перемоги для народів Росії. Але навіть за таких умов вважав за можливе вітати похід російських армій на Балкани. По-перше, тому, що він взагалі палко ненавидів всяке гноблення, а по-друге, — особливо глибоко співчував пригнобленим слов'янським братам в султанській Турції, від якої й український народ у минулому зазнавав немало лиха.

Однак, на його переконання, ця чиста й благо-

родна справа потребує й таких же чистих засобів. Все це він висловив у своїй статті «Чистое дело требует чистых рук», опублікованій в петербурзькій газеті «Молва» в одному з жовтневих номерів 1876 року.

Підтримуючи своєрідний російський національний обов'язок — вигнати турків з Європи, Драгоманов одночасно роз'яснював, що не можна Росії йти «неминою» на історичну вулицю, щоб визволяти братів. Чи принесе Росія балканським слов'янським братям свободу, коли інші народи нещадно пригноблюються у себе вдома?

Драгоманов дорікав і російським квасно-патріотичним публіцистам, які обурювались на звірства турків і не хотіли піднести свій голос проти внутрішньої русифікаторської політики, навіть не помічали дикунського указу імператора від 1876 року про заборону українського друкованого слова. За публікацію цієї статті було припинено вихід «Молви», а ім'я її автора потрапило до списку заборонених. Але публікація зробила свою справу — розголос про неї пішов по всій Росії та Слов'янщині, оскільки Драгоманов випустив її ще й окремою брошурою, яка була перекладена сербською та болгарською мовами.

На Драгоманова накинута ціла «рать» реакційних правовірних публіцистів на чолі з О. Суворіним. Для нього віднині й назавжди шлях в легальну російську пресу був закритий, тому вчений вдавався до шляхів нелегальних. Стаття «Турки внутренне и внешние» була написана у формі листа до видавця «Нового времени». Звичайно, її не опублікували і, випущена окремою брошурою, вона була перекладена на кілька мов.

Драгоманов знову аргументовано доводив, що не можуть визволити слов'ян від турків зовнішніх ті, хто підкорений «турками внутрішніми». Нести свободу іншим можуть лише люди, вільні у себе вдома. На роль визволительки не може претендувати країна, яку Драгоманов характеризував так: «Политическое рабство «от финских хладных скал до пламенной Колхиды», подавление мысли «от молдаванина и до финна», истощение народа поборами, стеснение народного просвещения всякого рода чиновническими прицепками, религиозная нетерпимость, бросание в казематы тысяч молодежи, которая не оставалась глуха к народной нужде, вот что представляет политическая Россия, особенно с 1866 года, когда правительство откровенно отказалось даже от того черепашого прогресса, которым плелось прежде... Куда ж тут освободить других?!»⁵⁰

Як свідчив один з кореспондентів вченого, брошура «Турки внутренние и внешние» «на багатьох людей справляє найсильніше враження: не перебільшуючи, я можу сказати, що вона будить до опозиції активної таких людей, які були готові заснути або зовсім заснули... В питанні про боротьбу за політичну свободу у нас вона, безумовно, становитиме епоху... Рідко... виходила річ, яка так вчасно ставила б питання на належний ґрунт, так ясно вказувала б, чого тепер же, з'єднавшись, повинні домагатися всякі опозиційні партії»⁵¹.

Царські служби ревно полювали за брошурою, конфіскували її на кордоні і в країні. «Везде, где они («Турки внутренние...». — П. Ф.) только не появлялись, производили отличное

впечатление, — писали Драгоманову його друзі з Києва. — Одно несчастье в том, что их пришло в Россию *очень* мало, а спрос *очень* велик». Саме тому й постала вимога випустити брошуру другим виданням, «с дополнениями, продиктованными временем» (Арх., 252).

З «доповненнями» Драгоманов не забарився. Протягом наступних років один за одним виходять кілька його наступальних памфлетів. Набатним громом прозвучала стаття «Внутреннее рабство и война за освобождение», що вийшла теж кількома мовами. Не даремно Драгоманова називали тоді «новим Герценом», бо з часу «колокольських» філіпик ніхто так сильно й дошкульно не стьобав російське самодержавство. Популярність, авторитет і славу Драгоманова з люті та з переляку ще примножував сам уряд з чиновною братією, яка своєю реакцією на виступи вченого та заходами для його нейтралізації перетворювала його в очах громадянства на ватажка антисамодержавної еміграції поряд з П. Лавровим, в найнебезпечнішого свого політичного ворога.

«Хуже невозможно!» — так називалася перша частина статті, присвячена економічному, політичному й військовому становищу царської Росії, з її напівфеодальним ладом, гнилою і вкрай розкладеною сановною бюрократією. Варварська внутрішня і лицемірна зовнішня політика царизму, невмілий уряд «довели Россию до положения, хуже которого невозможно, до унижения, подобного которому давно не видела история» (II, 94).

Оглядаючи хід воєнних подій, Драгоманов заявляє, що «русские мужики в солдатском

платьє опятаь оказались тем, чем они всегда были — лъвами, которыми однако же командуют осли», — левами, які, показуючи чудеса героїзму, тисячами гинули від голоду, холоду, хвороб і елементарного безладдя (II, 77).

Очолювану подібними «ослами», безталанними і злодійкуватими начальниками, російську армію врятовувало од поразок лише те, що й турецька армія була не кращою. Висновок напрошувався сам собою: «турки внутрішні» ведуть справу і всю країну до катастрофи, а тому треба, щоб саме «Русское общество сначала отменило в России господство турок внутренних, а потом уже принялось за турок внешних», треба гнати геть самодержавних ослів (II, 100).

«Меньше нельзя!» — такий заголовок другої частини статті. Тут Драгоманов формулює своєрідну політичну програму-мінімум, яка увібрала в себе популярні тоді серед соціалістичних партій вимоги й гасла:

1) негайна ліквідація «допотопного чудища — всероссийского самодержавия» і «господства чиновников трусливых, своекорыстных, невежественных»;

2) скликання земського собору і введення конституції;

3) розв'язання національного питання шляхом надання окремим краям прав місцевого самоврядування та об'єднання в союзи. Характерно, що для України він не робить винятку: не вимагає її відокремлення від Росії й автономії, а лише прав самоврядування її окремих областей — правобережної, лівобережної, південної (новоросійської);

4) проголошення й забезпечення свободи —

особи, друку, зібрань, совісті, науки, освіти, відміни свавільних адміністративних покарань і введення єдиного правового суду, захисту рівноправності й недоторканості національностей.

Звичайно, Драгоманов розуміє, що одними лише цими політичними реформами не можна позбутися «соціальної несправедливості», що для цього потрібні «коренные изменения экономического строя» — «переход всей земли и всех орудий производства в руки работников...», полегшення системи податків (II, 102—103).

Вірний своїм соціальним уявленням про тодішню Росію й Україну, Драгоманов, по-перше, не помічає зростання робітничого класу, а по-друге, досить невиразно говорить про визвольну місію самого селянства. Яким же шляхом, якими засобами можна здійснити накреслену програму?

Драгоманов не раз зупиняється навіть на радикальних засобах, які, як правило, він раніше заперечував.

«...То, что необходимо сделать, должно быть сделано всеми способами от законных до насильственных. Пусть каждый в своей сфере — в земских, сословных, городских, в местных собраниях и управах, в печати, в ученых и частных обществах поставит ясно вопрос о необходимости подобных реформ, настаивает на постановлении о необходимости просить их, требовать и, наконец, откажет в повиновении и прямо сопротивляется действиям и учреждениям, им противным, гонит вон из своего дома жандармов, не слушает цензоров и т. п., выступает со своими требованиями публично, и тогда тепе-

решние порядки не просуществуют и двух недель» (II, 106—107).

Як бачимо, від звичайних парламентських шляхів Драгоманов переходить і до «насилственных», революційних, повстанських, в характері яких малися на увазі й такі засоби, як револьвер, ніж, вила. Уточнення він зробить, звертаючись до українських громадівців та селян в статті «Україна й центри» (Громада. — № 2. — С. 256, 415). Але тут основним адресатом його закликів все-таки виступають т. зв. освічені класи — ті, які в своїй масі за своєю природою, як це свідчила й тогочасна суспільна практика ліберального руху в Росії, на революцію були не здатні...

Драгоманов намагався не бути доктринером, полоненим упереджених умоглядних теорій, хоча, звичайно, принципових позицій тримався і прагнув їх відстоювати. Одночасно уважно вивчав соціальну практику суспільного життя.

Як це вже траплялося не раз, Драгоманов і сам переконувався, що ліберали нездатні до рішучих дій і, захоплюючись петиціями, проханнями, деклараціями, не поспішають здійснювати його поради «чинити опір», «гнати геть» не те що царя, а й жандармів та городових.

Не приховуючи свого розчарування ліберальними діями, вчений у наступному памфлеті «До чого доводились?» робить ще один значний крок у своєму радикалізмі. Він простежує ланцюг ганебних поразок російських військ і доходить висновку, що інакше й не могло бути в країні «с обобранним до голодання народом, с народом, которого умышленно не хотели учить даже грамоте, в государстве, в котором естест-

веним підбором тільки неучи, бездарности и плуть допускаються «до степеней известных» и правят там под крылышком святости царской семьи всеми делами без суда и контроля публичного» (II, 112).

Говорячи про шляхи здійснення визвольних прагнень слав'янських народів, Драгоманов вимагав міжнаціонального об'єднання, демократичних сил проти спільного ворога.

«По нашему мнению, — писал він, — другого им средства нет, как образование всеславянской радикальной партии, безвероисповедной, демократической и федеральной, которая бы прекратила соперничество православных и католиков, отбросила политиканство чешских, словинских, польских феодалов, прекратила споры за земли поляков и русинов, чехов и словаков, сербов и хорватов, сербов и болгар и вошла в тесную связь с подобными ей партиями у неславянских соседей — румынов, греков, албанцев, итальянцев, и, если они того захотят, у немцев и венгров» (II, 118). Ось як широко мислив український демократ-федераліст, якому зовсім не пасує налічка «націоналістичного міщанина...»

Що ж до внутрішніх завдань всеросійської демократії, то першочерговим з них він вважав «пересмотр всего социально-экономического положения народных масс», для чого треба скасувати абсолютизм з продажною чиновною бюрократією, засобами, починаючи від легальних вимог і «оканчивая открытым на него нападением». Тим, хто боїться жертв, він нагадує слова видатного козацько-селянського ватажка Северина Наливайка з поеми К. Рилєєва:

Но где ж, скажи, когда была
Без жертв искуплена свобода! (II, 119)

Свої надії тепер Драгоманов пов'язує з армією, яка, натерпівшись на війні лиха й образ від бездарних начальників та грабіжників-підрядників, повертаючись з визвольних походів додому, «увидит голод крестьянский, недоимки, рабство народа у кулаков и ростовщиков, казнокрадство, иезуитов в школах и царство будочников и шпионов...».

«Героям Шипки, — пророкує Драгоманов, — придется, быть может, на другой день прибытия на родину производить «секуцию» над чигиринскими крестьянами, а мученикам перехода через Балканы придется, быть может, разгонять стачку рабочих на фабрике какого-нибудь агента Когена или Варшавского, который разжился на счет их желудка и спины во время войны...», доведеться стріляти в сестер-активісток студентських заворушень і ступати по могилах братів, закатованих за непокору... (II, 121).

Тепер у полі зору вченого, який шукає реальні сили, на які можна спертися в революційному наступі на самодержавство, не лише селянські повстанці, а й робітники та студенти, армія, що виходить з послуху, щоб не служити в руках самодержавства засобом придушення суспільного протесту. Принципово важливою для соціального прозрівання Драгоманова була впевненість у тому, що, на відміну од ситуації часів Вітчизняної війни проти Наполеона 1812 року і декабристського повстання, «теперь больше надежды на успех», бо «теперь будут действовать не одни дворяне, не одни офицеры» — отже, селяни й

робітники в солдатських шинелях і «без оних» (II, 121).

Не важко зрозуміти, чому цей памфлет передруковувався в Росії нелегальною російською організацією і поширювався як заклична прокламація. А Драгоманов тим часом не обмежувався лише закликами, а й збирав кошти, друкував пропагандистську літературу, влаштовував пункти її поширення на шляху повернення російської армії з театрів війни.

Сміливі й глибокі за змістом, блискучі за формою статті й брошури Драгоманова засвідчили подальший розквіт його публіцистичного, полемічного таланту. Без будь-якого перебільшення згадані памфлети можна віднести до найкращих надбань і найвищих зразків української й російської публіцистики.

Це був один із найвищих злетів політичного радикалізму вченого — мужнього бійця, який об'єктивно опинився серед всеросійської революційної еміграції, в якій були такі її активні діячі, як Віра Засулич, Л. Дейч і П. Аксельрод, що вважали, що серед женецьких емігрантів Драгоманов був чи не першою фігурою, оскільки переважав усіх своєю ерудицією і розумом та відзначався високими моральними якостями. «Коли я літом 1878 р. приїхала до Женеви, — свідчила Віра Засулич, — Драгоманов стояв у центрі еміграції: до нього, першого, вели кожного прибульця, у нього по неділях збиралась ледве не вся емігрантська колонія»⁵². Тогочасну російську емігрантську колонію складали різні соціалістичні групи з своїми лідерами і друкованими органами — журнали «Работник» і «Община» М. Жуковського, П. Аксельрода та ін., «На-

бат» П. Ткачова, «Общее дело» з публіцистичним лідером В. Зайцевим, «Вперед» П. Лаврова та інші.

Спочатку Драгоманов активно співробітничав з деякими народницькими групами, друкувався в журналах «Работник», «Община», а з П. Лавровим та його журналом «Вперед» у нього склалися навіть дружні стосунки, про що свідчить їхнє цікаве листування і те, що навіть книжка Лаврова про Паризьку комуну, як і цілий ряд інших революційних видань, друкувалися в друкарні драгоманівської «Громади». Разом з Лавровим він входив до «Етапного фонду», який готував революціонерів до нелегальних поїздок в Росію.

Коли до женевської еміграції приєднався Г. Плеханов з наміром організувати спільне видавництво «Русская социально-революционная библиотека», то до складу редакційного комітету поряд з найавторитетнішими лідерами російської еміграції Г. Плехановим і П. Лавровим увійшов і М. Драгоманов. Він активно популяризував книжки цієї бібліотеки, а деякі його особисті статті теж поширювались як еміграційні прокламації.

Показовими для авторитету Драгоманова серед революційної інтелігенції, народницьких організацій є особисті стосунки з Андрієм Желябовим, співробітництво з яким в т. зв. «слов'янському комітеті» розпочалося ще в Києві та Одесі.

У відомому листі до Драгоманова від 12 травня 1880 року Желябов, згадуючи ті часи, висловив переконання, що тоді «повільно, але безперерв-

но зливалися там одно-два революційних потоки — загальноросійський і український»⁵³.

Саме тому в часи розколу російського народництва і суперечки між «Народною волею» та «Чорним переділом» А. Желябов від імені ВК (Виконавчого комітету) «Народної волі» звернувся саме до М. Драгоманова з пропозицією співробітничати з нею і бути її закордонним представником та хранителем надзвичайно цінного архіву. Зважаючи на високий міжнародний авторитет вченого, Желябов з товаришами просили його «схилити громадську думку Європи на нашу користь».

Свої прохання й сподівання на співробітництво та підтримку Желябов аргументував не лише політичними міркуваннями — «за нас Ваші літературні твори, Ваша чутливість до живої справи, Ваша схильність знайти практичний вихід», а й моральними: всім була відома його безкомпромісність і кришталева чесність. Саме такій людині можна було довірити найдорожчі й найсекретніші документи. «Становище, як представника українського революційного напрямку, як діяча, відомого в Росії, як революціонера з незвичайним минулим», в очах Желябова було основою довіри й найвищою гарантією⁵⁴.

Це була атестація *добре поінформованого й свідомого однодумця*, бо Желябов і його товариші добре знали не тільки памфлети Драгоманова, які були на вустах всієї прогресивної Росії, а й попередню літературну та практичну діяльність лідера лівого крила «Громади». Відома їм була і подальша постійна участь Драгоманова «в злобе дня родной страны».

Свою причетність Драгоманов засвідчив рядом

нових справді злободенних і політично гострих виступів, серед яких, передусім варто назвати статті «За что старика обидели и кто его обижает?», «Соловья баснями не кормят», «Было бы болото, а черти будут» та ін., які друкувалися в «Общине» і «Общем деле» та виходили окремими брошурами.

Перший памфлет мав підзаголовок «Размышления по делу Трепова». Мався на увазі відомий судовий процес над народоволкою Вірою Засулич, яка стріляла в сатрапа-генерала. «Обіженого» Вірою Засулич і ліберальною пресою Драгоманов «захищає», демонструючи не тільки свою непримириму ненависть до деспотизму, а й високу майстерність полеміста. Справа не стільки в Трепових — виконавцях самодержавної волі, а в самому політичному устрої потворного царизму. Драгоманов викриває політичне лакейство і плазування перед силою переляканої частини ліберальної буржуазії. Водночас він захоплений сміливістю Віри Засулич, як і будь-якою революційною енергією в боротьбі проти самодержавства. Ту енергію, яка все більше виявлялася в середовищі соціалістичної молоді і до якої починає приєднуватись і частина міських робітників.

Отже, крок Драгоманова назустріч народовольцям заслуговує на особливу увагу. Адже він, як прибічник «чистих засобів і рук» в здійсненні суспільних перетворень, рішуче й принципово не визнавав терористичних методів боротьби, політичних вбивств («жизнь государя должна быть так же священна, как и жизнь простого смертного»), але як тверезий і практичний політик розумів, що терор — це крайній захід. Саме

таке ставлення дозволяло йому усвідомлювати «разницу между проповедью и пониманием, то есть прощением» і не лише прощати, а й возвеличувати подвиги Віри Засулич, С. Степняка-Кравчинського, А. Желябова (II, 361).

Щоб бодай якимось пригасити революційне піднесення в країні, царизм вдався до призначення прем'єр-міністром Лоріс-Мелікова як символа «диктатури серця» і соціального примирення. Драгоманов проникливо й слушно вбачав у цьому «начало разложения императорского самодержавия» і в памфлеті «Было бы болото, а черти будут» (1880) застерігав, що й подібний захід не здатен зупинити революційний процес. Водночас він прагнув спростувати ліберальні ілюзії, сподівання на поліпшення політичного становища зусиллями «диктатури серця»: «Пока будет существовать самодержавное болото, никакое решительно движение России вперед невозможно, и все черти, какие теперь так беспокоят общество в России, будут действовать по-прежнему».

Пояснення російській публіці дійсного політичного становища в країні та шляхів виходу з нього під пером Драгоманова звучало так: «Нет, такие «громкие учреждения», как инквизиции, Бастилии, III отделения нигде не падали тихонько и незаметно вследствие канцелярских проектов, ни от красноречивых манифестов, провозглашаемых с трона, ни тем паче от туманных прокламаций *à la* Лорис-Меликов». Елементарні свободи й права в Росії «могут быть добыты только после падения самодержавной монархии, а это падение нигде без грома не обходилось» (II, 284).

Чи ж треба висловлюватись ясніше й рішучіше і чи потребує якихось коментарів у цьому контексті слово «*грім?*» Цим же злободенним для Росії політичним проблемам присвячена брошура «Соловья баснями не кормят» (1880), написана у вигляді відкритого листа до Лоріс-Мелікова. Вважаючи, що Лоріс-Меліков «заискивает дешевой популярности среди недальновидных людей» своїми лицемірними маніфестами, в яких «разнокалиберные обещания по устам текут, а в рот не попадают», Драгоманов запевняє, що «не устранивши причин, не устраните и следствий», а тому закликає: «Устраните в России самодержавие с его спутником — произволом чиновников!»

Звичайно, він не настільки наївний, щоб всерйоз адресувати «пораду» царському міністрові — вона адресувалась іншим. А щодо Лоріса-Мелікова, то його стосувалася лише гнівна й уїдлива філіпіка: «Для чего же болтать и обманывать?», «Вы просто чиновник и болтун из самих плохих!»

Вчений нагадує, щоб він не сподівався і не чекав «заспокоєння», бо «рано или поздно все гонимые элементы населения сплотятся и, в той или иной форме, произойдет всеобщий взрыв». Саме — «всеобщий», бо в революційний рух вступають, крім «освічених» класів, і робітництво та армія (II, 264—265).

До них звернена й характерна для тогочасного Драгоманова (оскільки вона повторена майже буквально й у другій збірці «Громади») така настанова: «Если уж пошел (на улицу, площадь. — П. Ф.) из-за вещи, которая в самом деле стоит того, так бери револьвер, нож, хоть вилы,

и не уходи, а стреляй, режься, если нужно!» (II, 219). Оці — *ніж і вила* — не випадкові. Адже, продовжував Драгоманов, «дух протеста против существующего политического строя проник и в массу... Мысль о своеручной расправе как о единственном ответе за все возмутительные притеснения политической и социальной системы... летает, как искра, по всем классам населения». А це віщує недалекий час народної помсти не лише «над полицейскими, жандармами и царем, которые преследуют социалистов», а й «над помещиками, подрядчиками, фабрикантами, которые прямо притесняют черный люд, и над теми из чиновников, которые будут защищать этих притеснителей. И будет этот террор на социально-экономической почве страшнее террора политического!» (II, 264—265).

Дотепним продовженням «полеміки» з Лоріс-Меліковим, яка, власне, служила прекрасною формою пропаганди революційних ідей і захисту борців з самодержавством став і памфлет Драгоманова «Терроризм и свобода, муравьи и коровы» (1880).

Висміюючи «муравьев» — лоріс-мелікових, які скаржаться на те, що наслідки їхніх самовідданих трудів на користь вітчизни й народу топчуть зухвалі «корови», Драгоманов виправдовує «корів», хоч і не всі їхні засоби вважає правомірними. Він розвінчує і буржуазних лібералів, і слов'янофілів, і народників, які заперечують наявність соціально-робітничого питання в Росії — є вже таке питання та люди, які сповідають соціалістичні ідеї, і безглуздо їх називати «праздними коровами». Мовляв, «это значит и Роберт Оуэн, и Сен-Симон, Прудон, Маркс,

Лассаль, парижские коммунары и т. п.— все ленивые, праздные коровы?»

Драгоманов високо оцінює героїчні слова і діла Герцена, Бакуніна, Огарьова, Лаврова, Кропоткіна, Добролюбова, народовольців як зразок самовідданого служіння народові. Від гострого слова публіциста дістається й різномасним ліберальним «прогресистам», які псевдонаукою й порожньою балаканиною лоріс-мелікових захищаються од політичної боротьби. «Вывести Россию на новую дорогу, — пише вчений, — может, по нашему мнению, только открытое нападение на ее политический строй, нападение *словом и действием* со стороны правильно организованных *политических обществ*, составленных из людей гражданских и военных *по всем ее областям среди всех ее народов*». І як надійний засіб та наслідок радикальних змін в суспільстві — «нет, и не лица, и не меры, а совсем новые законы и учреждения» (II, 301—303).

Такою постала динаміка й градація революційних закликів Драгоманова — від «грому» до «*всеобщего взрыва*» і «*открытого нападения*» на російську деспотію; такою його реакцію на всеросійську «злобу дня» сприймали й Желябов з товаришами із «Народної волі» і тому звертали до Драгоманова свої прохання й сподівання.

Певне, не міг при цьому Желябов не враховувати й діяльності Драгоманова — лідера лівого крила громадівців, автора і видавця позацензурної продукції, тим більше, що й на цьому терені їх дещо єднало в минулому й сучасному. Про минуле вже йшлося, а щодо сучасного, то не випадковими були такі розмірковування Желябова в уже цитованому листі до вченого: «Нас,

переконаних автономістів, звинувачують у централізмі... за Установчі збори...» А на запитання, «чи можна в програму найближчих вимог вносити такі, за якими немає реальної підтримки, а є несамовиті вороги», відповідає цілком у дусі Драгоманова: «Такий стан речей, що виходиш з реальних інтересів селянства, визнаєш його економічне звільнення за найістотніше благо, а ставиш найближчим завданням вимоги-політичні, бачиш порятунок у розпаді *імперії на автономні частини*, і вимагаєш Установчих зборів»⁵⁵. (Курсив наш.— П. Ф.).

Подібні ідеї висловлював і Драгоманов у ряді матеріалів «Громади». Ці принципи були одними із основних, за якими йшло розмежування в середовищі російських народників і соціалістів. У спеціальній заяві «групи російських соціал-революціонерів», підписаній майбутніми «чорнопередільцями» Вірою Засулич, С. Кравчинським, Л. Дейчем, Я. Стефановичем, зазначалося: «гуртки не підпорядковані ніякій центральній владі, вони організовані на засадах федеративних і визнають основним принципом своїх переконань, що *звільнення народу повинно бути справою самого народу*» (II, 421).

Цю заяву з неприхованою солідарністю наводить Драгоманов у своїй статті «К біографії Желябова» (II, 421). І цим принципом він залишався вірний і пізніше, після 1880 року, коли розпочалося розходження між ним і тією частиною російської соціалістичної еміграції, яка не приймала його конституціоналізму, автономізму й федералізму і також поляризувалася й з групою Желябова. Втім, не виправдав сподівань Желябова і Драгоманов, який не відмовлявся від

співробітництва з «Народною волею», від її захисту в закордонній пресі, але не погодився бути офіційним представником Виконавчого комітету «Народної волі» за кордоном. Зрештою не став він і хранителем архіву «Народної волі», як від цього відмовились згодом також Карл Маркс і Рошфор, до яких від імені Виконкому звернувся згодом Желябов.

Але істотно важливо те, що єднало Желябова з Драгомановим, що дозволяло Желябову до кінця свого життя ставитись до українського діяча з великою пошаною і що в очах Желябова робило Драгоманова ближчим, ніж, скажімо, П. Лаврова чи Г. Плеханова, з якими зрештою розійшовся й Драгоманов, опинившись у восьмидесятих роках у трагічному відриві од революційної російської еміграції.

А тим часом політичний емігрант з України волею обставин та власної активної й цілеспрямованої діяльності ставав центральною постаттю в нашому національному визвольному суспільно-політичному і культурно-освітньому русі.

ВИДАННЯ ЗБІРОК І ЖУРНАЛУ «ГРОМАДА»

У 1878 році Драгоманову нарешті вдалося розпочати видання «Громади» — першого в історії української преси вільного, безцензурного видання, прямого аналога герценівського «Колокола».

За прикладом великого будителя Драгоманов на створений киянами фонд протягом кількох місяців 1876—1877 рр. організував спеціальну

українську друкарню, в якій випущено також чимало брошур та книг — публіцистичних, художніх, наукових, — різними мовами і яка надавала послуги і російським емігрантським організаціям у випуску періодичних видань, книжок та прокламацій. Активними помічниками Драгоманова виступали тут С. Подолинський, О. Терлецький, Ф. Вовк, М. Зібер, М. Ковалевський, О. Черепакін, а згодом М. Павлик та І. Франко. По суті, всі вони були його справжніми фанатичними сподвижниками, не шкодували для добровільно взятої на себе місії ні сил, ні енергії, ні власних матеріальних засобів, часто наражаючись ще й на різні небезпеки та переслідування.

Доцент Київського університету Микола Іванович Зібер після успішного захисту дисертації перебував у науковому відрядженні у Швейцарії, де студював політичну економію, перекладав «Капітал» К. Маркса. На знак протесту проти вигнання свого колеги з університетської кафедри, він тоді ж добровільно залишив цей заклад і подався до Женеви. Тут став співробітничати у виданнях Драгоманова та російської революційної еміграції.

Університетський учень М. Зібера Сергій Андрійович Подолинський, син поета пушкінської плеяди, теж ще в Києві захопився соціалістичним вченням і виїхав для продовження свого навчання в університетах Західної Європи, а також для наукової та громадсько-політичної роботи. Його глибокими і новаторськими працями та особистою долею цікавилися К. Маркс та Ф. Енгельс. А сам Подолинський обраний справі віддавав ще й чималі кошти, одержувані від

заможних батьків, — ці кошти йшли на видання соціалістичних брошур, «Громади», а згодом і революційно-демократичних видань І. Франка та М. Павлика.

Незаслужено нині забутий Микола Васильович Ковалевський належав до того оточення Драгоманова, яке платило за цю нелегку честь і засланнями, і матеріальними нестатками. Після кількарічного адміністративного заслання до Сибіру він продовжував самовіддано допомагати Драгоманову, збираючи на Україні матеріали та кошти для «Громади», зрештою витративши при цій нагоді і власний маєток.

Сміливий ентузіаст Олександр Васильович Черепакін допомагав вченому в редагуванні видань і взяв на себе небезпечне транспортування «Громади» та іншої нелегальної політичної літератури на Україну та в Росію. Своєрідним зв'язковим між громадами та Драгомановим був і Федір Кіндратович Вовк (Волков), один із засновників Київського відділу географічного товариства. Вчений, етнограф і фольклорист, він прислужився збиранню та написанню матеріалів для «Громади». Після арешту й заслання дружини, Вовк емігрував до Женеви, ставши, як і Драгоманов, політичним вигнанцем до самої смерті.

На особливу увагу щодо цього заслуговують найвідданіші помічники, завжди готові в ім'я Драгоманова та його справи на подвижницьку самопожертву — дружина Драгоманова Людмила Михайлівна та талановитий робітник-друкар Антін Михайлович Ляхоцький (*Кузьма*).

Людмила Михайлівна, побравшись з Драгомановим у 1864 році, стала вірною помічницею на довгі роки у всіх його справах — викладала у

Києві у недільних школах, заснувала товариство денних притулків для дітей робітників (на зразок дитячих ясел та садків). За кордоном виконувала найрізноманітніші доручення по організації матеріалів, по їх переписуванню та перекладанню з інших мов, вела широке видавниче листування, іноді навіть завідувала експедицією «Громади». Не жаліла Людмила Михайлівна не лише власного часу й енергії, привчаючи до цього й своїх дочок, а й навіть скромних своїх статків та заощаджень. А коли вони вичерпались, іноді й сама займалася будь-якою роботою заради заробітку на хліб для дітей та на видавничу справу чоловіка.

Рідкісною відданістю справі відзначався А. Ляхоцький. Робітник-тесля та слухач однієї з київських недільних шкіл, цей пролетарій назавжди поєднав свою долю з Драгомановим. Тікаючи від переслідувань та арештів, Ляхоцький слідом за своїм учителем прибув до Женеви. Не маючи ні родини, ні власного кутка, він жив то у скромній оселі вченого, то в друкарні, де працював без жодної оплати, виконуючи усі друкарські обов'язки — від складання до друкування й експедиції видань — од «Громади» й Шевченкового «Кобзаря» до російських брошур і листівок. Зрідка заробляючи «на стороні», він на ці гроші розжився на власну невелику друкарню, якою прислужився не лише українським, а й російським емігрантам і навіть російським соціал-демократам, заслуживши вдячність особисто В. І. Леніна.

З такою самовідданою, дружньою і здібною «командою» Драгоманов і приступив до реалізації накреслених планів. Хоч Стара громада, влас-

А. Ляхоцький (Кузьма).

не, й відправила Драгоманова для організації видавничої справи, обіцяючи забезпечити його належними коштами та матеріалами, але з різних причин обіцянки ці виконувалися вкрай незадовільно — в усіх відношеннях скупко, нерегулярно, іноді з інтервалами в кілька місяців і навіть року.

Листування Старої громади з вченим — то сумна історія надмірної обачності старогромадівців, яка нерідко межувала зі звичайнісіньким політичним боягузством або й ренегатством та зрадою. Якщо зважати ще й на безконечні дискусії та звинувачення з різних боків у всілякім «фільстві» (русофільстві, українофільстві, полонофільстві) чи «фобстві» (русофобстві, українофобстві, гермонофобстві) — і завжди, як правило, безпідставно! — то можна уявити, в яких складних і тяжких умовах доводилося працювати Драгоманову, ледве не одноосібно тягнувши великий віз «Громади».

Розповідаючи, як йому часом доводиться «тіпати язиком про одно на три боки», Драгоманов втішав себе скрушним жартом: «зостається ждати страшного суда — там розберуть усяке «фільство» й «фобство» (Арх. — С. 169).

Листування й постачання матеріалами ускладнювалися й тим, що доводилося з метою конспірації змінювати обидві адреси (відправника й адресата), закодовувати імена й назви видань та творів, часом надсилати листи окремими частинами, користуватися випадковими okazіями, з обов'язковими паролями. (Арх. — С. 267). Зайве й говорити, що подібне листування відбирало у Драгоманова багато часу, сил і нервів.

«Я за три місяці в Женеві, — писав він

старогромадівцям у 1876 році, — написав 125—150 листів, а з них чисто личним відносинам 5—6» (Арх. — С. 238). Чимало листів Драгоманова складають детальні кількасторінкові звіти про матеріальні видатки на друкування, скарги на порушення старогромадівцями своїх обіцянок та зобов'язань, дратівливі відповіді на безпідставні претензії та звинувачення Старої громади, яка з часом не лише помітно втрачала інтерес до його роботи, але й починала відгороджуватись од свого несамовитого й небезпечного женецького посланця.

Як знуцання, звучали, наприклад, такі-от «заспокоєння» і «втішання», пояснення та самовиправдання: «Ваше постоянное возбужденное состояние подрывает Ваше здоровье. Вы слишком раздражаетесь и многое представляете гораздо хуже и безотраднее, чем оно есть на самом деле, а многое требуете такого, что совсем не по силам». Висновок був в дусі поміркованих аполетів «малих справ», «у межах можливого»: «Все мы люди самые смертные из смертных и не подобает нам ридиться в Титанов, но все таки душа у нас совсем-таки человеческая. Верно понимать свои силы и средства нам нужно прежде всего» (Арх. — С. 264).

Перші випуски збірки «Громада» та деякі брошури друкувалися в Женеві окремими зшитками, які брошурувалися та перепліталися у Львові.

Драгоманов дотримувався переконання, що в межах певної програми можливі різні точки зору на окремі часткові питання, а тому прагнув залучати до збірок і найрізноманітніших авторів, і досить широку інформацію, але все ж у ря-

ді випадків змушений був не просто редагувати, а й частково переробляти окремі статті, які хибували змістом чи формою.

Так було, наприклад, зі статтею Ф. Вовка (Сірка) «Т. Г. Шевченко і його думки про громадське життя», на якій позначилося зужите козакофільство. Проте навіть таких статей було мало, і Драгоманов змушений був задовольнитися тим, що є («Факти в ньому будуть, фальшивих нот не буде, — але й огню не буде»). — (Арх. — С. 240), доповнюючи збірки переважно власними матеріалами. В особливо тяжкі дні й хвилини у нього виривалися ноти відчаю й безсилим погроз: якщо так буде продовжуватись, то він змушений буде залишити редагування й, рятуючись від злиднів, а часом і голоду, писати статті до російських та зарубіжних видань, щоб заробляти хоч мінімальний гонорар.

Але почуття обов'язку щоразу брало верх і вчений навіть у таких неймовірно критичних умовах складав свою збірку.

Після тривалої підготовки нарешті у 1878 році з'явилася «Громада», яка містила проспект видання та програмне «Переднє слово», підписане Драгомановим 30 квітня того ж року.

У проспекті зазначалося, що «Громада» призначена «1) на те, щоб списувати життя України Малоруської з руськими землями в Австрії (Галичиною, Буковиною і Угорською Руссю) теперішнє й минуше особливо чорноробочого народу українського, мужиків; 2) далі — щоб те саме говорити і про другі слов'янські народи, наших сусідів, найрідніших нам природою, подібних нам долею і таких, з котрими нам прийдеться вкупі здобувати нашу землю і волю; також щоб

передавати українським громадам нові здобутки всесвітньої науки і праці громадської, котра іде до того, щоб до кінця увільнити розум людський од всякого пута і щоб люди не ділились на чорноробочих і білоруких та щоб кожна людина, кожна громада, кожний край, кожна людська порода, маючи безпосередньо в своїх руках всю свою землю і фабрики, сами собі вправлялись по своїй волі, користуючись всім тим, що вони випрацювали, і міняючись з такими ж вольними робочими людьми і громадами на всьому світі»⁵⁶.

Як бачимо, вже з першого номера «Громада» прокламується не як національно локалізоване й закрите видання, а як відкрите для позитивного досвіду інших народів та готове до співробітництва з усіма однодумцями. Від імені організаторів часопису Драгоманов проголошував: «Закладаючи перше цілком вільне видання українське, ми будемо старатись зробити його сталим й одчинимо його для всякої письменної праці земляків наших, котрі держаться однакових з нами основних думок про життя громади й природи: хто признається до громадівства, своєї волі (автономії) мужа і жінки кожної особи, спілки, громади, людської породи (національності), до вільного товариства (федерації) громад і порад людських, до вільного розуму (раціоналізму) й твердої науки (позитивізму)» (Гр. I, 89).

І продовжував, звертаючись до земляків, «розмовляючи про людей наших і чужих, ми зовсім не пристаємо до тих, хто б думав сіяти якунебудь незгоду між людьми неоднакової породи». Відкидаючи всяку державу й сепаратизми, Драгоманов вважає, що «українцям найліпше

виступати з думками не стільки національними, скільки автономними й федеральними, до котрих пристане завше багато людей і з других країв і пород» (92), зокрема федералісти московські в межах Росії. Таким шляхом можна заслужити співчуття інших недержавних націй, які натерпілися несправедливостей від централістичних держав — фіннів, естів, латишів, молдаван тощо.

У «Передньому слові» вчений перш за все вирішив розповісти про Україну, український народ, його історичну долю і тогочасне становище, починаючи з детальної характеристики географічних меж українських земель і етнографічних особливостей людності. В центрі уваги Драгоманова — історія суспільно-політичного і культурного рухів на Україні, діяльність політичних осередків, програми соціального і національного визволення. Все це зрештою потрібне авторові, щоб обґрунтувати перспективу визвольного поступу, ефективні шляхи до проголошеної мети та схарактеризувати особливості того суспільства, в ім'я якого й провадяться політичні змагання.

«Громада мусить бути спілкою вільних осіб, — пише Драгоманов, — вважаючи, що слід «дійти до того, щоб спілки людські, великі й малі, склались з таких вільних людей, котрі по волі походились для спільної праці й помочі в вільні товариства, — це й єсть та ціль, до котрої добиваються люде, і котра зовсім не подібна до теперішніх держав, своїх чи чужих, виборних чи не виборних» (Гр. I, 37). Драгоманов вважає, що саме до таких загальних беззастережно вільних порядків «увесь світ іде і йтиме, бо доти не

може бути спокою між людьми, поки де-небудь, хто-небудь буде в якій-небудь неволі. От через те ні один народ, ні одна держава, ні один гурт людей (партія) не здоліє того, ні щоб не попустити таких порядків, ні щоб зробити їх проти волі людської: до них добиваються й будуть добиватись люди й навмисне й не навмисне, й через науку, й через державні переміни, й через повстання, й через усякі спілки між людьми» (Гр. I, 39).

Тут слід виділити постійний і основний для Драгоманова пріоритет — не абстрактні й умоглядні моделі та назва майбутнього суспільного «раю», а конкретні інтереси особи, її свободи і права, насамкінець щастя. Прозірливою й плідною була думка й про те, що до того «раю» можна йти різним чином із застосуванням різних засобів — від політичних, парламентських, державних до повстанських — та платити за нього різну ціну. Власне, далі Драгоманов і сам називає партії й окремих діячів — теоретиків, учених, політиків, економістів, практиків, які кожен по-своєму трактують громадівство, соціалізм і накреслюють різні шляхи до нього.

У цьому зв'язку називаються імена соціалістів-утопістів-практиків Р. Оуена і Сен-Сімона, «чорноробів і людей великої науки й розуму» Луї Блана, Прудона, Лассаля, Маркса, Дюрінга, Чернишевського, які «тепер стали вже чималою силою, на котру мусять вважати й байдужі, й вороги». Окремі соціалістичні ідеї Драгоманов знаходить і в учених економістів та соціологів — Мілля, Лавеля, Шефле, Ланге, Маурера, Мена та інших.

На думку Драгоманова, плідні ідеї кожного

з названих діячів слід вивчати, перевіряти досвідом з тим, щоб використати те, що може виявитися раціональним.

Драгоманова не лякає і не дивує те, що з такого складного питання, як найефективніші шляхи до позитивних «змін в порядках громадських», «як треба повалити теперішні порядки й чим їх зараз же замінити» досі існують суперечки, дискусії, незгоди між прихильниками різних партій, конгресів, між тими, які «налягають на волю кожної особи, товариства й громади» (Прудон, Бакунін), і тими, що дотримуються державних принципів, — подібні теоретичні розбіжності є, очевидно, неминучими.

Раціоналіст Драгоманов доходить висновку, що здійснення соціалістичних ідеалів зрештою «зробиться скорше силою потреб людських, ніж заранніми розмовами», більш потребами, засобами й діями економічними, ніж політичними повстаннями. Головне полягає в тому, щоб були при цьому максимально задоволені потреби людини. А головний висновок зводився до того, що «українські письменні люде й українське мужицтво повинні розважливо пристати до думок європейських і американських громадців і *по-своєму* прикладати їх на своїй землі» (Гр. 40—42).

Варто оцінити широкий і тверезий підхід Драгоманова навіть до найавторитетніших наукових теорій, до правомірності й доцільності їх застосування в суспільній практиці.

Його розуміння органічного розвитку суспільства включало як рекомендації наукової теорії, об'єктивні історичні чинники, так і свідому політичну, соціальну й культурологічну твор-

чість людини з неодмінним врахуванням реального стану речей, традицій і можливостей народу, конкретних завдань у відповідності з вимогами часу. Це орієнтувало на постійну живу історичну суспільну основу, не обмежену доктринами й абстрактними схемами. Власне, реалізм — це і є усвідомлення цілей, поєднане зі знанням того, коли і якими засобами тієї мети досягати.

Позитивістський підхід Драгоманова до змісту людської діяльності, звичайно, не виключав загалом служіння певним високим ідеалам і наперед визначеним цілям. Сприймавши всю різноманітність ідей соціалізму, він по-своєму творчо визначав особливості специфічного шляху до нього в економічно й соціально нерозвинених Росії й Україні — аграрних країнах з темним і неосвіченим простим людом, низьким рівнем національної самосвідомості.

Ідеологічне й політичне ж спрощення й універсалізація соціалістичного ідеалу вело до доктринерського фанатизму, який не визнавав багатомірності ідеалу та шляхів до нього, не враховував діалектичних еволюційних змін дійсності, що все разом вимагало постійної гнучкості, подальшої конкретизації й уточнення всього цього комплексу. Як писав Драгоманов, «життя переміняється усякими способами й волею не одного гурту, і ні один гурт не може завше вживати безпремінно одних способів» (Гр. I, 59).

Під цим кутом зору вчений переглянув історичний досвід минулого й сучасного визвольного руху, включаючи й створення Першого Інтернаціоналу на чолі з К. Марксом та Соціалістичного Альянсу, очолюваного М. Бакуніним. При-

чиною запеклих конфліктів між ними, а зрештою й розпаду Альянсу та поступової втрати популярності Інтернаціоналу Драгоманов вважав те, що при всій своїй істотній відмінності (централізму Інтернаціоналу й анархізму Альянсу) обидва товариства почали працю «не знизу вгору, а згори вниз». Отже, завдання полягає у тому, щоб кожен народ, усвідомивши життєву потребу, засновував громадівські організації, які потім могли б добровільно об'єднуватися у міжнародні спілки. Сила ж кожного руху — в свідомості його учасників, добровільній, хоч і цілеспрямовано скерованій ініціативності знизу. Висновок, якого доходить Драгоманов, має універсальний характер. Доречно буде нагадати, що й М. С. Горбачов нещодавно говорив: «Будь-яка серйозна наука, виробивши яку-небудь ідею або схему, навіть нібито дуже гарну, найлюдянішу, не може нав'язувати її суспільству, не рахуючись з його реаліями»⁵⁷.

Конкретизуючи характер і завдання громадівського поступу на Україні, Драгоманов відштовхується і від історії Паризької Комуні, і від селянських бунтів в Росії та на Україні, і від бунтарсько-терористичної тактики російського народництва (програми емігрантських видань «Набат», «Вперед»), надаючи перевагу, як першочерговому завданню, вихованню народу в соціалістичному дусі, піднесенню його людської самосвідомості, прагнення й волі до соціальних перетворень. «Українські ж справи, — говорив на закінчення свого «Переднього слова» Драгоманов, — так зчепляються з справами сусідніх людей навкруги і в Росії, й в Австро-Угорщині: з московськими, білоруськими, польськими, сло-

вацькими, сербськими й всякими іншими слов'янськими і неслов'янськими (напр., з волошськими через Буковину й Бессарабію, коли вже не говорити про Трансільванію), що українському громадському чоловікові, власне, з того часу, як він стане українським, ніяк не можна не стати чоловіком дуже широких думок федеральних, навіть інтернаціональних... Товариство всеслов'янське для громадянина українського мало чим не така ж сама потреба, як і товариство громад українських. І певно, що державні пута, котрі тепер плутаються на ногах українських розтопляться тільки в вільній спілці всеслов'янській, до котрої початок мусять положити Спілки всіх поступових товариств по слов'янських породах...» (Гр., I, 96).

Викладену тут теорію громадівства Драгоманов буде деталізувати, уточнювати, розвивати в ряді інших матеріалів «Громади» та виданих поза цими збірками брошурах і книгах. Як правило, він це робив по-своєму, інтерпретуючи теорії французького соціаліста Прудона і полемізуючи з російськими народниками і соціалістами.

В центрі позитивно-конструктивних положень драгоманівського громадства і його критики стояли проблеми свободи і прав особи і суспільності, державного централізму і федералізму, еволюції і революції, мирних і насильницьких шляхів боротьби, людської й партійної етики, моралі у виборі засобів для здійснення обраних програм, досягнення кінцевих цілей. Саме тому, певно, було б доцільно, залишаючи для наступної розмови про окремі його праці специфічну для них деталізацію, схарактеризувати тут в за-

гальних рисах основні базові положення драгоманівського громадянства.

Вчений прагнув бути принциповою й безкомпромісною людиною і діячем, але ненавидів доктринерство й фанатизм, закриті для всякої чесної чужої думки — позитивної чи критичної. Колективні пошуки істини корисні завжди, а на початку кожного нового суспільного руху, коли монополізація думки і догматизація готових схем і моделей рівнозначні розумовому й суспільному застою, вони просто необхідні. В основі таких переконань Драгоманова — розуміння пріоритету *загальнолюдських цінностей* і передовсім — свободи і прав особи, людини, цінностей, які й формуються в процесі усвідомлення єдності людського роду і передбачають потребу колективного осмислення і збереження всього найкращого в суспільному, духовному розвої світової культури. А це, в свою чергу, передбачає постійний взаємозв'язок і діалог між різними частинами людства, між народами, культурами, класами, партіями, групами і окремими особистостями. Це суперечить доведеному до фанатизму принципу класовості й партійності, але узгоджується із здоровим прагматичним глуздом і позитивним досвідом всесвітньої історії.

Хоч Драгоманов іноді називав себе «останнім прудонівцем», але це не означає, що він беззастережно погоджувався із всіма доктринами видатного французького соціаліста. Передовсім йому імпонували ідеї Прудона, що стосувалися проблем демократії, етики, свободи, федералізму, національних і релігійних відносин.

На думку Драгоманова, переконано щось від-

стоювати і проти чогось боротися може лише людина, свідомо своїх прав і власної гідності. Поважаючи свою гідність, людина здатна шанувати гідність інших і повставати проти тих, хто людську гідність і свободу пригноблює.

У домаганні широких прав кожної особи Драгоманов не доходив ні в теорії, ні в практиці до анархічної вседозволеності. Не випадково він (до речі, на відміну од Прудона) високо цінував роль колективної волі — собору, громади, парламенту — не лише в боротьбі проти деспотичної тиранії централізму, а й для гармонізації прав вільних людей і громадських об'єднань. У політичних симпатіях Драгоманова до Прудона значну роль відіграли історично справедливі й реалістичні його погляди на права й історичні перспективи так званих малих, не державних, «не історичних» націй.

Відомо, що навіть деякі марксистичні або ж ігнорували ці права, або й висловлювали переконання, що такі народи в процесі економічного розвитку капіталізму цілком зденаціоналізуються і будуть асимілізовані націями великими, державними. До того ж цей процес вважався не лише історично неминучим, а й прогресивним.

Та обставина, що під час революції 1848 року проти німецької й угорської буржуазної демократії в Австрії виступили «плебейські нації» — чехи, хорвати і це врешті-решт допомогло реставрації Габсбургського абсолютизму, насторожила Маркса й визначила його негативні позиції щодо національних рухів слов'янських (крім польського) народів. Однодумці Маркса не вірили у відродження чехів, південних слов'ян, не брали до уваги недержавні нації

східного і західного слов'янства. Саме тому, підтримуючи польський революційно-визвольний рух як своєрідний оборонний вал проти жандарма Європи — російського самодержавства, вони підтримували й намагання польської шляхти відновити історичну Польщу в межах 1772 року — «од можа до можа».

Ф. Лассаль вважав, що «принцип національний» стосується лише великих, «культурних» державних народів, а відсталі, недержавні, повинні асимілюватись і зникнути. Протилежні, історично вірогідніші ідеї висував Прудон. «Для поляків, для яких мали б бути насамперед відновлені їх кордони з 1772 р. із низкою народностей, що не були ніколи поляками, національність мала б довершитися через утворення слов'янської імперії, яка простяглась би аж до Москви й Петербурга»⁵⁸, — не без іронії писав він, викриваючи й висміюючи класовий та національний егоїзм польської зарозумілої шляхти і рішуче відмежовуючи її інтереси та зазіхання од демократичної Європи.

Торкався Прудон і конкретних польсько-українських стосунків, вважаючи винищувальні війни шляхти проти запорозьких козаків — українських селян-втікачів «непростимою виною Польщі» і виправдовуючи не лише небажання галицьких селян підтримувати польську шляхту в 1846 році, а й антишляхетські виступи⁵⁹.

І коли в 1863 році знову Польське повстання йшло під тими ж старими лозунгами відновлення історичної Польщі з загарбанням чужих територій і поневоленням сусідніх народів, Прудон рішуче заявляв його ідеологам.: «...минуле, су-

часне й майбутнє, свобода, поступ і право, революція і угоди — все вас засуджує!»⁶⁰.

Безперечно, Драгоманову не могла не імпонувати подібна позиція Прудона. Розвиваючи його ідеї, вчений фактично виступив на захист національних інтересів не лише українського, а й всіх слов'янських та інших «недержавних» (литовського) народів, ставши провідником національно-визвольних рухів, завоювання прав народів не тільки на національний, а й політичний, економічний та культурний розвиток — і *прогрес через національне до загальнолюдського*.

Для Драгоманова ніколи не існувало «чистої» науки, відірваної од злободенних проблем і тривог. Саме тому навіть у працях, що стосувалися далекого минулого, не раз зустрічаються проникливі виходи на сучасність. На один із таких симптоматичних «виходів» доречно звернути увагу тому, що він проілюстрував глибоке розуміння головних закономірностей суспільного розвитку в ХІХ столітті.

«Наш век, — писав Драгоманов в 60-х роках у дисертації, присвяченій стародавньому Риму, — являється веком національностей, век объединения Италии, Германии, но он в то же время наследник веков гуманизма и декларации прав человека. Национальные требования и движения имеют сочувствие мира, где вопрос национальности является одновременно и вопросом культуры и прав человека. Наш век является веком национальных объединений, но он является и веком огромнейших международных промышленных предприятий, международных представлений, ученых конгрессов и т. п. космополитических начинаний»⁶¹.

Відамо належне проникливості вченого, який, по суті, відзначив тут основні історичні тенденції капіталізму: розвиток національних рухів, з одного боку, а з другого — інтернаціоналізації капіталу, науки, й культури; а також наполегливому відстоюванню Драгомановим прав особи, які він не протиставляв правам загальним, правам громади — вони самоцінні самі по собі. Це стає особливо актуальним, коли в центр будь-яких суспільних соціальних, політичних, економічних рухів і змагань поставити людину, її інтереси, як основну мету. Власне, суспільне, моральне значення будь-якого соціального вчення і соціально-політичного руху можуть й повинні вимірюватися перш за все тим, наскільки вони служать і забезпечують можливості гармонійного розвитку людини, її запити, наскільки вони підносять і утверджують її самоцінність, високу самосвідомість.

Проголошені в ім'я людини комуністичні ідеали, на жаль, деформувалися в такий спосіб, що інтереси окремої особи або не враховувалися зовсім, або оголошувалися вторинними щодо інтересів класу. Зрештою, це перетворилося в звичайнісінький нонсенс: не може бути вільним і щасливим суспільство, яке складається з уярмлених людей. У такому суспільстві інтереси і навіть саме життя особи повністю знеособлюється, як це вже не раз засвідчував досвід нашої історії.

Знецінення людської особистості, на жаль, було здавна властиве й суспільному життю Росії. Показово, що в геніальному словнику В. Даля саме слово «личность» визначалося лише як «отдельное существо», без жодних гуманіс-

тичних, громадянських, морально-психологічних характеристик...

Промовистим і глибоким було зауваження Драгоманова (у передмові до першодруку відомого листа В. Белінського до М. Гоголя) про те, що політична свобода й конституційний лад — це не одне й те ж, бо «политическая свобода — это значит, прежде всего, свобода лица, его веры, равно как и неверия, его национальной жизни, его слова, его группирования с другими», чого не забезпечує російський земський «парламентаризм» (II, 248).

Саме тому для українців в Росії важливо й «ограничение власти и центрального земского собора провозглашением неприкосновенности *личных прав* (в число которых входят и национальные) и организацией местного самоуправления: общинного, уездного, губернского, областного, как и ограничение произвола царского» (II, 249).

Драгоманов не абсолютизував політичну свободу, бо «сохранение человеческого достоинства невозможно при одной только внешней политической свободе, а требует экономической обеспеченности». Без цього «для невеликорусских народностей и в конституционной России жизнь останется почти так же невыносима, как невыносима она и в России царского самодержавия» (II, 235).

Не можна не відзначити того, як давні прогностичні розміркування Драгоманова актуально звучать сьогодні, в часи утвердження державного суверенітету і економічної самостійності радянських республік.

Показовим для широти поглядів українського

демократа було піклування не лише про свій, а й про інші народи, що входили до Російської імперії — «поляків, фіннів, латишів, литовців, естів, румун, кавказців».

У той час, коли російські соціалісти здебільшого зневажливо ставились до політичної боротьби, висуваючи на перший план боротьбу соціальну, економічну, Драгоманов наполегливо, з 70-х років XIX століття відстоював необхідність боротьби політичної, розкриваючи водночас її зв'язок і з економічними питаннями. З'ясувавши характер політичних і економічних передумов соціалізму, слушно твердив, що «соціалізму не може бути в тій громаді, в котрій ще не знесено кріпацтво й не збудовано всього господарства на вільному наймити-робітникові», а також і там «де не заведено ще уставної парламентської держави, в котрій тільки й виходить начистоту панування багатих» (Гр., IV, 156).

Драгоманов принципово й послідовно заперечував тиранію й диктатуру, засуджував її в минулому (французьке якобінство) і розвінчував у сучасному (якобінство народовольців). Насилля у всіх його проявах неминуче веде до сваволі, а це, в свою чергу, обмежує свободу особи й народу. «Все мечтания приостановить или урегулировать социальное движение «спасительными диктатурами» и разными манипуляциями «сильной власти» или же сразу порешить социальные вопросы революционными вспышками: хитрыми заговорами, столичными восстаниями, диктатурами временных правительств или даже всего городского класса, хотя бы и всей страны, — все это теперь становится

полным анахронизмом», — застерігав Драгоманов, викладаючи основи першої в Росії конституції — «Вільна спілка — Вольный союз» (II, 350).

Щоб визволенням народам Росії не довелося зазнати «печальних десятилетий жизни под якобинской централистической диктатурой», слід, на думку Драгоманова, уважно вивчити й засвоїти світовий досвід тривалої боротьби за демократичні права, за «хартії вольностей». Лише стали демократичні традиції суспільства можуть бути гарантією від тиранії, у тому числі й пролетарської диктатури. Пристаючи до думки Прудона, Драгоманов вважав, що до соціалізму, власне, можна прийти, лише ліквідувавши будь-який гніт, зокрема й державний, і організувавши автономні громади вільних людей, які (громади) потім добровільно вступають між собою в федеративні зв'язки, спілки. Але беззастережного знаку рівності між їхніми поглядами ставити не можна.

У зв'язку з драгоманівською прихильністю до федералізму традиційно наводяться зауваження В. І. Леніна, висловлені в його «Критичних замітках з національного питання» (1913), який писав: «Марксисты, звичайно, ставляться вороже до федерації і децентралізації — з тієї простої причини, що капіталізм вимагає для свого розвитку якомога більших і якомога більш централізованих держав», в яких активніше відбувається розвиток продуктивних сил і згуртування буржуазії і пролетаріату в загальнодержавному масштабі, а отже, і «могла б широко розгорнутися боротьба пролетаріату з буржуазією»⁶².

Справедливо вважаючи, що «централізована,

крупна держава є величезний історичний крок вперед від середньовічної роздрібненості до майбутньої соціалістичної єдності всього світу, й інакше як *через* таку державу (нерозривно пов'язану з капіталізмом) нема і бути не може шляху до соціалізму», Ленін підкреслював, що «відстоюючи централізм, ми відстоюємо виключно демократичний централізм. У цьому відношенні всяке міщанство взагалі і націоналістичне міщанство (покійний Драгоманов у тому числі) внесли таку плутанину в питання, що доведеться знову і знову приділяти час його розплутувати».

У цьому зв'язку хотілося б висловити принаймні два доречних з нашого погляду зауваження. По-перше, зазначаючи, що демократичний централізм «не виключає місцевого самоврядування з автономією областей, які відзначаються особливими господарськими і побутовими умовами, особливим національним складом населення і т. п., а навпаки, неодмінно вимагає того і другого, — Ленін тут же робить суттєве уточнення: «У нас змішують постійно централізм з сваволею і бюрократизмом. Історія Росії, природно, повинна була породити таке змішання...»⁶³.

Оце уточнення безпосередньо стосується Драгоманова, неприйняття централізму у якого було не абстрактно доктринерським, а винесеним з реального досвіду централізованої й бюрократично-деспотичної царської Росії. По-друге, згодом сам В. І. Ленін запропонував федералістичний принцип для побудови Союзу. Сьогодні вже відомо, яких трагічних деформацій зазнав принцип демократичного централізму в країні, що мала лише історичні традиції бюрок-

ратично-абсолютистського централізму і зовсім не накопичила досвіду ні справжнього автономізму й самоврядування, ні демократичного парламентаризму...

Піддаючи критиці різні варіанти теорій автономії-федералізму, Ленін вважав таке вирішення проблеми правильним. Саме його ухвалила нарада російських марксистів: «...необхідна... широка обласна автономія» (звичайно, не для самої тільки Польщі, а для всіх областей Росії) «і цілком демократичне місцеве самоврядування... автономних областей», утворених «на основі врахування самим місцевим населенням господарських і побутових умов, національного складу населення і т. д.»⁶⁴.

Залишається ще наголосити, що Драгоманов вимагав цього ж самого, маючи на увазі автономію не національну, а територіальну, і вважаючи, що саме в «автономії громад, повітів і країн... найліпше може виявитись і автономія національна». Отже, драгоманівський федералізм передбачав органічне поєднання факторів політичних, економічних і національних, а тому реально служив справі політичного, соціального і національного визволення в конкретних умовах Росії, України і деяких слов'янських народів. Неперехідність федералістського принципу можна проілюструвати й тим, що сьогодні така форма керівництва й співіснування прийнята більшістю цивілізованих народів, і майже половина людства живе в державах федеративної структури. Таким чином побудовано багато міжнародних і внутрідержавних громадсько-політичних наукових, культурних організацій і навіть партій. Широким авторитетом користується

«Всесвітня асоціація федералістів світу», маючи філіали в 20 країнах. Близьким до ідей Драгоманова є основне програмне положення асоціації: «В основу всесвітнього федералізму покладено принцип *індивідуальної відповідальності*. Окремі особи (а не держави) відповідальні за дотримання вимог всесвітнього законодавства» і основою для співробітництва осіб, установ, об'єднань (громад, — сказав би Драгоманов) є пріоритет загальнолюдських цінностей. «Думати глобально, діяти локально!» — таким є девіз федералістів⁶⁵.

Адже й драгоманівська Громада — це автономна організація вільних людей, наділених (і обмежених!) загальнолюдськими свободами й правами, це виробнича асоціація, комуна з самоврядуванням, зовні схожа з народницькою «общиною». Проте й між ними існують суттєві відмінності. По-перше, Драгоманов заперечував основне положення народників про самотність економічного розвитку Росії, вважаючи, що й вона неминуче повинна пройти (з своїми особливостями) загальноєвропейський шлях буржуазного розвитку. По-друге, хоча й для нього економічне й соціальне визволення селянства було «найсуттєвішим благом», з яким він пов'язував і національну незалежність України, але Драгоманов не ідеалізував селянина і селянську общину. Він не тільки був свідком соціального розшарування села, а й бачив нові форми експлуатації, які після 1861 року «також почало гнобити мужицтво».

Вивчаючи народну творчість і побут, Драгоманов стикався із залишками патріархальщини й затурканості там, де народники вбачали общин-

ну ідилію як першоелемент чи базу для побудови соціалізму. Тому й закликав він інтелігенцію, «освічені класи» допомогти справі просвіти селянства, піднесення його бодай до елементарної загальнолюдської культури, без чого не може воно сприйняти й соціалістичних ідей. У цьому розумінні взаємодія соціальних шарів українського населення за Драгомановим, це не апологія гармонії класів, а тверезе розуміння шляхів піднесення людської й політичної самосвідомості народу. На певному етапі суспільного розвитку, на думку вченого, постають різні шляхи ліквідації майново-земельної нерівності, у тому числі й збройні, але при цьому він засуджував їх бунтарсько-руйнівні форми в минулому (хмельниччина, гайдамаччина) і сучасному.

Ідеалом Драгоманов вважав не народницькі общини, а селянські артілі в дусі теоретика «культурного землевпорядкування» О. Енгельгардта, прогресивні просвітницькі ідеї якого цінував В. І. Ленін. По-третє, на відміну од народників, вчений бачив народження фабрично-заводського робітничого класу і не панікував з цього приводу. У написаному тоді ж листку «Вниманию социалистов-эмигрантов из России» Драгоманов стверджував, що і в Росії «в настоящее время уже образовался слой сознательных рабочих, который вполне способен примкнуть к западному рабочему движению» (II, 308), закликав робітників різних національностей єднатися. Оскільки сам він не вважав селян носіями соціалізму, то доходив висновку, що привнесення цих ідей в селянську масу має відбуватися саме з міст, хоча цю місію пов'язу-

вав не стільки з неписьменною робітничою масою, скільки з освіченими класами (освічені робітники могли виступати лише посередниками). Але важливим вже було й те, що вчений не просто відстоював тісний зв'язок села з містом, а й вважав всякий розрив між ними шкідливим для справи соціалізму, чого не розуміли народники. Є підстави говорити про те, що Драгоманов по-своєму підходив до розуміння спілки не міста й села, а саме селянства й робітничого класу, надаючи цьому важливого значення, особливо в умовах України.

Не лише для тих часів, а й на багато майбутніх років прозріливо актуально звучало його застереження: «Если и во Франции, даже в 1871 г. (рік Паризької Комуни! — П. Ф.) сказалось болезненно различие между более грамотным, рационалистическим, технически обученным и революционно настроенным населением городов и отсталым населением сел, даже одной и той же национальности и языка, то можно себе представить, каким тормозом для социально-демократической деятельности на Украине может стать вышеупомянутое разделение» (II, 210—211).

Таким були основоположні принципи драгоманівського громадівства (соціалізму) і федералізму. Ми зупинилися на них так детально тому, що саме ці тенденції, виявлені вже на самому початку політичної діяльності вченого, значною мірою визначали зміст і характер його наступних видань, практичної роботи та полеміки на два фронти. Власне, в окремі періоди фронтів діяльності було ще більше, якщо зважити й на те, що він узяв на себе ще й обов'язки представника не лише української, а й загальноросійської

демократії в Європі. Часто відриваючись од своєї основної роботи, заради якої він і залишив батьківщину, Драгоманов використовував кожную нагоду, щоб відгукнутися і поінформувати європейську громадськість про культурне життя Росії й України, досягнення й проблеми їхніх літератури й науки. Цьому служили його виступи німецькою, італійською, французькою, англійською і ледь не всіма слов'янськими мовами в журнально-газетних виданнях різних країн. Важливою проблемою багатьох таких виступів було й розвінчання колонізаторського курсу російського царизму, його жорстокої й цілеспрямованої політики проти національних культур пригноблених народів.

Не так поліцейські репресії щодо самого Драгоманова, як безпрецедентні урядові заборони культури одного з найбільших і найдавніших народів Європи остаточно штовхнули Драгоманова на шлях безкомпромісної боротьби з самодержавною російською сатрапією. Оскільки не лише офіційна російська преса, а й ліберальні видання не наважилися навіть опублікувати ганебний Емський указ 1876 року, а не те що подати голос проти нього, на захист дискримінованого народу, Драгоманов це зробив одним із перших в статтях, опублікованих українською, російською й німецькою мовами.

Виставивши на всеєвропейську прилюдну ганьбу авторів дикого указу, Драгоманов заходився викривати його лакейських адвокатів з табору російських і польських реакціонерів та галицьких москвофілів. Пробуджував вчений громадську думку і своїми приватними листами

до редакції ряду європейських газет та журналів.

У травні 1878 року він виголосив на літературному Конгресі в Парижі палку промову «*La littérature oukrainienne proscrite par le gouvernement russe*» («Література українська, проскрибована урядом російським»). «Членам конгресу, можливо, важко буде й повірити, щоб ціла література в Європі була заборонена і щоб така нечувана і найнеймовірніша подія могла статися всередині ХІХ століття», — з обуренням констатував промовець і тут же повністю навів текст сумнозвісного Емського указу, наголосивши, що християнський уряд «святої» Росії не дозволив українські переклади навіть Євангелій Матвія, Марка, Луки та Іоанна, не кажучи вже про світську літературу, елементарні підручники для народу.

При цьому Драгоманов дає популярну характеристику українського народу, його історії й складного культурного процесу, переслідуваного царським самодержавством. Та обставина, що заборонні акції самодержавного уряду нерідко провокували «доносами, які йдуть від російських вчених і літераторів», викликала особливий гнів ученого і, безперечно, учасників Конгресу.

Закінчив Драгоманов доповідь такою заявою від імені усіх українських літераторів та й пригнобленого українського народу: «Ми хочемо винести на денне світло цю кричущу несправедливість, жертвами якої ми стали в Росії, і впевнені, що Конгрес не залишиться байдужим до наших скарг і знайде спосіб нам допомогти»⁶⁶.

Свою промову Драгоманов надіслав видатному французькому письменникові з такою адреса-

цією: «Громадянинові Віктору Гюго: Славетний учителю! Маю за честь переслати Вам один примірник моєї доповіді для Конгресу, якого Ви є головою. Справа, яку я залишаю і для якої смію просити Вашої допомоги, є справою волі і демократії. Все Ваше славетне життя було завжди присвячене здійсненню цього благородного ідеалу. Смію, отже, надіятися, що Ви удостоїте Вашою увагою мою роботу»⁶⁷. Належна увага була виявлена: віце-президент Конгресу І. Тургенєв у своєму виступі співчутливо відгукнувся про доповідь Драгоманова, а сам текст був включений до протоколу і розмножений німецькою, італійською, іспанською, сербською мовами й розданий членам Конгресу.

Дослідники висловлюють обгрунтовані припущення, що один з примірників доповіді Драгоманов там же, на Конгресі, вручив Карлу Марксу. Не випадково в фонді архіву К. Маркса, що зберігається в Інституті Маркса-Енгельса-Леніна в Москві, є примірник з його помітками, які стосувалися і тих місць, де йшлося про одну з перших в Європі республік — Запорозьку Січ та її «революційного гетьмана» Богдана Хмельницького, — і відомостей про Кирило-Мефодіївське братство та її діячів, передовсім про Т. Шевченка⁶⁸.

Доповнений текст доповіді Драгоманов опублікував в авторитетному італійському соціалістичному журналі «*Rivista Internazionale del Socialismo*», ставши таким чином важливим пропагандистським документом в арсеналі європейських соціалістів.

В інших численних виступах, в яких він розвінчував драконівські акції російського самодер-

LA LITTERATURE
OUKRAÏNIENNE

PROSCRITE PAR LE GOUVERNEMENT RUSSE

RAPPORT

PRÉSENTE

AU CONGRÈS LITTÉRAIRE DE PARIS
(1878)

PAR

MICHEL DRAGOMANOW

GENÈVE

GEORG, LIBRAIRE-ÉDITEUR

1878

Фотокопія обкладинки брошури М. Драгоманова
«Література українська проscribeвана...»
(доповідь, виголошена на Міжнародному конгресі
у Парижі в 1878 році).

жавства і закликав солідаризуватись у захисті української культури, був і лист-протест, надісланий ним разом з М. Павликом у 1881 році учасникам Міжнародного літературного конгресу у Відні.

Реалізацією першого пункту виголошеної Драгомановим у Парижі видавничої програми стала друга збірка «Громади», що вийшла того ж 1878 року і зосередила матеріали, зібрані протягом двох років. У зверненні «Од впорядчика» містилася інформація про вже випущені видання і про характер наступних, а також загальна характеристика структури та змісту даної збірки.

«Вісті з України» склалися з одержаних видавцем кореспонденцій, систематизованих в кількох рубриках з промовистими назвами:

1. «Здирство» — «Багатирі й бідні» («Поділ землі», «У наймах», «Мошенства панів і підпанків»).

2. «Начальство» («Крестьянське начальство», «Царське начальство», «Земства»).

3. «Темнота» (з опублікуванням статті Драгоманова «Народні школи»).

Показовим для Драгоманова є застереження про те, що в різних кореспонденціях можуть висловлюватися не тотожні погляди на одні й ті ж явища, оскільки «одномастості в усіх дріб'язках думок не можна добитись, та й не слід добиватись ні в якому живому товаристві» — треба, щоб кожен мав можливість виступати «з отвертим лицем перед судом громадським» (Гр., 2, IX).

Цікавим було повідомлення про намір налагодити спеціальне видання інформаційних та ко-

респонденційних матеріалів — «Голоси з України». Вже сама назва, характер та призначення цих збірок свідомо перегукувалися із популярними збірниками О. Герцена і М. Огарьова, що виходили у Лондоні в 1856—1860 роках.

На жаль, ні достатніх матеріалів, ні матеріальних коштів для подібного видання у Драгоманова не було, а тому він обмежився публікацією періодичних вістей з України у загальних збірниках «Громади» (№ 2 і 5).

Хоча свої збірки Драгоманов адресував українському читачеві (для російських читачів писалися спеціальні статті та брошури), але вже тут він висловив побажання, щоб з ними, по можливості, ознайомлювалися й росіяни, для яких, на його думку, «Громада» «прибавить ще кілька нових примірів на те, як нас, українців, давають іменно в ті часи й тими самими руками, що давають вільну думку й працю їхню. Ми були б щасливі, — продовжує вчений, — коли б це навело їх на думку, що й їм не слід глядіти спокійно й мовчати, коли нас давить начальство, котре говорить, що воно виступа, назираючись на силу великоруського племені» (Гр., 2, XIII).

Це було принципове зауваження, в якому чітко розмежовано дії самодержавного уряду й російського народу, на солідарність з яким Драгоманову хотілося розраховувати і в ім'я взаємоспівробітництва з яким він робив так багато, як науковець і громадський діяч.

Після численних дописів про здирства й знущання панів над бідним людом закономірним і характерним для просвітителя Драгоманова був висновок, яким починається стаття «Народні школи»: «Де в чому зменшити своє горе народ

міг би й тепер, якби він був хоч просто письменний, не кажемо вже, добре освічений наукою... Тоді б двох днів не подержались уся порядки, що тепер доводять народ до стану робочого скоту на панів, купців, царів» (Гр., 2, 121).

Драгоманов обгрунтовує історичне право кожного народу на розвиток рідної мови, літератури, освіти: «...користування ним не веде до розбрату між народами. Лише свідомі своїх прав люди можуть вільно єднатися між собою «за тим, щоб переіменити ярмо спільної неволі на вільний і рівний союз».

Ніби відповідаючи реакційним критикам з російських консервативних видань, Драгоманов детально характеризує культурно-національні програми й практичні дії українських громад, свою власну і видавничу, й наукову, та громадсько-політичну й пропагандистську діяльність, відкидає злостиві й безпідставні докори в політичному сепаратизмі. Подібні симптоми пробудження національної самосвідомості народів Росії, протести проти надмірної бюрократичної централізації й деспотизму тоді спостерігались в усіх краях Росії від Кавказу до Сибіру: «Це змагання не за тим, щоб одірватись одним од других, — бо це не варто трати сили тепер, коли усяка жива сила на світі шука, щоб побільшатись через спілку з другими, їй подібними і з сусідами, а за тим, щоб переіменити ярмо спільної неволі на вільний і рівний союз. Це не сепаратизм, а — *федералізм!* — вільна вправа в своїх ділах не тільки великих країв, як Московщина, Україна, Біла Русь, Литва, Польща, Грузія і т. д., своя вікова справа кожної часті цих країв, далі кож-

ної громади при вільності кожної особи» (Гр., 2, 218). (Курсив наш. — П. Ф.).

Отже, Драгоманов використовує кожну можливість, кожний привід для того, щоб обґрунтувати теоретично й історично основне своє суспільно-політичне кредо — відстоювання прав на вільний розвиток кожної людської особистості і кожної суспільної організації — громади, краю, незалежно від національної приналежності, рішуче заперечення всякого деспотизму, зокрема, й деспотизму централізованої збюрократичної держави.

Спростовуючи звинувачення в національному сепаратизмі українців, вчений підкреслює, що головне для нього — служити справі автономії і федералізму, ведучи при цьому пропаганду будь-якою мовою — українською чи популярною й зрозумілою в усьому слов'янстві мовою російською, яка «стає вже і тепер федеральною мовою на Востoku Європи» (Гр., 2, 219).

Проте, звичайно, на його думку, найзручнішим засобом освіти й виховання може й повинна бути рідна мова: «ніколи не може бути жива наукова школа на Україні без української мови», а тому її заборона 1876 року — зовсім безпримірне і безпричинне самовольство, навіть політична безтактність уряду, який саме в той час проголошував себе «визволителем слов'янства» (Гр., 2, 208, 210).

Освіта й пропаганда передових ідей рідною мовою особливо необхідні тепер, коли до громадського життя потяглися не лише освічені класи, а й неписьменне, темне селянство та робітництво, як це було в різних країнах Європи, зокрема у Франції 1871 року при створенні

Паризької комуни чи й в Росії, де народжуються такі представники, як Алексеев. Пророкуючи поширення соціалістичних ідей в Росії, Драгоманов вважає, що найближчим часом «число соціалістів... і серед паничами, і серед мужиками виросте і... соціалісти будуть самою гарячою і самою, значить, дужчою з «політичних» партій Росії» (Гр., 2, 220). Він мріє про аналогічні рухи серед всіх слов'янських народів, внаслідок чого «мусить вийти спілка вільномужицьких таборів в усій слов'янщині і спілка їх з соціалістами і федералістами в Росії...» (Гр., 2, 221).

Але для цього необхідно, на думку вченого, щоб соціалісти усіх країн уникали помилок колишніх українських «хлопоманів» та «всеросійських вільнолюбців» (народників), коли «одні не хотіли зважати на мужицтво, а другі — за одміни пород людських (національність)», а «ті і другі прогляділи такі діла, як *«вільне співство (союзність, федералізм) і слов'янство»* (Гр., 2, 222).

Критикуючи народників за недооцінку національного питання, мови, пропаганди й агітації, Драгоманов висловлює сподівання, що становище зміниться і соціалісти всіх країв і націй знайдуть спільну мову з своїми народами і таким чином зміцнять спільні сили в боротьбі за здійснення поставленої мети. Відомо, як саме на цьому ґрунті він шукав згоди із українськими народниками з групи Желябова, а також з радикальними силами Галичини для того, щоб «розчинити очі мужицьким громадам і зробити їх такими, щоб сміли і зволили встати за себе». «А зменшивши хоч трохи те, що сам народ зве своєю темнотою, ми підкопаємо і ті основи, на

котрих держаться і заїдающе народ здирство, проті которого часто тільки й воюються громадство і у нас, і в Європі» (Гр., 2, 268).

Характерно, що, на думку Драгоманова, «до тії великої переміни, котрої бажають громадівці, ведуть багато способів: і ширення нових думок... і повстання, без котрих іноді не можна обійтись, як до того дійдеться» (2, 256).

Відвівши чимало місця для огляду преси, Драгоманов виділяв матеріали, в яких розповідалося про «хижацьке хазяйство і нове кріпацтво», «робітницьке життя у панів на заводах і фабриках», безробіття і голод між робочим людом, про соціальні «безпорядки» — спалахи селянських і робітницьких заворушень. На цих прикладах він прагнув розкрити соціальний механізм експлуатації трудящих, зокрема казенного здирства через оподаткування.

Не проминули в «Громаді» й таку актуальну тоді подію, як війна — «що сама по собі дуже страшне і велике лихо», яку тоді розпочав царський уряд проти Турції. Драгоманов висловив щирі симпатії до визвольної боротьби Сербії, Чорногорії, Боснії, Герцеговіни, Болгарії проти османського ярма, закликав до всілякої підтримки слов'янських братів, але водночас доводив, що «неволя слов'янських народів у Туреччині, не охота боронити їх заставили руський уряд почати війну», а власні егоїстичні давні експансіоністські цілі. Перш ніж визволяти південних слов'ян, «треба б було почати з себе, з свого руського царату» (2, 348). Тут вчений розвиває ті думки, які так переконливо і яскраво висловив у циклі памфлетів, починаючи із відомих памфлетів «Турки внутренне и турки внешние»,

«Внутренне рабство и война за освобождение», доповнюючи їх матеріалами з преси про внутрішнє «благоденствіє» «від молдаванина до фінна» (ці Шевченкові рядки взяті за епіграф до рубрики «Що нового по газетах»), про страшливе казнокрадство в армії й тилу, ганебні поразки й величезні людські втрати через недолуге й безвідповідальне військове командування, злочинне ставлення царської бюрократії до «визволених». Автор поділяє закономірне занепокоєння болгарських і деяких російських газет: «Чи не гірше буде болгарському народові під рукою «освободителей», ніж було перше під рукою «угнетателей»? Чи не почнуть наші «освободители» панувати й там так, як панують і досі над своїми «освобожденными» московським, українським, литовським, польським і іншими народами «од молдавана до фінна»? (Гр., 2, 385).

Характерна для тогочасного радикалізму Драгоманова й кінцівка цієї частини збірки, де він нагадує заповіт великого Кобзаря: «На те й лихо, щоб з їм битись!», вітає кожний прояв тієї «битви» - і виєловлює тверду впевненість, що *«земля буде мужицька тільки тоді, як самі люде візьмуть її собі і зроблять цю землю громадською, ні на кого не сподіваючись, ні на панів, ні на царя»* (Гр., 2, 391). (Курсив наш. — П. Ф.).

Важливою в програмному аспекті частиною збірки є й велика стаття Драгоманова «Україна і центри», де простежується історія політичного і національного поневолення України та її висвітлення в офіційній науці й пресі. Зіставляючи Шевченків заповіт: «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте» з громадянською пасивністю багатьох земляків, публіцист з сарказмом і жа-

лем зауважує: «Коли що вбито в нас московсько-петербурзькою історією, так це твердість духа і спину. Ми не вміємо вибирати собі хай нешироку ідею, не червоний прапор, — та стати з ним твердо; ні кроку назад, ні для кого й ні для чого: *«Hier stehe ich — ich kann nicht andres!»* («На цьому стою я — я не можу інакше», — казав Лютер перед собором). Ні, ми в кишені носимо прапори найчервоні, та показати їх не скрізь сміємо, або коли й на площадь винесемо (вже й такі з нас народились!), то як тільки поліція підступить, побіжимо зараз і заприсягнемо, що й не думали носити, а на площаді зоставимо тільки тих, хто не може сказати іншого, окрім: *«знать не знаю!»* — так що сторонні люде, для котрих ми і прапор виносили, зовсім не можуть зрозуміти, що то все було і для чого. Ми в часи, як язик розійдеться, і вмієм заспівати *«умрешь не даром! дело прочно, когда под ним струится кровь!»* А тільки побачимо городового, — зараз же: *«ізмени не щаді!»* Ми не знаємо або більше: не чуємо кожним нервом своїм, що такі слова не шутка, та й прапори, і демонстрації, процесії за такі слова теж не шутка. Сказав: *«Иди — умрешь!»* — так сам іди і умирай. Сказав: *«Кров!»*, вийшов на улицу і площадь, так роздумай, чи варто йти, а коли вже пішов за те, що справді варто, так бери револьвер, ніж, хоч вила, та не тікай, а стріляй, ріжся, коли-треба! А *боїшся*, так *ліпше клич людей не до крові, а до «мирного прогреса»*, котрий зовсім не така погана річ сама по-собі, *-як -багато-людей говорить. Тільки й мирний прогрес потребує свого: «Hier stehe ich!»* (Гр., 2, 415—416). (Курсив наш. — П. Ф.).

Драгоманов висловлює жаль, що й серед сто-

личних журналістів мало зосталось «людей вольного духу і гарячої крові», і апелює до давніх часів, коли волелюбні патріоти не дозволяли себе скривдити ні зовнішнім, ні внутрішнім ворогам, на багатьох прикладах з історії й літератури засвідчує, як самодержавна централізація не лише пригноблювала колоніалізовані народи, а й *деформувала людський дух індивідів*. Самодержавній деспотії московсько-петербурзьких центрів автор з гордістю протиставляє мужніх синів Росії, які самовіддано виступали проти тиранії: «й ми, і онуки наші усіх пород людських і усіх країн, діставшихся в крпацтво царству центрів, Москви й Петербурга, не забудуть Радіщева, Декабристів, Грибоєдова, Пушкіна, Лермонтова, Гоголя, Белінського, Герцена, Добролюбова, Чернишевського, Щапова і других померших і живих, котрі по волі чи по неволі проявили свої діла й думки в центрах...» (Гр., 2, 426).

На фоні цих славетних імен ще ганебніші всілякі сучасні холуйські «господа ташкентцы». Як і в згаданих російських памфлетах, Драгоманов намагається відкрити спільність «признаків російської держави і російського казенно-культурного чоловіка» типу Каткових, Погодіних, Суворіних, до краю отруєних і зіпсованих центральною ідеологією «единой неделимой» (Гр., 2, 484). Характеризуючи згубність централістської політики і культурні втрати у зв'язку з цим багатой й щедрої талантами України, Драгоманов скрушно зауважує: «Скільки ж би вона дала Бодянських і далеко міцніших, цільніших, коли б вона була на своїй волі, коли б її не заїдала *централізація державна*, попівська,

панська, купецька! Певно, що дома на своєму природному полі вони б залишали по собі густі парослі» (Гр., 2, 527—528). (Курсив наш.— П. Ф.). Тільки скинувши потворний все нівелюючий і гноблячий самодержавний централізм, можна сподіватись, щоб «усі слов'яне стали добримими братами і синами сонця правди».

Публіцист закликає земляків до роботи на рідній ниві і наголошує, що до неї «треба приступати з широкими, з всесвітніми думками», порозумівшись з усіма сусідами — росіянами, білорусами, поляками, словаками, сербами, «щоб укупі з ними зарівно боротись з неправдою, звідки б вона не йшла, чи од чужого, чи од родака, щоб розбивати кайдани, що викували ковалі турецькі, німецькі, мадярські, слов'янські!» «Кожна купка впорядкованих українців... виглядаючи собі товаришів по праці для добра громадського, та несучи поміч свою скрізь, де того потребують», — на думку Драгоманова, неминуче повинна звернути увагу й на неслов'янських сусідів — волоських, угорських, німецьких. Тільки так, «не виходячи із своєї хати, ми становимось не тільки всеслов'янцями, але й *інтернаціоналами* — не по книгам і газетах, а по природі, по сусідській спільності в праці». Тільки так «наше українство вмістить в собі те ліпше, що казалось од ліпших западників, починаючи од Белінського й до соціалістів новіших часів і те, що казали в часи просвіту свого розумні слов'янофіли, та до того й те ліпше, що виробилось за ХІХ ст. в передових громадах на Заході, й те, до чого додумались передові люде в громадах західнослов'янських» (Гр. 560—561).

І як своєрідну Аннібалову клятву вчений по-

вторює й тут свою тверду заповідь: «Централізм скрізь показується таким зіллям, котре треба виривати з корнем з самих глибоких кутків серця» — тобто не лише з суспільної практики, а й з політики.

«Ми звіку «українні люде» й тепер доцентралізація, федерація вже стала нашою натурою. А Прудон не дурно ж каже: «Хто каже: воля, — каже: федерація або не каже нічого; хто каже: республіка, — каже: федерація або не каже нічого; хто каже: соціалізм, — каже: федерація... або впять не каже нічого».

Тепер, розриваючи ті пута, що плели нам ці всеросійські ташкентці, й вертаючись додому, ми становимось знов несвітніми громадянами — людьми, не перестаючи бути й українцями, й слов'янами. І коли вже нам змінити в чім-небудь старе слово «*homo sum*», то ми змінимо його... хіба так: «Ми люде українські, й нема нічого руського, слов'янського й людського, котре б було нам чуже, коли тільки воно людське» (Гр., 2, 569).

Попередні плани Драгоманова щодо структури та періодичності збірників «Громади» щоразу порушувались через брак матеріалів та матеріальних коштів. Відразу за фундаментальним другим випуском розпочалося друкування п'ятого тому, де мав знайти продовження і закінчення огляд внутрішнього українського життя, але його вихід затримався на цілих три роки. Пояснити це можна кількома причинами: сам Драгоманов включився у роботу над географією України для «Універсальної географії» Е. Реклю, а його співробітники заходилися біля організації періодичного видання, своєрідного

газетного додатку до «Громади». Того ж року вийшов «Листок Громади» (мабуть, замість проєктованих «Голосів з України»), в якому, крім короткої хроніки («Новинки»), було вміщено полемічну статтю вченого «Коли битись, то не миритись». Продовження це видання не мало. Гострою залишалася фінансова ситуація, що змусило громадивців для заробітку випустити як третій том «Громади» повість Панаса Мирного «Лихі люди».

Одним із найцікавіших був четвертий випуск збірника (1879), який у відповідності з генеральною програмою і за зразком другого випуску містив широку соціально-політичну інформацію («Біржові мошенства», «Вільний земський рух в Черніговщині», «Геройська самооборона соціалістів в Києві» та ін.), різноманітні бібліографічні «замітки» («Книгарські звістки» — «Федералізм і соціалізм в Окцітанії», «Польський демократ про українство й соціалізм», «Українське письменство в «Истории славянских литератур» Пипіна і Спасовича) і кілька полемічних статей Драгоманова. Це була реакція на відгуки різних органів преси про перші випуски «Громади» і її програмні положення. Цю групу *«одповідей і заміток»* склали драгоманівські матеріали: «Хиби російської й української печати про мужицьке життя», «Українська «Громада» й «націоналізирование социализма» по V т. «Вперед», «Дещо з львівських народівців і соціалізм в Галичині» (з приводу брехні «Русского Сиона» й «Газети школьної»), «З університетського життя в Києві» (Помилка брошури «Мартовское движение студентов Киевского университета в 1878 г., Брехня генерала Антоновича»),

«Ми й «Набат» (Чому і як ми говоримо про «Набат»)), «Примір набатської нісенітниці», «Добролюбов і Пирогов. Остання рада «Набату» та інші нотатки.

Але центральне місце в цьому збірнику, безперечно, належало фундаментальній розвідці Драгоманова *«Шевченко, українофіли і соціалізм»*, програмної в усіх аспектах, відбитих у її заголовку: з'ясування ідейно-політичних засад українофільства та його ставлення до соціалізму і розгляд обох проблем через призму творчості й громадської діяльності Шевченка.

«Шевченко, українофіли й соціалізм» — за формою і змістом багатогранна праця, яку можна аналізувати і в критико-літературознавчому, і в політично-публіцистичному плані. Зважити слід і на гострополемічний характер статті, спрямованої проти всіх крайнощів у сприйнятті Шевченка.

Як уже мовилося, Драгоманов цікавився Шевченком здавна, у зв'язку з ним, його творчістю розглядав основні проблеми літератури обох частин України та їх взаємовідносин з російським письменством. Саме тому виступи вченого з цієї проблематики мали здебільшого полемічний характер. Такою, по суті, була вже навіть згадана промова студента-Драгоманова під час перевезення праху Шевченка до Канева.

У ряді статей, спеціально присвячених безпосередньо Кобзареві, чи загальних матеріалах про важливі проблеми суспільного і літературного розвитку, Драгоманов трактував Шевченка як великого українського письменника, масштаб і значення якого виходять за національні межі. За критеріями ідейно-художньої значущості літера-

торів Росії Драгоманов відносив великого митця до тієї *універсальної категорії*, до якої належав *Гоголь*, і за глибиною зв'язків з народом та відображення його життя «не має собі аналогії в Європі», оскільки він випередив багатьох письменників, які називалися тоді *народними*, зокрема таких, як Ауербах, Бернс; Жорж Санд та ін. Це був *драгоманівський варіант* твердження про *світове значення творчості Шевченка*. Про це ж по-своєму в свій час сказали Чернишевський, Костомаров, Добролюбов, Куліш та інші.

Підкреслював Драгоманов і глибокий демократизм творчості українського поета, його послідовність і мужність у розвінчуванні антинародного самодержавного ладу зіставляючи його з Герценом, як єдиних в Росії 40-х років «свободних людей», активних діячів всеросійського визвольного руху, продовжувачів революційних традицій декабризму.

Драгоманов послідовно боронив Шевченка від ідеалізацій фальсифікацій, внаслідок чого його творчість то обмежувалася патріархально-національними, романтично-козакофільськими мотивами, то навпаки, оголошувалася ледве не єдиною ортодоксальною проповіддю соціалістичних ідей XIX століття. Останнє твердження містила стаття Федора Вовка (Сірка) в «Громаді», яка в свою чергу протистояла твердженням В. Барвінського із запереченням будь-якої причетності Шевченка до комуністичних і соціалістичних ідей.

Як відомо, із різних таборів лунали звинувачення Шевченка у ворожості до росіян та поляків чи навпаки — у братанні з «чужинцями», закидався брак національних почуттів або ж вбо-

лівання лише за «свою хату і свою волю». Тенденційні перекручування творчості Шевченка полегшувалися тією обставиною, що далеко не вся його спадщина ставала надбанням читачів — його твори ретельно відбирались, просіювались та коментувались у відповідності із певною метою.

Саме тому Драгоманов передусім подбав у своїй розвідці про те, щоб дати народові справжнього і повного Шевченка — цьому служила підготовка відомого празького видання «Кобзаря» та «Поезії Т. Г. Шевченка, заборонені в Росії» (Женева, 1890). Крім того, дослідник вирішив повести боротьбу проти обох своєрідних культур Шевченка — як *патріархального*, вузько національного містичного пророка, і як *провідника соціалістичних ідей*. Це завдання і визначило основний, наскрізний пафос статті «Шевченко, українофіли і соціалізм»: «Об'єктивно, історично подивитися на Шевченка, показати *еволюцію його думок* і місце, яке вони займають в *еволюції нашої громади*»⁶⁹, показати, що таке справді Шевченко сам по собі й у свій час (2, 7). Головним і цінним у цій праці було те, що автор одним з перших намагався простежити творчий шлях і духовний поступ великого поета у широкому історико-культурному контексті України, Росії, усієї Європи і висловив при цьому ряд слушних спостережень та концептуальних думок⁷⁰.

Але у полемічному запалі Драгомановим було висловлено й чимало несправедливого, хибного, що частково пояснювалось ще й браком першоджерельного матеріалу, і тогочасним рівнем дореволюційного шевченкознавства. Так, за іс-

нуючою тоді традицією, дослідник вважав Шевченка недостатньо освіченою людиною, що досягла мистецьких вершин завдяки своїй великій природній обдарованості та стихійній творчій енергії геніального самоука. Звідси поставала й думка про те, що ідеї Шевченка історично обмежені і втрачають своє значення для майбутніх соціальних рухів. Підкреслено соціологічний підхід, та ще й з прагматично-позитивістських позицій, завадили Драгоманову з належною повнотою й глибиною схарактеризувати художню своєрідність Шевченкової поезії, незвичайну інтелектуальну, естетичну й емоційну силу його лірики й політичних інвектив, від яких неправомірно вимагати чіткої викінченості теоретичних програм. Як справедливо зазначав Л. Новиченко, «б'ючи по фальшивих канонізаціях Шевченка, критик часом боляче й несправедливо вражає самого поета»⁷¹.

Надмірну суворість драгоманівської критики Шевченка відзначали Франко, згодом А. Луначарський, але обидва вони віддавали належне тому, що, за висловом Луначарського, позначене в статті «духом марксистської науковості». Ця оцінка стосувалася і того нового, що подав Драгоманов про великого поета, і його ширших загальнополітичних висновків та актуального резюме, зробленого на підставі аналізу минулої соціально-визвольної боротьби трудящих Росії й України та завдань «новішого соціалістичного руху».

Тут знайшли свій розвиток і конкретизацію деякі положення, висловлені вченим раніше, в перших випусках «Громади» та в російських памфлетах. Вважаючи, що Росія й Україна не

мають достатнього «практичного і теоретичного ґрунту для соціалізму... який є в городській, ремісничо-фабричній, письменній, вільнодержавній Європі», Драгоманов висував першочерговою й неодмінною вимогою поступової підготовки такого «ґрунту». Не з традиціями селянських бунтів Стеньки Разіна, Пугачова чи квазісоціалістичними російськими общинними теоріями «самозваного селянського царства» треба пов'язувати сподівання на формування соціалістичних ідей — «європейський соціалізм прийде... в села з городів...» (2, 117).

Ще складнішою виявилась справа на Україні, де «нема тепер і того городового життя, яке все-таки вже завелось у Московщині... і яке все-таки пускає коріння й у села» (2, 121), і де немає також достатньої кількості власної інтелігенції. Саме тому «українські громадівці мусять стати до того, щоб поправити все те лихо, яке зробила нашим людям доля, ввірвавши наш історичний поступ на всіх боках життя: державного, громадського, господарського, розумового. Українські громадівці мусять узяти на себе страшенну працю — поправити страту нашою Україною своїх городських верств громади (тобто — робітників і інтелігенції.— П. Ф.) з їхньою наукою, ремеслом, більшою рухливістю, вільним духом, сміливим виступом, словом і ділом проти всякої неволі, неправди громадської і т. ін.» (2, 122—123).

Наполеглива й цілеспрямована культурно-освітня робота — навчання народу елементарній грамоті, написання й поширення серед нього книг про Україну, Росію і увесь світ, про громадські рухи, розумовий розвиток, найповніші

досягнення світової науки — ось що підготувало б народ до ідей соціалізму, «... спинило б утікачку наших молодих людей од України й українства, давши їм змогу пізнати свою країну й народ, й причепитись до всесвітніх думок і інтересів за поміччю українського письменства й показавши їм, як можна служити всесвітнім інтересам на українській ниві» (2, 132).

Неперехідне значення мав заклик Драгоманова до української молоді не «вдовольнитись добримими словами та працею на гулянках», а наполегливо оволодівати науками й практичними ремеслами. Цього «потребує й рух соціалістичний», і недаремно у Всесвітній Спільноті робітників були такі люди, як К. Маркс — із перших учених-економістів, Е. Реклю — з перших географів у світі, а серед «членів громади Паризької (Комуни) багато-таких, які належали до *найліпших у своїому ремеслі*». Драгоманов орієнтує українську молодь справді на найвищі людські взірці духу і праці, нагадуючи ще й про неодмінну високу моральну якість — самовіддано служить рідному народові, а не бути його «провінціальним родичем», прихвоснем чужого, бо ж «з прихвоснів яка ж служба!» (2, 132 — 133). Як відомо, ця ідея згодом досить акцентовано відлунювалась у статті Франка «З кінцем року» та в нашумілій полеміці з Лесею Українкою (1896, 1897).

Чимало своїх помилкових характеристик та оцінок сам же Драгоманов переглянув у ряді наступних праць, зокрема в глибокій та пафосній статті «Т. Шевченко в чужій хаті його імені» (1893). Недаремно і через чверть століття Франко називав її «скарбом, на довгі роки закопанім

у землю». Випускаючи цю «многоцінну працю» новим виданням (1906), письменник у передмові справедливо зазначав, що «те, що було в ній задириле в своїм часі, давно перейшло до історії та обсіпалося мов відцвілий цвіт; те, що в ній основне, виношене в душі автора і висловлене ясним, гарячим словом, лишається й донині цінним і неперестарілим і гідне того, щоб як окраса нашої критичної літератури було в руках усіх, кому дороге наше слово і дорогі ті ідеї, для яких працювали й боролися оба чільні сини України — Шевченко і Драгоманов» (2, 557). Великої інтелектуальної й просвітно-пропагандистської напруги праця Драгоманова відіграла значну роль у двобої з консервативністю в ідеології, політиці, культурі. Прислужилася вона й дальшому розвитку революційно-визвольного руху в Росії та на Україні, залученню до нього нових поколінь борців особливо з середовища молоді.

Недаремно ж А. Луначарський писав, що стаття Драгоманова «зробила б честь критичній літературі любого народу». Особливо високо цінував він вміння Драгоманова — «людини надзвичайно глибокого і цілком наукового соціалістичного світогляду» — не лише всебічно аналізувати суспільні явища, а й дарувати людям світло провідництва, вказувати їм шляхи в майбутнє. «Драгоманов, — зазначав Луначарський, — залишається джерелом світла, що дивує далекозорістю, яскравістю і красою свого розуму й лишається великим учителем, котрий *далекозорістю і правдолюбством* не нижчий самого Чернишевського»^{71а}.

Останній, п'ятий, випуск збірки «Громада» (1881) майже весь складався з матеріалів, напи-

Année V

ГРОМАДА

N 1.

REVUE UKRAÏNIENNE

Religée par

M. Dragomanov, M. Pavlik & S. Podolinskiy

ГРОМАДА

УКРАЇНСЬКА ЧАСОПИСЬ

ВПОРЯДКОВАНЕ

М. ДРАГОМАНОВИМ, М. ПАВЛИКОМ І С. ПОДОЛИНСЬКИМ

Рік V. Число 1.

Програма - Громадянство - теорія Даркіна С. Подолінського - Виктора Понисть М. Павлика - Громадський рух в Англії і Ірландії С. Подолінського - Звістки в Україні і Україна Російська: Мужичий бунт, повстання бунтарів 1880 р. М. Драгоманов П. Україна Австрійська М. Павлик - Публічні збори русів у Данії М. Драгоманов - Солдатська служба (Донські в російській Україні) С. К. - Робітничий рух на українському: Нові соціалістичні часописи і з'їзди: робітничий з'їзд в Гаврі і їх ваги; справа виборів у французьких робітників М. Драгоманов.

GENÈVE

H. GEORG LIBRAIRE ÉDITEUR

1881

Фотокопія обкладинки журналу «Громада».
Виходив у Женеві під редакцією
М. Драгоманова, М. Павлика, С. Подолінського.

саних чи організованих та прокоментованих самим Драгомановим. Тут він продовжує розпочату в 2-му збірнику рубрику «Звістки з України», а також вміщує статті, в яких оглядається соціалістичний рух на Україні, в Росії, Польщі та інших землях. Увагу вченого привертають передусім ті звістки, які засвідчували наростання протесту серед українського селянства в кінці 70-х — на початку 80-х років, названих ним «неспокійними». Розповідаючи про селянські заворушення і порівнюючи їх з ситуацією напередодні та під час селянської реформи 1861 року, Драгоманов застерігає від традиційного чекання «слухного часу», радить вже тепер повсюдно «взятися за панів». Щоб був зрозумілим соціальний характер подібного заклику, він зупиняється на деяких соціалістичних доктринах й процесах на Україні й у Польщі, полемізує з Б. Лімановським з питань історії польсько-українських взаємин.

«Безспорно, — наголошував Драгоманов, — соціалізм в'язатиме, а не ділитиме народи, так і не нагадуйте ж народам таких держав, границь, унії і таких патріотичних питань, котрі можуть тільки ділити народи» (Гр., V, 241). Ця дуже важлива думка зайвий раз підтверджувала вірність ідеї дружби й співробітництва між народами, а також розуміння видатним вченим інтернаціональної суті соціалістичного руху.

Неодмінною умовою успішного соціалістичного поступу Драгоманов вважав його органічний зв'язок з політичним становищем країни, рівнем культурного розвитку народу. Його переконання, що Україна й Росія ще «не доросли» до марксизму, оскільки тут поки що немає висо-

косвідомого й високоорганізованого пролетаріату як основної рушійної сили соціалістичної перебудови суспільства, а селянська маса — темна, забита, інертна або стихійна — їй передовсім слід дати елементарні знання, розвинути самосвідомість як базу для засвоєння соціалістичних ідей — всі ці настанови ні в теорії, ні в практиці не вступали у суперечність з марксизмом.

Ідейно-політичні й соціальні міфи та ілюзії виникають на основі спотворених уявлень про дійсний стан і перспективи суспільного розвитку, постають з упереджених або й помилкових доктрин. У цьому зв'язку набуває особливої ваги думка Драгоманова про прилучення народу до культури, а отже, й до політичних змагань, соціалістичних вчень, «знизу догори», а також переконання, що в боротьбі за здійснення певної ідеї залежно від різного «стартового» рівня суспільства можуть бути різні шляхи, засоби і їх черговість.

Саме цій меті мали служити й своєрідні доповнення до «Громади» — «соціалістичні метелики — популярні книжечки для громад мужицьких». В сумі своїй вони мали становити маленьку популярну енциклопедію українського громадівського соціалізму. Загалом вони були подібні до вже згаданих — віденських «метеликів» О. Терлецького, С. Подолинського, Ф. Волховського. Але на відміну од тих брошур, що, з погляду Драгоманова, писалися «в дусі не стільки новішого європейського соціалізму, скільки т. зв. «української хлопоманії 60-х років і великоруського народництва 70-х років», тобто з *позицій примітивно-патріотичних уявлень* про

простий народ, вчений планував видання популярних за формою, але поважних за змістом книжок в дусі європейського радикально-поступового руху: *політичного, соціального, економічного, культурного*.

Такими стали написані С. Подолинським і відредаговані Драгомановим брошури «Про багатство та бідність», «Про хліборобство» та його ж книжки «Про те, як наша земля стала не наша». Анонсувалися і готувалися до друку також видання «Як де земля поділена, і як треба б було її держати», «Про те, як хлібороби без землі zostались», але їх виходу завадили матеріальні нестатки, труднощі з організацією матеріалів.

Показовим для широких пропагандистських планів Драгоманова є випуск брошури «Про багатства да бедносьць» (1881) білоруською мовою з такою адресацією публіциста, вміщеною на її обкладинці: «Тільки тоді багатство і бідність зникнуть і заміняться рівністю між людьми, коли бідні люди всюди пізнають, звідки походить нинішня нерівність. А для того треба, щоб наука про багатство та бідність проповідувалась разом всіма мовами бідних людей».

За своїм стилем і адресацією до цього циклу належать і видана ще в Києві книжечка «Про українських козаків, татар та турків» (1876) та його розвідка про народні школи. У цьому зв'язку слід розглядати й плановану серію «Слов'янської громади», яка мала виходити «на всякій слов'янській мові».

Для першого випуску були долучені «Передне слово» й стаття «Де серби живуть тепер і де жили попереду», готувався матеріал, тему яко-

го Драгоманов визначав так: «перегляд стану українців серед поступових гуртів найближчих їхніх сусід». Першою з цієї серії мала вийти брошура «Історична Польща і народовства руські».

До загальної «Слов'янської громади» Драгоманов включав і такі статті, «писані для панської (освіченої. — П. Ф.) публіки всеросійської і всеслов'янської, як: «По вопросу о малорусской литературе», «Турки внутренние и турки внешние», «Внутреннее рабство и война за освобождение» і «Детоубийство, совершаемое русским правительством. Женщины московского процесса социалистов», в яких «розбирались справи українські по зв'язку з всеросійськими й всеслов'янськими або справи всеросійські й всеслов'янські з погляду українського громадівця» — під кутом зору перспектив майбутньої «всеслов'янської федерації». На жаль, задум видання «Слов'янської громади» не справдився переважно через матеріальні причини, і Драгоманов змушений був реалізувати деякі його аспекти у вигляді окремих публікацій в російських виданнях чи циклі брошур, присвячених подіям російсько-турецької війни на Балканах.

Під час роботи над випусками «Громад» ускладнилися взаємовідносини Драгоманова з іншими виданнями. Друкуватися в російських підцензурних виданнях доводилося анонімно або під різними псевдонімами, які легко було розшифрувати — Драгоманов для російських читачів і цензорів уже мав свою проблематику і виразне стильове обличчя, а змінюватись до невпізнання було не в його натурі. Коли переля-

кани недавнім «соціалістичним процесом» видавці новозаснованого радикального львівського журналу «Світ» з цензурних міркувань вмістили статтю Драгоманова про М. Костомарова без його підпису, ображений автор відмовився від подальшого з ними співробітництва.

Загострювалися його стосунки з представниками та з виданнями російської революційної еміграції. Починалося з теоретичних розходжень між тими, хто сповідував децентралістські, федеративно-демократичні принципи — з одного боку, і централістські — з другого, а закінчилося гуртковими й особистими конфронтаціями. До речі, це було не на користь Драгоманову і його послідовникам у стосунках з деякими західноєвропейськими соціалістами, для яких російсько-українські суперечки видавалися дріб'язковими й непринциповими, оскільки всі політичні й соціальні проблеми Росії, а отже, й російського визвольного руху, вважалися єдиними і спільними. Саме тому не мали підтримки й належного розуміння спроби перенести суперечки з ідеологами російського угруповання «Вперед» на сторінки німецьких, французьких та італійських соціалістичних видань — «Jahrbuch für Socialwissenschaft und Socialpolitik», «Revue socialiste» і «Rivista Internazionale del Socialismo», де в 1889—1890 роках Драгоманов, Павлик і Подолинський вмістили кілька статей.

Стаття «Der Kleinrussische Internationalismus» («Малоруський інтернаціоналізм») ⁷² полемічно спрямована проти П. Л.[аврова] і його статті про російський соціалістичний рух та журнал «Община». Драгоманов спростовує твердження Лаврова про те, що в Росії доти існувала єдина

соціалістична партія без різниці національностей, а нині в її складі вирізняються поодинокі національні групи типу «південноросійських націоналістів». Він нагадує ті часи, коли внаслідок централізації всього політичного і культурно-освітнього життя в Росії всі рухи розглядалися як виключно російські, хоч серед поляків і українців почали вже з'являтися початки сепаратистських і федералістичних тенденцій, помічених і підтримуваних «основоположниками російського соціалізму» Герценом і Бакуніним. Всі публікації соціалістичних гуртків, до яких належали, крім росіян, українці, поляки, румуни, грузини, євреї, друкувалися лише російською мовою; навіть адресовані тим же простим селянам, які тієї мови до ладу не розуміли.

В програмі групи і журналу «Вперед» (1873—1876) згадувалася лише польська народність, ігнорувалися українці й білоруси, а тому, на думку вченого, ця програма на практиці зумовлювала не демократично-федералістичні космополітично-інтернаціональні дії, а офіційно-централістські і націоналістично-шовіністичні виступи, які викликали відповідну захисну реакцію з боку соціалістів ігнорованих недержавних націй.

Драгоманов простежує етапи формування самостійної групи українських соціалістів, яка успадкувала демократично-федералістичні ідеї кирилломефодіївців та т. зв. «хлопоманів» 60-х років і ввібрала в себе «тих російських соціалістів, котрі побачили, що пропаганда соціалізму на Україні може бути успішною тільки тоді, коли вона буде провадитися мовою народу і коли вона буде враховувати його місцеві історичні

й соціальні відносини». Апелюючи до виданих цією групою книжок для народу, вчений категорично стверджує, що в них не було жодного рядка, «який не відповідав би точно духові і букві міжнародної соціалістичної науки і за- слуговував би на назву н а ц і о н а л і з м у, а не інтернаціонального соціалізму»⁷³.

Специфічними особливостями українського руху Драгоманов вважає те, що здійснюється він представниками недержавної нації в умовах постійних урядових переслідувань та заборон, а та нація внаслідок історичних причин «складається майже виключно з селян і дрібних міщан».

Наступні покоління українських соціалістів, сприйнявши традиції своїх попередників — кирилومهфодіївців, пов'язали їх з ідеями сучасної європейської соціальної демократії, але «українська соціалістична партія ще дуже слаба, бо мусить поборювати дуже багато труднощів, яких не знають соціалісти інших, незалежних або пануючих націй». Одну з причин цієї слабості Драгоманов вбачав у тому, що деякі молоді сили «перебігають... до табору привілейованих націй». Малими силами українські соціалісти змушені творити одночасно не лише агітаційну, а й наукову, белетристичну і шкільну літературу і їй у цьому «не допомагав жоден чужинець». Порушуючи в своїх публікаціях проблеми життя рідного народу, українські соціалісти відстоюють не тільки автономію, а й взаємини українських груп і громад, а також необхідність солідарності з представниками всіх сусідів України: великоросів, білорусів, поляків, чехів, словаків, болгарів, румунів, німців і євреїв, і при цьому домагаються «щоб пропаганда соціалізму

велася в ній одночасно і планомірно мовами всіх націй і груп». Формуючись і об'єднуючись «знизу вгору», національні соціалістичні партії й групи могли б створити східноєвропейську інтернаціональну асоціацію», яка співпрацювала б з «західноєвропейською робітничою асоціацією». Драгоманов критикує російських соціалістів за те, що вони на практиці все більше надають перевагу політичній боротьбі методами якобінізму, не враховують об'єктивного центробіжного руху серед представників різних національностей, який, на його думку, «є природною реакцією принципу автономії проти централізму», і який згодом приведе до «органічного об'єднання — федералізму» всіх соціалістичних сил Росії...»⁷⁴.

Подібні ж ідеї розвивав Драгоманов і у обсяговій статті «*Les nations de l'Europe Orientale et le socialisme internationale*» («Нації Східної Європи та інтернаціональний соціалізм»), яка побачила світ в 1880 році в кількох номерах бельгійського часопису «*Revue Socialiste*» і яка через припинення видання залишалася недодрукованою.

Однією з наскрізних — полемічних і дратівливих — була думка про потребу організації соціалістичного руху в межах націй, а не держав. Під цим кутом зору Драгоманов розглядає навіть 6 і 7 параграфи статуту «Інтернаціональної асоціації робітників», де йдеться про потребу «об'єднати в одну національну асоціацію різні існуючі громади робітників», хоча усвідомлює, що в цьому контексті (як і в самій практиці Інтернаціоналу) поняття нація вживалося в розумінні держава, а не раса. Цю думку

Драгоманов ілюструє суперечливою історією польського визвольного руху, який втрачав свою силу тоді, коли боровся за відновлення історичної Польщі з ігноруванням законних національних інтересів пригноблених українського, білоруського і литовського народів. З такою ж ситуацією стикається й польський соціалістичний рух, який втрачає будь-який практичний вплив на іншомовних представників трудящих, а «без пристосування до народних мас немає активного соціалізму» і «не може бути інтернаціоналізму»⁷⁵.

Показово, що секретар журналу «Jahrbuch...» відомий німецький соціаліст Е. Бернштейн досить високо оцінив згадану полемічну статтю «визначної людини», «піонера українських соціалістів» Драгоманова, заявивши, що в ній наведена «сила інформаційних уваг загального значення, які для більшості західноєвропейських читачів були справжнім відкриттям»⁷⁶. Відкриттям — у порівнянні з поширеними серед соціалістів поглядами, про які нагадує тут Е. Бернштейн (здійснення соціалізму вимагає злиття малих народів і племен з великими націями): «Право національності, — писав 8 травня 1863 року Ф. Лассаль у листі до Карла Родбертуса — я признаю тільки для великих культурних націй, а не для рас, яких право лежить скоріш тільки в тім, щоб асимілюватись з тими націями і розвиватись під їх впливом»⁷⁷. Лассаль тут виступив рішучим ворогом федеративної і прихильником унітарної форми держави. Подібні думки висловлювали ще в 1848 році К. Маркс і Ф. Енгельс, історично виправдовуючи створення багатонаціональних

централізованих державних об'єднань, хоча «при цьому справа не обходилась без того, щоб не розтоптали декілька нижніх національних квіточок»⁷⁸. Викладаючи думки Драгоманова, полемічно спрямовані проти звинувачень в українському націоналізмі, Бернштейн цитує те місце в статті, де заперечується націоналістичний характер соціалістичних книжок українською мовою: «Адже ж не можна називати націоналізмом бажання працювати самостійно та на основі докладного знання місцевих відносин, бажання навчати народ універсальних ідей на його власній, а не чужій мові. В такому разі були б націоналістичними всі групи самого Інтернаціоналу, — не згадуючи вже про інші соціальні групи у Франції, Німеччині, Італії і т. д.»⁷⁹.

Солідаризуючись із обіцяною Драгомановим наприкінці статті енергійною участю українських соціалістів у роботі федерації всіх соціалістичних груп Росії та сусідніх країн, Бернштейн зауважує, що це вже «під так багатьма оглядами знайшло своє підтвердження в історії». Подібне визнання заслуговує на тим більшу увагу, що драгоманівське дорікання великоруським соціалістам, за визнанням Бернштейна, стосувалися тоді і його особисто, «бо він своє соціалістичне виховання... набув з творів Маркса, Енгельса і Лассаля, а тому не бачив для українського соціалістичного руху реальних підстав»⁸⁰.

Лише після особистого знайомства з Драгомановим та його сподвижником С. Подолинським, високо оціненим Марксом і Енгельсом, після подальшого політичного досвіду Бернштейн, за його словами, міг «дійти до тих поглядів, які

уможливили достойну оцінку Драгоманова як мислителя і політика⁸¹.

Кінцеве визнання Бернштейна тим більше заслугує на увагу, що в своїй статті він детально торкався й теоретичних та практичних розходжень Драгоманова з одним із тогочасних ідейних керівників російських соціалістів П. Лавровим і, хоч в оцінці полеміки між ними загалом солідаризувався з позиціями Лаврова, але водночас визнавав і право за Драгомановим «виступити до оборони в ім'я того напрямку, який він заступав»⁸².

Погляди вченого на характер і місце національних інтересів у загальному визвольному русі склалися на базі вивчення історичного досвіду українського та інших народів, всесвітнього наукового і політичного досвіду. Драгоманов розумів, що соціалізм, зокрема його марксистський варіант, за своїм духом вчення інтернаціональне. Але ж людство завжди існувало в конкретних суспільних структурно-державних формах, які на певному етапі історичного розвитку набували форм національних держав. Саме нація тоді стала носієм певної самобутньої культури, суб'єктом людської спільності, а тому незмінно відігравала значну роль у розвитку цивілізації, загальнолюдського прогресу.

Висловлена Драгомановим ще в магістерській дисертації теоретична думка про значення національних рухів у світовому суспільному процесі ХІХ століття знаходила безліч підтверджень в суспільній практиці багатьох народів, які в цей час боролися за національне об'єднання і державну суверенність. Власне, аж до наших часів — кінця ХХ століття — національні рухи

стали однією з істотних прогресивних сил сучасного світового поступу.

Російський соціаліст-народник П. Ткачов твердив, що: фабричне виробництво згладжує не лише національні, а й навіть чисто індивідуальні відмінності робітників і що «з повсюдним торжеством принципів соціальної революції будь-які індивідуальні і особливо та передусім всякі племенні й національні відмінності між людьми повинні неминуче зникнути» і «принцип національності несумісний з принципом соціальної революції, і він повинен бути принесеним в жертву останньому...»⁸³. Подібні думки були не просто поширеними, а й, по суті, панівними серед російської еміграції, яка тому підозріло дивилася на спроби виділити якісь специфічні завдання, форми роботи соціалістичних національних груп інтелігенції й трудящих.

Провідним були переконання: «Соціалізм скрізь і повсюди залишається однією й тією ж спільною формулою, однаково обов'язковою для всіх племен, нарід і станів»⁸⁴, «для соціаліста різниця національностей зникає, є лише люди. Рух національностей... шкідливий для успіху соціалізму»⁸⁵, «питання національне... повинно цілком зникнути перед важливими завданнями соціальної боротьби».

Коли в одному з листів до Драгоманова П. Лавров зауважив, що їхні розходження полягають у тому, що український вчений надає надто великого значення національним питанням, Драгоманов відповів, що приділяє цим питанням уваги не більше, ніж Лавров, який має на увазі «только национальности государственные», а він піклується «преимущественно о национальнос-

тях мужицких... в которых усматривает один из сильных факторов социальной революции и упразднения феодально-государственного строя и таких же международных отношений».

Драгоманов обурюється не лише тим, що російська редакція журналу «Вперед» цілком ігнорує національності в Росії (що є насправді об'єктивною «поддержкой сильного через умолчание о слабом»), а й тим, що навіть деякі «українці родом проводят значительное количество времени в разговорах: «следует ли быть на свете украинцам?» и в кассировании тех попыток деятельности в местных условиях с самыми космополитическими целями, которые начинают украинцы...»

Що ж до зауваження Лаврова про те, що російські пропагандисти діють серед українського населення «применительно к местным условиям... если знают язык», вчений робить таке промовисте зауваження: «А по-настоящему, по-космополитическому, — еєли не знают, то должны или учиться, или уезжать туда, где они знают»⁸⁶. (Курсив наш. — П. Ф.).

Очевидно, сьогодні є всі підстави дати об'єктивнішу оцінку чесній позиції Драгоманова, яка тоді та й пізніше декому видавалася національно-обмеженою й міщанською...

Звичайно, за таких умов належного порозуміння Драгоманова з народовольцями бути не могло, і вчений не лише мав підстави, а й історичну рацію кваліфікувати неухагу до національних проблем Росії як вияв великодержавного шовінізму й імперського централізму.

Та позиції Драгоманова, які недостатньо враховували спільність соціальних інтересів трудя-

щих різних націй, теж не можна назвати послідовно інтернаціоналістськими. Декларуючи потребу ставити національне під контроль «космополітичного», він не завжди цього досягав у практичних стосунках з російськими і польськими соціалістами, що призводило до прикрих непорозумінь і прямих конфронтацій.

Проте навіть в часи полеміки з Лавровим та народовольцями Драгоманов, вірний своїм інтернаціоналістським переконанням, брав діяльну участь у виданнях російських емігрантських груп — «Рабітник» та інших. Журнал «Община» під його впливом активно пропагував федералістські ідеї, особливо в статтях П. Аксельрода й Жуковського. Групи «Работника» й «Громади» увійшли в кооперативне видавниче товариство, де друкувалися російські й українські книжки і навіть планувалося заснування спільної таємної друкарні на Україні.

Незаперечний авторитет вченого в колах жєневської російської еміграції підтверджується багатьма свідченнями, в яких підкреслювалась величезна загальна ерудиція Драгоманова, глибоке знання різноманітних соціалістичних доктрин. При цьому Дейч звертав увагу на те, що своєрідний і авторитетний мислитель Драгоманов «ні з якою соціалістичною системою не погоджувався, в кожній знаходив якісь хиби, неточності. Для нього соціалізм мав вагу ідеалу досить далекого: «коли ще він здійсниться!», або як недвозначно він висловлювався в однім із своїх українських писань: «се діло затяжне»⁸⁷, а тому найголовніше — поступовий і цілеспрямований рух до обраної мети. Можна лише іодивуватися з того, як мудрий вчений, тверезий

політик Драгоманов, випереджаючи час, ще сто років тому розумів те, до чого ми прийшли лише сьогодні, після трагічних соціальних експериментів!..

Властиве Драгоманову переконання в правомірності й ефективності органічної поступовості суспільного руху в даному випадку спиралося ще й на усталену думку про передчасність соціалізму в феодальних, докапіталістичних країнах. Волонтаристські штучні й нетерпеливі спроби «підігнати історію», «перескочити» етап демократичного визрівання бази соціалізму й формування свідомих його творців переривали б нормальний історичний процес, викликали б ряд болісних суспільних деформацій.

Давно сказано, що мудрість заднім числом — найдешевша. Вона має властивість поєднуватись із самовпевненістю й зловтіхою. К. Маркс теж знав, що хід історії не можна передбачити з абсолютною впевненістю й точністю, а тому й не вимагав догматизації своїх теоретичних положень. Дійсність завжди більш масштабна й різноманітна, ніж будь-яка теорія. І справжній марксист — той, хто на підставі діалектично конкретного аналізу й оцінки реального стану суспільства шукає найефективніших шляхів подолання його негативних сторін, розвитку позитивних, а врешті-решт — побудови нового, соціально справедливого суспільства, члени якого дістали б найкращі умови для всебічного гармонійного розвитку, гарантованої свободи і щастя кожної індивідуальності. Зрештою, й ідея соціалізму для К. Маркса — не самоціль, а лише засіб для важливішої й універсальнішої — ідеї гуманізму.

Сьогодні, з врахуванням різноманітного історичного досвіду, не можна не віддати належного тверезій проникливості мислителя, який завжди прагнув стояти на *реальному історико-соціальному ґрунті* і не підкорятися упередженим надто категоричним та однозначним соціалістичним доктринам. В цьому відношенні об'єктивно він був ближчий до істини, до духу марксизму, ніж його доктринерські й історично нетерплячі опоненти. Своїм народницьким опонентам Драгоманов слушно дорікав ще й у відступі од традицій Герцена, Чернишевського, Бакуніна.

З ініціативи Драгоманова навесні 1880 року в Женеві було скликано кілька міжнародних соціалістичних зібрань (як йому здавалось — за прикладом і зразком Інтернаціоналу, хоч там об'єднувались пролетарі і їхні партії різних *країн*, а не *націй!*), де обговорювалися питання:

1) про відношення боротьби за політичну свободу до справи соціалізму в Росії;

2) про федералізм і централізм в практиці соціалістичної пропаганди у Східній Європі.

Найбільш правильне і ефективне вирішення кожного з цих питань уявлялося Драгоманову на таких засадах: а) соціалістичні партії повинні складатися не в межах держави, а за національним, економічним чи регіонально-географічним принципом; б) соціалістична пропаганда і преса повинні вестись національними мовами, а тому на додаток до вже існуючих російських, українських, польських і румунських видань слід організувати видання білоруською, литовською, латиською, естонською, єврейською мовами. Співробітництво й взаємодопомога цих авто-

номних партій повинні фактично призвести до створення Федеральної партії Східної Європи.

На жаль, ідеї Драгоманова — можливо, недостатньо теоретично обгрунтовані, а головне — не оперті на реальні умови — не дістали підтримки. Вчений вважав, що на заваді їх реалізації стали російські шовіністично-централістські позиції. «Після цього й чуваші ще задумують свій соціалізм заводити!» — такого порядку заперечення висували супротивники національної й культурно-національної автономії. Подібного ж глумливого характеру були й атестації українських соціалістичних брошур, зневажливо названих Дейчем: «Про сіру кобилу» та «Як баба Параска та купила поросся...» Звичайно, це не лише роз'єднувало, а й посилювало взаємне недовір'я, а з боку групи Драгоманова — ще й національну образу.

Дедалі ускладнювались стосунки з представниками народницького «Чорного переділу». Спільні плани Віри Засулич, П. Аксельрода і Драгоманова утворити в Женеві навіть нову організацію під назвою «Земля і воля» не здійснилися через прикре непорозуміння з розголошенням таємних програм, через безпідставну взаємну недовіру, трагічні для обох сторін підозри, а зрештою — й через недостойні змовницькі інтриги, в яких ганебну роль відіграли й брудні провокатори (якісь Черкезов, Бороздін та інші)...

До краю загострилися в цей час і стосунки Драгоманова з київськими старогромадівцями та галицькими рутенцями, наляканими переслідуваннями та репресивними нагінками навіть за

саму підозру у зв'язках з небезпечним соціалістом.

Помірковано розважливі громадівці воліли б тихо пересидіти несприятливі часи політичної реакції в Росії, а тому, вважаючи неприйнятними надто радикальні і навіть «развратные и развращающие» видання Драгоманова, остаточно відмовили йому у фінансуванні збірника. Драгоманов опинявся в нестерпній і трагічній ізоляції, яка доповнювалася ще й вкрай тяжким матеріальним становищем і моральним станом. Певним виходом із скрутного становища було рішення С. Подолинського перетворити «Громаду» на журнал, який мав видаватися на його приватні кошти під редакцією тріумвірату Драгоманов — Павлик — Подолинський з дещо іншою програмою.

Політичні засади нового органу, проголошені Подолинським і місцями кориговані Драгомановим, починалися з характеристики історичних умов, за яких з'являється це видання емігрантської «невеличкої купки українських громадівців (соціалістів), відбитих од своєї країни» і звернене «до народу, котрий не має державної (політичної) самостоячесті, котрого розірвано між двома великими царствами: Росією й Австро-Венгрією, і котрому через те зовсім не можна тепер проявити свою волю в своїх справах».

Далі подавався виклад вимог: «В справах *політичних* ми бажаємо:

1) рівного права для всякої особи, як чоловіків і парубків, так і жінок і дівчат усякої породи (раси);

2) неодмінної волі слова, печаті й науки, зборів і товариств;

3) безперешкодної самовправи (автономії) для кожної громади в її справах;

4) повної самостоячесті для вільної спілки (Федерації) громад на всій Україні».

Коментуючи ці положення, редколегія наголошувала, що, по-перше, серед громад не повинно бути непрацюючих станів, а вони мають складатися з самих здобувачів (трудящих), а, по-друге, «працюючі громади» всіх національностей повинні мати в усьому рівне право й однако-ву волю з українцями, — а всі вони разом «повинні приступати до великої всенародної вільної спілки (інтернаціональної Федерації)». З такою ж скрупульозністю і чіткістю викладалися й інші пункти програми. Передбачалося, що в справах господарських (економічних): всі надра, земля, вода і знаряддя виробництва повинні бути в руках товариств і громад хліборобських та робітницьких, які працюють на себе, а не продають своєї праці в найми.

Підкреслювалось, що спільні або гуртові власність та праця корисніші від одноосібних, але їх вибір повинен залежати від кожної громади, від практичного досвіду в кооперації праці та розподілу її наслідків. У справах *освітніх* (культурних) наголошувалась потреба позитивної науки й мистецтв, спрямованих на знищення ворожнечі, утвердження свободи совісті.

Всі ці прагнення мають втілюватися у життя мирною працею в ім'я поступу, але автори програми «не мають марних надій», а тому застерігають, що «нігде й ніколи докорінні зміни громадського життя не робились тільки мирним поступом» — «простому народу на Україні не обійтись без оружно-

го бою й повстання (революції)». Нагадувалося й про постійні засоби для захисту завоювань.

У відповідності з програмою визначалася проблемно-тематична та жанрова структура видання, що включала наукові, художні, публіцистичні, інформаційні матеріали з життя українського та інших народів, написані різними мовами. Редакція мала намір співробітничати й обмінюватись матеріалами з іншими спорідненими виданнями, а також видавати листки й книги різними мовами, під назвою «*La Fédération*» — «Вільна спілка», що являє собою відновлений варіант «Слов'янської Громади»⁸⁸.

Для цього «Листка», який, до речі, взагалі вийшов лише один раз (1881), як додаток до «Громади» і, за свідченням Франка, одразу «побіг по руках» (48, 128), Драгоманов написав статтю «Естественные области и пропаганда социализма на плебейских языках Восточной Европы». Перший номер журналу, підготовленого в листопаді-грудні 1880-го, вийшов на початку 1881 року і містив кілька оглядових матеріалів, підготовлених Драгомановим і Павликом («Мужицький бунт і письменні бунтарі в 1880 р.», «Публічні збори русинів у Львові», «Робітницький рух за границею: нові соціалістичні часописі й з'їзди в Гаврі й їх уваги; справи виборів у французьких робітників»), початок повісті Павлика, студію С. Подолинського «Громадівство і теорія Дарвіна» та початок його ж статті про соціалістичний рух в Англії.

Стаття Драгоманова про робітничий рух у Франції цікава не лише з погляду її інформативності, а й у пропагандистському плані — це була

популяризація *організованих* форм боротьби проти соціальних несправедливостей, що особливо впадало в око поряд з розповіддю про *селянські бунти* на Україні. Ще більшою мірою цій меті служили розвідки С. Подолинського.

Виданий тієї ж весни (без зазначення місяців) другий номер журналу опублікував закінчення повісті Павлика та статті Подолинського, розповіді сестер Павлика Анни і Параски про адміністративні переслідування у Львові («От хто робить порядок межи людьми», «Мої і людські гріхи, а панська та попівська правда»), кілька хронікерських заміток та Драгоманове звернення до поляків-громадівців у Росії.

Пересвідчуємося, що вже другий номер komponувався без чіткого плану, спонтанно й хаотично. Драгоманов, ображений негативною реакцією певних кіл на його полемічний огляд соціального руху в Росії та на вимогу Подолинського надсилати йому на перегляд всі наступні дописи, не виявляв належного ентузіазму, а Подолинський і Павлик в той час здебільшого мешкали в Монпельє (Франція) і лише листовно здійснювали редагування.

Гострі дебати між видавцями викликала звістка про вбивство царя Олександра II. Подолинський щиро вітав рішучий замах на деспотизм, Павлик вважав, що Драгоманов, як найавторитетніший громадський діяч, мав би написати закличну прокламацію до українського народу, а Драгоманов залишався на позиціях неприйняття терору і своїм виступом проти «тирановбивства» навіть спричинив подальше відчуження у стосунках з російською еміграцією.

З вбивством царя російська еміграція пов'язу-

вала значну лібералізацію внутріполітичного життя в Росії і відповідно намагалася змінити й характер своєї діяльності. На цій хвилі народжувалися й нові плани пропагандистської та видавничої роботи в колах «Громади». Зважаючи на ускладнення з виданням журналу в Женеві, Подолинський хотів перенести її разом з друкарнею до Монпельє, перетягнувши туди й Драгоманова та Ляхоцького (*Кузьму*). Павлик же планував на кошти Подолинського видавати український «Листок» в Румунії з тим, щоб на цій базі організувати й транспортування «Громади» на Україну.

Але цим ейфорійним сподіванням та скороспілим планам не судилося збутися. Причин було досить як загальних, об'єктивних, так і часткових. Передовсім цілком безпідставними виявились сподівання на позитивну зміну політичної ситуації в Росії — в цьому надто скоро довелося всім пересвідчитись.

Не справдилися і надії на вигідніші та послаблені цензурні умови для еміграційних видань у Франції та Румунії. До всього цього різко змінилися особисті обставини у С. Подолинського, який мав фінансувати накреслені плани та матеріально утримувати своїх товаришів-співробітників.

Як вже мовилося, в цей час посилювалися нападки на Драгоманова та його найближчих послідовників — всіх, кого він «зіпсував» своїм соціалізмом. Особливо стурбовані були старі батьки Подолинського, яким урядові сановники погрожували всілякими «санкціями» за те, що вони, по суті, підживлювали фінансами антидержавну діяльність свого сина. Перелякані Подо-

линські не лише почали через пресу ганебну атаку на Драгоманова, а й припинили будь-яку матеріальну допомогу синові, що загостило й стосунки С. Подолинського з дружиною та кредиторами. До несплачених старих боргів за друк збірників «Громади» додалися ще й нові — за публікацію журналу та утримання співробітників. Це все не просто пригнічувало хворобливого С. Подолинського, а й зумовило повний розлад його здоров'я, що, зрештою, призвело до психіатричної лікарні та розпаду його сім'ї.

Отже, до тяжкого морального стану Драгоманова долучилися ще й непереборні матеріальні клопоти. Залишившись з родиною та Кузьмою майже без засобів для існування, атакований зі всіх боків, Драгоманов переживав чи не найтяжчий період у своєму житті. Його сім'ї, яка на той час вже витратила на загальну справу майже всі свої статки й заощадження, доводилося економити на всьому. Людмила Михайлівна змушена була залишати інтелектуальну працю у виданні «Громади» й займатись виготовленням дрібних речей для продажу й заробітку, щоб утримувати ще й матеріально неспроможних однодумців свого чоловіка. Жив Драгоманов з дружиною, двома дітьми й прислугою в трьох маленьких, низеньких і темних кімнатках, харчувався, за свідченням М. Павлика, гірше, ніж звичайний робітник, і часто не мав за що купити навіть газет, не кажучи вже про необхідну для роботи літературу. Все це ще раз підкреслює велич подвижницьких діянь вченого і громадського діяча по виданню першого і єдиного українського позацензурного вільного органу.

Прокламуючи мету і роль «Громади», Драго-

манов не раз апелював до життєвого прикладу Герцена, який будив у глупу миколаївську ніч своїм «Колоколом» народ.

Найважливішим наслідком видання й поширення «Громади» Драгоманов вважав те, що тут вперше після Шевченка «висказувалась... політично-соціально-культурна програма українська без цензури – перед усім світом європейським і російським». Як свідчать «відгуки сербські, польські, італійські, англійські, французькі, іспанські» – «Україну запримітили». Про це він з гордістю писав старогромадівцям 8 лютого 1886 року, одночасно заявляючи: «все, що тільки єсть живого в Галичині, навіть у народівців, єсть наслідок коли не просто громадських публікацій, то того руху, котрого проявом були й ті публікації» (Арх., 271).

Відгукнувшись на видання «Громади», на її програму, яка з'явилась 1880 року українською і французькою мовами, Франко писав у журналі «Світ», що «Громада» відразу привернула до себе увагу передових людей усієї освіченої Європи. Про неї згадували, «то спорячи, то похваляючи або прямо черпаючи факти, письма французькі, німецькі, польські і російські, та й то не лише в конституційній Європі, але і в самій Росії («Вестник Европы», «Голос» і др.). Можна сказати сміло, що від часів герценового «Колокола» ніяке слов'янське заграничне видання не виробило собі такого поважного становища, як «Громада». Нове видання теж є таким, з якого довго і многим українцям прийдеться багато вчитися й користати»⁸⁹.

Водночас Франко скрушно говорив і про ті сумні обставини, які неймовірно ускладнювали

діяльність Драгоманова та його самовідданих помічників і певною мірою обмежували їх вплив на політичне виховання рідного народу. «Українська нація, — писав Франко, — не була ще дозріла до того, щоб мати і вдержувати в Європі свою амбасаду (посольство. — П. Ф.). Емігранти не знаходили в ріднім краю ані такої масової симпатії, ані такої підмоги, на які могли числити і які були потрібні для успіху їх діла»⁹⁰.

ВІД «ГРОМАДИ» ДО «ВОЛЬНОГО СЛОВА»

Зміст і характер подальшої діяльності Драгоманова визначився істотними змінами політичної ситуації в Росії.

Після шоку в російських самодержавних верствах, викликаного вбивством царя, і певної ейфорії опозиційних сил, зокрема й в колах народницької еміграції, поступово почали набирати сили інші тенденції. Опам'ятавшись, самодержавство вирішило вдатися до звичних репресивних засобів, а буржуазія, полишивши небезпечну гру в лібералізм, стала шукати нових шляхів підтримки існуючого ладу, щоб нейтралізувати радикальні опозиційні сили і відвернути загрозу революції. Цій меті служила, зокрема, й спроба «поліпшити» самодержавство, обмежити його силу бодай куцою конституцією, що відповідало й насущним домаганням буржуазії.

Як виявилось, ці хитромудрі плани метушні з конституцією, зрештою, досягли своєї мети — була збита хвиля нового революційного підне-

сення, земськими реформами вдоволені амбіції ідеологів лібералізму і в колах громадянства посіяна віра в демократизацію самодержавного ладу.

З вірою й сподіванням писав Ф. Достоєвський про реформацію верховної влади і земський собор. І помирав «з надією на майбутню весну»⁹¹.

З метою захисту існуючої системи гноблення від революційної загрози і «ліберального базікання» було створено у вищих колах самодержавного сановництва добре законспіровану контрреволюційну організацію — «Священну дружину» на чолі з великим князем Володимиром з участю деяких міністрів, представників царської свити, а також найзаможніших і найконсервативніших буржуа. «Священна дружина» мала, користуючись тактикою «кинджал за кинджал», вистежувати і знешкоджувати найактивніших борців, паралізувати опозиційні сили методами провокацій, шпигунства, підкупу.

Керівник цієї організації флігель-ад'ютант царя граф П. П. Шувалов набув чималий досвід подібної жандармської діяльності, скориставшись для цього й досвідом дворів інших країн Європи. Через своїх агентів, зокрема продажних журналістів К. О. Бороздіна та А. П. Мальшинського, «Священна дружина» не лише перетягла на свій бік легальну рептильну пресу, а й інспірувала створення квазі-революційних емігрантських видань.

Якщо легальна преса здійснювала деструктивну роботу серед буржуазного конституційного земського руху, то нелегальна — працювала на розкол в емігрантському середовищі, компроме-

туючи й дискредитуючи небезпечних соціалістів.

На шуваловський гачок часом потрапляли такі поважні ліберальні автори, як В. А. Гольцев, С. П. Кривенко, М. Я. Ніколадзе — редактори авторитетних легальних журналів «Отечественные записки», «Вестник Европы», «Русское богатство». Авантюрист А. Мальшинський, використовуючи свої давні зв'язки з М. Бакуніним і М. Огарьовим, а згодом — з деякими народниками, увійшов в російські емігрантські кола Парижа й Женеви, зійшовся з П. Лавровим, П. Аксельродом та іншими. Видавши себе за представника таємної антисамодержавної організації в Петербурзі, налагодив видання газети «Вольное слово», яка мала б об'єднати розрізнені емігрантські групи й партії, а водночас — бути вільною, позацензурною трибуною всіх опозиційних сил Росії. Умови конспірації не дозволяли конкретніше з'ясувати характер і склад таємної столичної організації, але загально визнаний авторитет видатного й впливового журналіста, діяча ліберального руху В. Гольцева, через якого надходили до газети грошові субсидії, міг бути достатньою гарантією як самого існування такої організації, так і належної їй політичної репутації. Принаймні в це повірили такі авторитетні керівники емігрантських груп, як П. Лавров і М. Драгоманов.

Гострі антисамодержавні памфлети Драгоманова створили серед російського громадянства навколо його імені не тільки високий авторитет, а й ореол безстрашного, з часів Герцена чи не найталановитішого борця з самодержавством. Одним із найнебезпечніших своїх ворогів

вважало вченого й царське самодержавство. Тому й не дивно, що саме до цього діяча, а потім і до Г. Плеханова та П. Лаврова потяглися підступні руки змовників. «Вольное слово» почало виходити в червні 1881 року як щотижневий зшиток, а згодом публікувалося двічі на місяць.

Вже в другому номері газети на її сторінках з'явилося ім'я Драгоманова. Коли в Росії було інспіроване створення П. Шуваловим «Земського союзу» («Товариство земського Союзу і самоуправління»), газета оголосила себе і його органом і з № 37 український діяч став фактичним, а з початку 1883 до травня 1883 року, коли вийшов останній, спарований 60—61 номер, й офіційним редактором цього видання. На його сторінках побачило світ багато антисамодержавних матеріалів багатьох прогресивних авторів.

Характерними для поглядів вченого тої доби були принципові виступи проти терору як непотрібної «школи крові» та сподівання на успіх мирного наступу на самодержавство.

Щодо першого моменту, слід згадати реакцію різних суспільних верств на «школу крові», «бомби й терор».

Російська ліберальна преса, виражаючи переляк «освічених класів» і буржуазії, вишукувала навіть міжнародні гарантії, які б «захистили Росію кордоном від проникнення соціалістичних ідей, що йшли із Західної Європи, від планів, творених в Женеві, Лондоні й Парижі». Як свідчив сам Драгоманов у статті «Тираноубийство в России и поведение Западной Европы», проповідники міжнародного «хрестового походу» проти «нігілістів-терористів», що влаштували замаху в Росії, покладали за це відпові-

дальність на Інтернаціонал, а тому фактично й на весь соціалістичний рух (II, 344). Сама діалектика історичного процесу з конкретною для кожного його етапу розстановкою політичних сил об'єктивно поставила на той час Драгоманова в коло тих, хто засуджував тероризм російських народовольців, тих героїв-одинаків, які були гідні подиву й поклоніння усіх чесних людей, і саме тоді, коли над ними була занесена сокира ката, а їхня революційна партія вся стікала кров'ю...

З точки зору історичної перспективи всіляке принципове неприйняття терору — це позиція, яка за тих суспільних умов вимагала політичної мудрості й громадянської відваги, зважаючи на конкретний стан політичної ситуації, вона викликала зрозумілий осуд. Принципова ж позиція М. Драгоманова щодо місця й ролі насилля в історії, в будь-якому суспільному русі впливала не з якихось абстрактних розмірковувань про біологічну природу людини, а й з найглибших і найвищих *гуманістичних принципів, ідей* прав людини на життя і свободу — ідей, які проповідували гуманісти всіх епох і які були особливо популярними після яacobінського досвіду Великої Французької революції.

Не випадково в один вистражданий голос людського сумління спліталися і застереження Федора Достоєвського — жертви насилля і найвитонченіших знущань — про найвищу цінність сльози однієї дитини і про те, що силою захоплена влада може всіх потопити в крові, і голоси великих гуманістів, духовних володарів людства Льва Толстого і Махатми Ганді у принциповому запереченні насильства.

Відповідь злом на зло ніколи й ніде не призводила до добра, — вона лише неодмінно породжувала нове зло — нерідко ще страхітливіше. Насилля виявляє свою підступну логіку навіть тоді, коли за його допомогою досягалася якась тимчасова добра мета — це десятки разів засвідчила історія всіх царевбивств і гільйотинування політичних борців. Принцип ненасилля дедалі більше ставав законом цивілізованого світу, оскільки саме воно є найбільш адекватним, а врешті-решт найефективнішим, гідним Людини засобом боротьби за справедливість і добро. Саме тому ненасильство потребує і значно більшої мудрості, і значно більшої мужності та моральної сили й стійкості.

Без належного осмислення сприйнятті слова К. Маркса — насилля є повитуха історії — та ще й возведені в одну з провідних суспільно-історичних закономірностей, стали підставою для виправдання багатьох неправомірних і жорстоких кривавих оргій. Один із ідеологів російського народницького екстремізму, бездумного й беззастережного руйнування повчав: «Наша справа — страшне, повне, повсюдне й нещадне руйнування. Нехай же всі здорові, молоді люди негайно беруться за святу справу знищення зла, очищення й просвічування землі вогнем і мечем... Отрута, ніж, петля і т.п. — революція все освячує!» — Хіба це хоч чимось відрізнялось від тотальної заповіді залізного канцлера Бісмарка: всі великі й значні проблеми часу повинні вирішуватись кров'ю й залізом!

Сьогодні людство вже з гіркого досвіду знає, наскільки подібні програмні настанови та їх втілення у практику суспільної боротьби особ-

ливо шкідливі й небезпечні ще й своїми простертими в майбутнє традиціями... сьогодні ми знаємо, чим обернулася нічим не стримувана класова пролетарська ненависть проти тих, «хто не з нами» і «хто не здається». Проголошене і сьогодні здійснене та виправдане насилля проти свого політичного супротивника, ідеологічного опонента, завтра може бути застосоване до своїх вчорашніх однопумців і соратників...

Драгоманов прозірливо й мужньо виступав проти цього «вчора» і з свого історичного «далека» допомагає нам сьогодні осягнути недевальвовану вартість одвічних моральних цінностей і понять.

«Історія не може бути іншою, але ми іншими бути зобов'язані, — нагадував недавно О. М. Яковлев у своїй доповіді, присвяченій Великій Французькій революції. — Народи не можуть і не повинні більше розплачуватись кров'ю і стражданнями за брак соціального знання, тим більше — за чийсь груповий егоїзм... Увесь нагромаджений досвід... зобов'язує заново переосмислити допустимість і межі насилля в історії... Ідея про насилля як повивальну бабку історії вичерпала себе, так само як і ідея влади диктатури, яка безпосередньо спирається на насилля»⁹². — Такою мудрістю озброїв нас історичний досвід сьогодні.

Наше сьогоднішнє розуміння допомагає збагнути суть та вихідні мотиви позиції й поведінки Драгоманова в умовах напружених і складних соціальних конфліктів 70—80-х років минулого століття.

Відаючи належне особистій мужності і самовідданому аж до самопожертви героїзму наро-

довольців, Драгоманов не міг виправдати програмної тактики індивідуального терору та самих терористичних актів. Більше того — він заперечував їх із загальноморальних міркувань та відкидав з міркувань цілковитої марності й шкідливості подібних вчинків для успіху визвольної боротьби, для виховання нових поколінь борців за майбутнє суспільство соціальної справедливості, засноване на гуманізмі, високій людській моралі й законності.

Ще гостріше постала перед вченим ця колізія вже не лише в загальнотеоретичному плані. Він розглядає її практичні аспекти у ряді своїх статей в «Вольном слове» 1882—1883 років з промовистими заголовками: «Об иллюзиях конспираторов и революционеров», «Бедненькие самодержцы!», «М. А. Бакунин о правде и нравственности в революции», «Народная воля» о централизации революционной борьбы в России», «Нравственность и мужество в обвинениях в шпионстве», «Нечто о чистоте средств», «Обязательность энергии», «Динамитно-анархическая эпидемия и самоуправление», «Мирный и умеренный элемент в русском социально-революционном движении» та інших матеріалах. Відстоюючи загальнолюдські моральні принципи у політичному русі, вважаючи, що не можна злом побороти зло, насильство насильством, Драгоманов засуджує підступне вбивство кого б то не було, оскільки життя кожної *людини самоцінне*, а в боротьбі проти людини як представника певної суспільної антагоністичної групи повинні бути застосовані засоби цивілізованого суспільства.

Проголошуваному чи практично застосовува-

ному в суспільній боротьбі принципу *примату кінцевої мети над вибором-шляхів та засобів* Драгоманов протиставляв *моральний закон чистоти засобів, справедливості шляхів досягнення будь-якої мети*. На цій підставі він осуджував народовольців за те, що вони карають без суду своїх ворогів і навіть членів своєї організації, незаконно самочинно конфіскують казенні гроші («грабуї награвоване!»), в благородних цілях використовують підступні методи.

Звичайно, в період лютих розправ самодержавства з народовольцями подібні звинувачення декому здавалися блюзнірськими, висловленими з позицій «абстрактного буржуазного гуманізму». Це примусило багатьох соціалістів відвернутися од Драгоманова і вважати його ледве не агентом самодержавної реакції, який не тільки не шанує революційних традицій, а й не жалує пам'яті загиблих героїв. Знеславити вченого було тоді легко, бо вже виникли сумніви з приводу тих політичних куліс, що стояли за «Вольным словом», чистоти тих фінансових субсидій, на які видавалася газета, а отже, й чистоти полемічних засобів самого Драгоманова...

Підступні диригенти «Священної дружини» влаштували в Женеві видання брудного провокаційного листка «Правда», з сторінок якого лилося чимало облудної брехні на українського діяча. Слід об'єктивно сказати, що Драгоманов не виявив необхідної політичної пильності, пов'язуючи свою долю з «Вольным словом», створеним з «нечистими» провокаційними антиреволюційними і антисоціалістичними намірами, — в цьому він, безперечно, заслуговував би на дорікання. Але слід визнати й те, що Драгома-

нов — високоморальна й кришталеву чиста людина, принципово послідовна у своїх переконаннях (а іноді й чесних помилках!) — і цього разу не зраджував самого себе, не вдавався до компрометуючих засобів, а тому абсолютно не виправдав сподівань своїх прихованих ворогів і не заслужив докорів друзів та нащадків.

Те, що вчений був і залишається непримиреним і принциповим ворогом самодержавства, захисником ідей політичної свободи і соціальних перетворень в інтересах трудящих, він підтвердив і з сторінок «Вольного слова». Вони, зрештою, самі були змушені зректися «послуг» неслухняного, свавільного редактора і прикрити газету, яка завдавала існуючому ладу найдошкульніших ударів.

Набатним закликком прозвучала пристрасна, опублікована як передова, програмна стаття Драгоманова «Толците и отверзется!». В ній осміяно залишки наївної віри в царя, першого поміщика Росії, який нібито може щось зробити для полегшення становища народу. Автор нагадує, що не добра воля царя, а натиск знизу примусив зважитись на селянську реформу 1861 року. Але оскільки той натиск був ще слабким, то й реформа виявилась обмеженою. Висновок напрашувався сам собою: слід посилити натиск на самодержавство, треба порвати ланцюги деспотизму й бюрократизму, виступивши проти них з новою силою всіх суспільних станів. Драгоманов розумів, що це може викликати й нові жертви, але «вовка боятися — в ліс не ходити!..» (II, 680).

Стаття справила на російське громадянство величезне враження, водночас зміцнивши славу

безстрашного політичного емігранта. Своє значення зберіг цей матеріал і в наступні періоди визвольного руху. Викриваючи боягузтво і непослідовність легальних марксистів і їхнього лідера П. Струве, В. І. Ленін збирався протиставити йому ліберала Драгоманова. Про це він писав Плеханову 30 липня 1901 року: «Статтю свою проти Р. П. С. (Струве.— П. Ф.) надіслав до друку, пом'якшивши ряд різких місць. Написав ще маленьку післямову до неї, в якій провів паралель між однією статтею Драгоманова («Толците й отверзется!») і Р. Н. С. на користь першого»⁹³.

На жаль, ця «маленька післямова» друком не з'явилася. Знаючи особисте негативне ставлення Плеханова до Драгоманова, не важко зрозуміти, чому навіть таке невинне й об'єктивне «звеличення» вченого не влаштовувало одного із редакторів «Искры», де друкувалася ленінська стаття, в якій і без того надто густо (і здебільшого — солідарно!) цитувалися праці Драгоманова.

У статті «Гонителі земства й Аннібали лібералізму» В. І. Ленін ще раз звернувся до цієї, а також до його пізнішої статті «Земский либерализм в России» (1889) та Драгоманового видання листування К. Д. Кавеліна і І. С. Тургенева з О. І. Герценом (1894).

Чергові спроби російських лібералів задовольнитися «мирними засобами» боротьби з царизмом дістають рішучий осуд з боку Леніна, який писав: «Справедливо говорив Драгоманов: «Власне цілком «мирних засобів» у лібералізму в Росії і бути не може, бо всяку заяву про зміну вищого управління у нас заборонено законода-

ми. Земські ліберали повинні були рішуче переступити через цю заборону і хоч цим показати свою силу і перед урядом, і перед терористами. Тому що земські ліберали такої сили не виявили, то їм довелося дожити до наміру уряду знищити навіть урізані вже земські установи»⁹⁴.

Солідаризуючись з драгомановською оцінкою безперспективності «мирних заходів» і ліберальних сподівань, Ленін уточнював: «Усі ці обережні клопотання і хитромудрі вигадки виявились, звичайно, без революційної сили — нулем, і партія самодержавства перемогла... Вдруге після звільнення селян хвиля революційного прибою була відбита, і на зміну ліберальному рухові вслід за цим і внаслідок цього вдруге прийшла реакція, яку російське прогресивне громадянство почало, звичайно, *гірко оплакувати*. Ми такі майстри оплакування» (Курсив наш. — П. Ф.)⁹⁵.

Характерними у зв'язку з наведеними ленінськими оцінками політичної ситуації в Росії 80-х років були й думки Драгоманова, висловлені в згаданому «Листі» «Громади»: «Коли тепер, слідом за пресою, і громадянство, земства, думи, університети та ін. обмежаться тільки пролиттям сліз (більш або менш удаваних), а не пред'являть одностайно вимогу політичної свободи з децентралізацією і амністією, то Росії ще деякий час доведеться повторювати стару історію: імператорський прогрес з імператорською реакцією, заслання і динаміт, цебто дальше розорення країни, розтрата моральних сил і школа крові. А на найближче майбутнє ніхто не в стані зробити подібну заяву, крім представників освічених класів» (II, 342 — 343).

Засуджуючи народовольську тактику індивідуального терору і не бачачи в країні іншої активної і дійової політичної сили, здатної до ефективної боротьби проти самодержавства, вчений продовжував у своїх дослідженнях апелювати до освічених класів, від яких чекав не лише легальних «мирних засобів», а й силового наступу. Позитивне значення такої апеляції в тих умовах не слід недооцінювати, пам'ятаючи принципове зауваження В. І. Леніна: «В інтересах політичної боротьби ми повинні підтримувати всяку опозицію гнітові самодержавства, з якого приводу і в якій би суспільній верстві вона не проявлялась, тому для нас далеко не байдужа опозиція нашої ліберальної буржуазії взагалі і наших земців зокрема»⁹⁶.

Бувають періоди, коли суспільству більш потрібне співробітництво різних соціальних і політичних сил, ніж їх конфронтація. Таким був і час боротьби проти політичної реакції 80-х років. Особливо актуальною виявилася така співпраця для України, де важлива складова частина загальної визвольної боротьби — боротьба за національне визволення, за розвиток національної культури з *об'єктивних причин* ставала завданням загальнонародним.

Заклики до співробітництва — не означали класового примирення — його ніколи не визнавав Драгоманов, переконливо засвідчивши це й своїми власними виступами й політикою демократично настроєного та ліберально терпимого редактора «Вольного слова», де він проголосив широку свободу слова й дискусій.

З метою «изображения... в возможной полноте самых разнообразных проявлений социального

вопроса» він закликав до роботи в газеті всіх — від консервативно-релігійних до революційно-соціалістичних партій. Саме тому на сторінках видання можна було побачити і некролог про кончину Карла Маркса — «одного из первоклассных ученых нашего времени»... і навіть статті з антисемітським душком. (Втім, заради історичної справедливості, слід зазначити, що подібні матеріали, як вияв своєрідного співчуття до народних виступів проти всяких експлуататорів, у т. ч. й єврейських гешефтмахерів, широко тоді друкувалися і в легальних ліберальних, і в нелегальних народницьких виданнях).

Серед українських авторів газети були відомий перекладач творів К. Маркса М. Зібер, М. Павлик, Л. Жебуньов та ін. Сам Драгоманов присвячував чимало друкованих виступів різним проблемам соціально-політичного й культурного життя України, Галичини, Росії та Західної Європи. З української проблематики в «Вольном слове» він опублікував статті (здебільшого без підпису або з криптонімами *М. Д.*) «Гете и Шекспир в переводе на украинский язык», «Война с памятью о Шевченко», «Всеобщий переполох в Галиции», «Галаган для духа», «Еврейский вопрос на Украине», «Как позволяют обращаться с собой русины», «К биографии А. И. Желябова», «Новый урок судьбы галицким украинофилам», «Польская цензура и москвофильское бесстыдство», «Проект солидарной демонстрации русинов и поляков», «Процесс, постыдный во всех отношениях» (про москвофільський процес у Львові). Традиційні для себе проблеми Драгоманов порушив у матеріалах «Русский кулак и болгарская свобода», «Уча-

щаяся молодежь и политическая агитация», «Московские славянофилы и самодержавие», «Университетская автономия и чиновнический произвол».

Свій постійний інтерес та повагу до Герцена засвідчив вчений, опублікувавши особисто передані йому сином великого Іскандера деякі документи редакції «Колокола», зокрема, листи Бакуніна та інших до Герцена, з власними коментарями. (Пізніше, в 1885 році, у виданні «Громади» вийшла брошура «Письмо Н. И. Костомарова к издателю «Колокола» з передмовою самого Драгоманова).

Продовжував у своїх статтях Драгоманов висвітлювати селянське питання, вступаючи у полеміку з народниками-чорнопередільцями. Він розвивав тверезий і слухний погляд на соціальне розшарування селянства, вважаючи, що й сподівана народниками аграрна революція сприятиме подальшому розвитку цього процесу і капіталістичних відносин на селі. З цього об'єктивного поступу, твердив він, не слід робити трагедії, як це було у народників, котрі саме в непорушній селянській общині вбачали соціалістичні елементи.

Здійснення сподівань на поліпшення становища селян Драгоманов в цей час все більше пов'язував з урядовими реформами під тиском легального земського руху. Елементи й тенденції реформізму він наполегливіше шукав в практиці західноєвропейських соціалістів, а тому й закликав до створення в Росії партій реформістського характеру. Це було закономірним наслідком його віри в ефективність еволюційно-

го розвитку, віри, висловлюваної в різних варіантах програм «Громади». «...Давати велику вагу повстанням, а до того й вірити в те, що велика корінна зміна усіх громадських і господарських порядків, котру звать «соціальною революцією», може стати ділом одного великого повстання, навіть і в одній великій країні,— це показує звичку думати більше про державні справи, ніж про громадські й господарські»,— писав Драгоманов ще в 1878 році і доводив помилковість подібних ілюзій, що йшли ще від яacobинської диктатури.

Заперечуючи думку про те, ніби можна «державною силою згори повернути життя і самі думки й звичаї тисяч і мільйонів людей, як їм завгодно», вчений радить збагнути, що «всі порядки в людських громадах ростуть, а не робляться одразу» і що різні державні заходи й повстання — «тільки частина тих приводів, якими посуваються зміни в людському життю». «Повстання можуть починати будити громадський розум, можуть кінчати старі порядки, котрі вже підкопані з усіх боків інакшими способами... а зробити нові порядки, та ще й громадські і господарські, саме повстання не може. Навіть повалені старі порядки, а особливо громадські й господарські, вертаються «на другий день повстання», коли їх нічим замінити таким, щоб господарські потреби людські так чи сяк та вдовольнялись,— а з тими потребами люди не ждуть довго»⁹⁷.

Іноді розмірковування Драгоманова роблять честь політичній прозірливості, адже вони переґукуються з ленінськими оцінками уроків «червоногвардійської атаки на капітал» в часи воєн-

ного комунізму, перших чотирьох років після Жовтня. «Ми розраховували, — зазначав Ленін, — підняти хвилю ентузіазму, розбудивши народний ентузіазм спочатку загальнополітичний, потім воєнний, ми розраховували здійснити безпосередньо на цьому ентузіазмі такі ж великі (як і загальнополітичні, як і воєнні) економічні завдання. Ми розраховували — або, може, вірніше буде сказати: ми передбачали без достатнього розрахунку — безпосередніми веліннями пролетарської держави налагодити державне виробництво і державний розподіл продуктів по-комуністичному в дрібноселянській країні. Життя показало нашу помилку»⁹⁸. Ще категоричніше характеризується й оцінюється ця помилка партії й уряду молодого радянської країни сьогодні — і керівниками країни, і вченими — політологами та економістами.

Свою еволюційну теорію Драгоманов розвивав, деталізував і на сторінках «Вольного слова». «Для того чтобы заменить старый строй новым, — писав він в огляді французького видання «*La Revolté*» — особливо таким сложным, как национализация или даже интернационализация собственности, надо чтобы люди имели в головах готовый план такой организации, который вырабатывается или лучше сказать, чередой проб в постоянной разносторонней борьбе со старым порядком и в таких самых пробах установит новые порядки»⁹⁹.

Не можна вважати, що еволюціоніст Драгоманов принципово заперечував усякі політичні й соціальні революції. Він був лише проти безпідставних сподівань на те, що революція сама по собі може вирішити соціальні проблеми,

а також проти авантюрної гри в революції там, де є можливість досягти поставленої мети без крові. Саме в такому плані слід розуміти і його твердження, що навіть свобода не варта того, щоб українській нації доводилося здобувати її шляхом кривавої війни і ціною великих людських жертв. «Велика політична зміна може бути здійснена лише масовим рухом класів» і наполегливою й тривалою їх спільною працею¹⁰⁰. Воістину, як говорив поет, «Счастлив в наш век, кому победа Далась не кровью, а умом...» (Ф. Тютчев).

Однією з найфундаментальніших драгомановських праць, опублікованих в «Вольном слове», була відома «Историческая Польша и великорусская демократия», названа М. Грушевським «найкращим з публіцистичних [його] писань», що друкувалася в кількох номерах газети за 1882 рік (№ 3—20), а потім вийшла окремою книгою у переробленому та доповненому варіанті.

Передусім слід звернути увагу на те, що розвідка Драгоманова, присвячена в основній своїй частині польському повстанню 1863 року, написана майже через 20 років після тих подій, а отже, оцінює їх, так би мовити, з погляду історичної перспективи, а також тих уроків, які могли бути враховані в російському визвольному русі кінця ХІХ століття.

«Настоящее революционное и вообще оппозиционное движение в России,— писав Драгоманов,— напоминает то, которого мы были свидетелями в 1860—1863 гг., хотя, конечно, представляет и крупные различия. Как тогда, так и теперь, главные вопросы, которые занимают

мыслящих людей в стране — это вопросы социально-экономические. Но так как опыт доказывает и теперь, как доказывал это в шестидесятые годы, когда главным вопросом было дело освобождения крестьян, что самодержавный царь с своими еще более самодержавными чиновниками не может решить хоть сколько-нибудь удовлетворительно насущных вопросов страны, то сама собою перед мыслящими людьми ставится задача — перемены политического устройства государства таким образом, чтоб страна сама могла управляться со своими делами. Кроме того, подобной перемены требуют самые элементарные потребности личности: *личной неприкосновенности, свободы совести, национальности и т. п. интересы, ежедневно нарушаемые властями, стоящими вне контроля населения*»¹⁰¹.

Наведений цей широкий зачин розвідки для того, щоб підкреслити, по-перше, її не стільки історичну, скільки актуальну домінанту, а по-друге — політично точну, навіть текстуально близьку до ленінської характеристику основних суспільно-політичних проблем Росії 60-х років і пореформеного періоду. Публіцист характеризує особливості «польського питання» в загальноросійському визвольному русі обох названих періодів, розрізняючи політичні програми й заклики, з одного боку, й практичну діяльність різних політичних і соціальних груп, з іншого, підкреслюючи при цьому, що «ход истории мало зависит от добрых чувств отдельных личностей и что даже исход революций мало зависит от добрых чувств и расчетов их инициаторов, — и даже более: по большей части завтрашнее

поведение самих политических деятелей не зависит от их сегодняшних обещаний...»¹⁰².

На підтвердження своїх слів Драгоманов наводить переконливі приклади з політичної історії країн Західної Європи і Росії, переважно з історії російсько-польських відносин. Що ж до сучасного періоду, то, на його думку, «русские революционеры (мається на увазі народницький «Исполнительный комитет». — П. Ф.) не имеют ясной программы касательно нерусских областей, в том числе и Польши, — а поляки не имеют ясной программы касательно теперешнего кризиса в России, — а это обстоятельство, отнимая возможность дружного действия всех элементов, противных русскому самодержавию, — не может не быть благоприятно для продления дней этого последнего»¹⁰³.

Саме усуненню цієї «безпрограмності» та з'ясуванню помилок минулого Драгоманов присвячує свою простору розвідку, висновки якої, на його думку, можуть принести користь загальноросійському визвольному рухові, спільній боротьбі за повалення самодержавного деспотизму. Вчений робить ґрунтовний екскурс в історію україно-польських і російсько-польських відносин ще з XIV—XVI століть і особливо детально характеризує їх стан в XIX столітті, в добу активізації польського визвольного руху. Ще раніше Драгоманов сам засвідчив, що польський рух мав великий вплив на його особисте політичне виховання, хоч його завжди вражало жорстоке ставлення польських шляхтичів (навіть студентів!) до простого люду, їх нетерпимість до росіян і українців, претензії на українські землі, але все ж навіть «мысль о каком бы то ни

было союзе с царским правительством против поляков казалось (ему) возмутительною и ошибочною» (I, 44).

Саме тому й під час повстання він разом з своїми однодумцями бажав «торжества полякам» і з щирим осудом ставився не лише до репресивних заходів самодержавних властей, а й до тих «патріотів», які нацьковували темні маси на польських повстанців. Навіть згодом, в 1876 році, в одному з листів до О. Суворіна він з гордістю заявив: «Я же, украинофил, первый после 1863 года выступил на защиту прав польской народности в Польше» і що присвячена їм цим проблемам його стаття «Восточная политика и обрусение» одержала чимало похвал з боку прогресивних росіян і поляків»¹⁰⁴.

А у відповідь на звернення польських соціалістів у 1881 році Драгоманов палко вітав співробітництво між ними й російськими соціалістами — «між синами двох народів, котрих держави так довго боролись проміж себе, поки одна не пожерла більшу половину другої». Там же він висловлював готовність «з радістю прийняти руку, котру польські соціалісти подавали українським громадівцям»¹⁰⁵.

Можна було б навести чимало й інших свідчень, як Драгоманов щиро й беззастережно підтримував визвольну боротьбу польського народу проти загарбницької політики російського самодержавства, за політичне визволення. Справу відновлення самостійної Польської держави він вважав справедливою і законною, хоч як переконаний федераліст радив полякам зупинити свій вибір поки що на повній краєвій автономії.

Оцінюючи значення польського повстання

1863 року для посилення національно-визвольних рухів у Європі, для розхитування мурів тюрми народів, В. І. Ленін писав: «Поки народні маси Росії і більшості слов'янських країн спали ще непробудним сном, поки в цих країнах *не було* самостійних масових демократичних рухів, шляхетський визвольний рух у Польщі набував гігантського першорядного значення з точки зору демократії не тільки всеросійської, не тільки всеслов'янської, але і всеєвропейської»¹⁰⁶.

Справді, й українська нація у той час ще недостатньо заявила про себе перед світом як політична сила. Демократичні й соціальні ідеї Кирило-Мефодіївського товариства не встигли пустити міцних коренів у середовище народних мас, бо й самі члени братства були здебільшого відірваними од тих мас та й діяльність їхня самодержавством була придушена в самому зародку. Отже, за сприятливих умов приклад і почин польських повстанців міг би послужити катализатором і прикладом для активізації революційно-визвольного руху на Україні, тим більше, що в політичному, соціальному й національному становищі і в цілях визвольної боротьби обох народів було чимало спільного.

В одному з листів до К. Каутського, написаному в тому ж 1882 році, що й дана розвідка М. Драгоманова, Ф. Енгельс писав: «Доти, поки нема національної незалежності, великий народ історично позбавлений навіть змоги обговорювати скільки-небудь серйозно будь-які внутрішні питання... Інтернаціональний рух пролетаріату взагалі можливий лише серед самостійних націй... Доти, поки Польща поділена і пригноблена, не можуть розвинутися ні сильна соціалі-

стична партія в самій країні, ні дійсно інтернаціональні стосунки пролетарських партій... з поляками...»¹⁰⁷.

Особливе значення для розуміння настроїв трудящих мало таке зауваження Енгельса: «Кожний польський селянин і робітник, що пробуджується від своєї закостенілості до участі в боротьбі в ім'я загальних інтересів, передусім стикається з фактом існування національного гніту, який всюди постає перед ним, як перша перешкода на його шляху. Усунення національного гніту є основною умовою всякого здорового і вільного розвитку... Ми ні в якому випадку не покликані утримувати поляків від зусиль відвоювати собі життєво необхідні умови для їх, ніби національна незалежність з інтернаціональної точки зору — справа зовсім другорядна у той час, як вона, навпаки, є основою для всякого інтернаціонального співробітництва»¹⁰⁸.

Тут йдеться про поляків, але хіба меншою мірою це могло стосуватися й українців, поділених і гноблених двома самодержавними імперіями, народу, серед якого з часів Кирило-Мефодіївського товариства пробудився рух за політичну, соціальну й національну свободу?

Дійсно, справедлива боротьба польського народу за національне визволення могла б стати своєрідним ферментом для визрівання подібних прагнень і серед інших уярмлених народів, зокрема й українського. Але на перешкоді проникнення цього збудника і каталізатора в середовище українського селянства було те, що навіть польський революціонер-повстанець в уяві українського селянина асоціювався з тим паном шляхтичем, магнатом, котрий владарював на

правобережних, волинських, подільських, галицьких українських землях. Українську демократію непокоїло й те, що навіть представники польської партії червоних у своїх програмах ігнорували інтереси уярмленого селянства, а, мріючи про відновлення «історичної» Польщі «од можа до можа», зазіхали й на землі, що історично їм не належали.

Класова обмеженість і націоналістична засліпленість польсько-шляхетських ідеологів звужували соціально-політичну базу руху, а отже, й послаблювали його розмах та силу. Уярмлене українське, білоруське й литовське селянство нерідко не лише не підтримувало повстанських закликів шляхти, а й чинило їм опір. З позиціями українського селянства, яке, за словами В. І. Леніна, «через законну ненависть до польського пана» не могло йти за ним навіть в революцію, що не обіцяла йому жодного соціального полегшення, фактично змикався й Драгоманов — виразник інтересів українського і польського селянина, національних прав українського народу.

Не лише з міркувань українського національного патріотизму та історичної справедливості, а й захисту соціальних інтересів гнобленого селянства публіцист не міг схвалювати великодержавних, а водночас і аристократичних, антисоціалістичних програм ідеологів шляхетського руху. Драгоманов був переконаний, що несправедливо здобувати собі волю ціною поневолення інших народів, що народ, який пригноблює інші нації, по суті, й сам залежний. Тому із зрозумілого почуття соціального протесту й закономірної національної образи він і не міг

беззастережно стати на бік того визвольного руху, який у найкращому випадку міг змінити лише національний колір політичного ярма для українського народу та й для польського народу не принести жаданої соціальної волі. За ці почуття, твердість позиції В. І. Ленін назвав Драгоманова «українським міщанином»¹⁰⁹.

Як відомо, Маркс і Енгельс теж звертали увагу на шовінізм польської шляхти, на її гоноровиті й безпідставні територіальні зазіхання з метою створення фактично колоніалістської держави, «од можа до можа». Польське повстання 1830—1831 років за відокремлення од імперії і створення держави в кордонах XVIII століття Маркс і Енгельс називали консервативною революцією. Навіть у 1851 році в одному з листів до Маркса Енгельс заявляв, що він не вірить у революційність польської шляхти, у доцільність і успіх повстання проти Росії.

«Ми в «Новій Рейнській газеті», — писав Ф. Енгельс К. Марксу в 1851 році, — не взяли на себе по відношенню до поляків ніяких певних зобов'язань, крім неминучого зобов'язання *відновлення у відповідних межах і то за умови аграрної революції*». (Курсив наш. — П. Ф.)¹¹⁰.

Але в новій історичній обстановці, коли царська Росія все частіше виступала в ролі жандарма Європи, ворога всіляких прогресивних політичних рухів, Маркс і Енгельс саме в польському повстанні вбачали реальну силу, яка б підірвала могутність всеєвропейського жандарма, а тому рішуче виступили на підтримку цього заворушення, хоч не переглянули своєї думки про шовіністське його забарвлення й аристократичний характер. Визнаючи загалом право україн-

ців, литовців і білорусів на самовизначення й відстоювання своїх етнічних територій, Енгельс вважав їх у той час неактуальними, що до їх реалізації дійде справа пізніше, а поки що головною є мета: «Незалежність Польщі і Революція в Росії — це дві речі, що обумовлюють одна одну»¹¹¹.

У праці «Историческая Польша и великорусская демократия» Драгоманов детально простежує і ставлення російської демократії, передусім О. Герцена, М. Бакуніна і М. Чернишевського, до польського визвольного руху і, зокрема, до повстання 1863 року. Для О. Герцена польське питання зводилося передовсім до відновлення історичної несправедливості — незалежної Польщі, анексованої Росією і Австрією — що було й справою честі російської демократії. Ще в 1859 році в статтях «Росія і Польша» в «Колоколе» Герцен, підтримуючи зруйнування силового об'єднання Польщі з Росією, писав: «Приймаючи один з початкових кроків до майбутнього союзу *розірвання насильних об'єднань*, ми відразу визнали повні права на незалежність і самоуправління за Україною».

Герцен ставить запитання: як бути, якщо «Україна, що пам'ятає всі притіснення москалів, і кріпосний стан, і набори, і безправ'я, і грабіж, і батіг, з одного боку, і не забуваючи, з другого, — як їй було і за Річчю Посполитою з жовнірами, панами і коронними чиновниками, не захоче бути ні польською, ні російською?»¹¹².

І беззастережно відповідає: «Україну належить у такому випадку визнати вільною й незалежною країною... В Малоросії живуть люди, люди, пригноблені рабством, але не настільки

урядом і поміщиками, щоб втратили всяке почуття народності... що ж це буде за крок до їх визволення, коли, знімаючи московські ланцюги, їм скажуть, що вони повинні належати Польщі?

Розв'яжімо ж їм руки, розв'яжімо ж їм язик; нехай мова їх буде зовсім вільна, і тоді нехай вони скажуть своє слово, переступлять через батіг до нас, через папіж до вас, або, якщо вони розумні, протягнуть нам обом руки на братерський союз, і на незалежність від обох. Ось тому-то я так високо ціную федералізм»¹¹³.

Відомо, з якою щирою вдячністю вітала Україна вустами М. Костомарова і М. Драгоманова цю чесну й благородну позицію великого сина Росії. У 60-х роках Герцен висловлював певні сумніви у перемозі повстання, яке було, з його погляду, передчасним, з недостатньою демократичною базою, оскільки не передбачало розв'язання селянського питання та вирішення долі тих народів, яких все-таки планувалося силою включати до історичної Польщі.

Напередодні польського повстання 1863 року М. Бакунін вважав справедливим, щоб «Польщі, Литві, Україні, фіннам і латишам прибалтійським, а також кавказькому краю була повернута повна свобода і право розпорядитися собою й влаштуватись на свій розсуд, без всякого... втручання, прямого чи опосередкованого», та висловив побажання «братерського і, якщо можна, федерального союзу» з цими вільними народами й країнами. Цих же позицій дотримувався й А. Желябов, особливо в часи співробітництва з громадою і Драгомановим, що й було зафіксовано у складеній ним «Програмі робітничих членів партії «Народної волі».

Коли повстання вибухнуло, Герцен разом з М. Бакуніним стали на його підтримку. Драгоманова вразила непослідовність Герцена щодо історичних інтересів українського, білоруського та литовського народів. Він навіть вважав це однією з причин наступного зниження популярності Герцена, тим більше, що згодом і сам Герцен розчарувався в політичній, соціальній і моральній чистоті аристократичної частини програм польських повстанців.

Висловлював вчений докори й на адресу М. Чернишевського за те, що російський письменник не до кінця зрозумів польсько-українські національні стосунки в Галичині, звертаючи увагу лише на стосунки станові, класові. Водночас Драгоманов закидав і наступному поколінню російських соціалістів за те, що вони відступили від ідей шістдесятників. Діалектику ставлення Драгоманова до польського шляхетського визвольного руху досить точно і об'єктивно визначав І. Франко, який був свідком того, «як гостро виступав Драгоманов проти забаганок поляків присвоїти собі нашу країну і відбудувувати на ній Польщу» і водночас — «як твердо він стояв за тим, щоб права народу на самостійний розвій були щирі без огляду на те, чи той народ був колись пануючим, чи ні». І приходив до висновку, що «Драгоманов усе і всюди стояв за мирне, згідливе життя робочих людей, а тільки противився всякому кривдженню, всякому визискуванню одних другими»¹¹⁴.

На відстані часу торкалася проблем польського повстання і Леся Українка. Показово, що вона, безперечно знаючи справжнє ставлення свого дядька до тих подій не лише з його праць,

а й особистих розповідей, мала підстави виокремлювати його позиції з-поміж тих, хто відкрито не співчував тенденціям відновлення історичної Польщі, оскільки він, по суті, так само, як і польські революціонери, виступав проти самодержавної тиранії у її ставленні до всіх народів, зокрема й польського та українського. При цьому Леся Українка доречно уточнює, що та «геройська революція боронила більше шляхетсько-олігархічні інтереси польських націоналів, ніж інтереси демосу, не то українського, але хоч би й польського»¹¹⁵.

Але й за цих обставин письменниця з міркувань етичних не виправдовує жодної «злорадості над подоланими», називаючи сей «гріх культурно-етичний» «вибухом атавізму у ненормально вихованої громади»¹¹⁶. В іншому варіанті цієї ж статті вона з'ясовувала і уточнювала соціальне становище та причини поведінки тих, хто не співчував польському повстанню, оскільки був «сам придавлений не згірше від поляків і не мав ні часу, ні сили плакати над чужою долею», а до того ж ще й «бачив у польських повстанцях не героїв, а недавніх тиранів України, що хочуть відбудувати історичну Польщу...»¹¹⁷.

Практичне значення для політики й етики сучасної визвольної боротьби мало й таке застережливе міркування поетеси: «Коли який поневолений народ схоче визволитись коштом нового поневолення і зневаги слушної справи іншого народу, а надто рідного народу думаючого пролетаря, то думаючий пролетар щонайменше не помагатиме такому визволенню ні словом, ні ділом, бо то не буде визволення невільника від тирана, а тільки меншого пана від більшого, хоч

би той народ з панськими намірами і виявляв у своїй боротьбі проти більшого народу-пана великий героїзм, і всякі високі національні прикмети»¹¹⁸.

Отже, позиції Івана Франка і Лесі Українки досить близькі, якщо не тотожні з позиціями Драгоманова. Та попри підкреслення ним неспідовності Герцена і Чернишевського, український соціаліст незмінно виказував свою глибоку повагу до обох славетних росіян — людей великого розуму, освіти та чесності — і самого себе вважав своєрідним продовжувачем федералістичних ідей Іскандера. Намагався Драгоманов віднайти суголосні його поглядам ідеї і в програмах тих польських революціонерів, які на своїх прапорах писали гасло «за нашу і вашу вольнось!»

Але, природно, найбільшу увагу в цій розвідці відведено аналізу теоретичних доктрин та практики сучасних йому польських і російських соціалістичних груп та видань. Головний зміст своєї розвідки Драгоманов вбачав не стільки в тому, щоб дослідити й оцінити минуле, а з його уроків та позитивного тоді досвіду «вработать широкую федеральную программу, независимую ни от каких «исторических» преданий и государственных претензий, программу, вполне достойную освободительных идей новейшего времени и могущую действительно удовлетворить интересы всех племен Восточной Европы»¹¹⁹.

Останню думку — про інтернаціоналістський характер своєї програми, як і діяльності українських громадівців, Драгоманов підкреслював неодноразово, підкріплюючи її й практичною

роботою по написанню і друкуванню праць не лише українською, а й російською мовою у той час, коли «ни один великорусский или польский социалист не издал ни строчки по-украински». Справедливо й актуально не лише для тих часів звучав і такий іронічний, а водночас і гіркий докір вченого на адресу тих своїх опонентів, які видавали себе за інтернаціоналістів, а групу Драгоманова звинувачували в націоналізмі: «Странные интернационалисты эти не хотят замечать, что вместо человечества, да еще социалистического, они подсовывают нам государство аристократическое, буржуазное и бюрократическое и притом неизбежно национальное же, и что их псевдо-космополитическая проповедь против «национализма вообще не туда направлена, куда бы следовало», т. е. не на тех, кто давит чужие национальности, а на тех, кто отбивается от давления. И что подставка вместо международной обезнароднивания поддерживает только монополию привилегированных, официальных народностей и *отнимает у наций, которым не посчастливилось сохранить свою государственную независимость, т. е. у наций мужицких, отнимает именно их-интеллигенцию, т. е. естественных организаторов масс и для самой социальной борьбы...*»¹²⁰.

Як це взагалі властиво Драгоманову, його глибокі спостереження й багатоаспектні висловлювання мали не одну адресацію. Програмного звучання набувало його звернення до національної інтелігенції, яка не повинна відходити од рідного народу, а бути організатором його соціальних змагань. Вважав він, що подібне завдання повинна поставити перед собою й інтеліген-

ція всіх народів, що населяють Росію, жоден з яких не може бути визволеним інакше як у спільній боротьбі проти спільного ворога — російського самодержавства.

У цьому зв'язку Драгоманов знову порушує питання про «основания по *всем областям России и среди всех ее национальностей политических обществ*», які, об'єднавшись між собою, «образуют из себя настоящую федерально-демократическую партию, которая и возьмется за дело преобразования России в действительно свободную в политическом отношении страну, т. е. *в федерацию*».

І далі: «Преобразование это не может быть делом очень короткого промежутка времени» — і засобами можуть бути «от более или менее мирных до революционных для достижения своих целей. Цели эти могут быть достигнуты не без борьбы не только с теперешним правительственным элементом, но и с другими, которые могут выступить на сцену из самого теперешнего общества, воспитанного в идеях государственно-национальной централизации. Действующие в настоящее время поколения были бы счастливы, если бы им довелось увидеть, по крайней мере, заложение первых основ превращения России в федеральное государство»¹²¹.

Історично найвразливішим у цих сподіваннях автора праці, мабуть, було дискусійне питання про принцип (федерально-демократичний) побудови тієї партії, яка, використовуючи мирні й революційні засоби, мала здійснювати ті політичні й соціальні зміни, котрі врешті-решт по-

винні були привести до утворення Російської соціалістичної Федеративної Республіки...

Провідницькими були і такі уточнення характеру сподіваної майбутньої вільної федерації: «Желательно было бы, чтобы устранение царско-чиновнического самодержавия не ограничилось устройством Всероссийского Земского Собора, а чтобы тотчас же было обращено особенное внимание на установление законов и учреждений, которые бы обеспечивали: а) свободу личную (неприкосновенность без суда, свободу веры и безверья, свободу слова и печати, свободу сходок, безоружных манифестаций, прошений... право иска перед судом против всякого чиновника и учреждения, нарушающего личную свободу и законные интересы лица); в) свободу товариществ, — частных, культурно-национальных и политических; с) самоуправление общин сельских и городских, д) самоуправление областных единиц, начиная от менее крупных, волостных в уездных, до более крупных, провинциальных»¹²².

Передбачав Драгоманов і відповідні складності та заходи, пов'язані з таким явищем «асирійської деспотії в період московско-петербургської централізації», як «умышленное опустошение областей и переселения их жителей...»¹²³. Говорив про демократичну виборність адміністрації, поліції і колективних колегій, захищених незалежним судом від свавілля вищих інстанцій і центральної влади, про структуру республіки і суворий розподіл сфер діяльності й компетенції кожної її адміністративної частини...

Звичайно, не міг Драгоманов поминути й такої

принципової проблеми, як забезпечення й гарантія національних прав — «неприкосновенность известных особенностей лиц и обеспечения для этих лиц наиболее естественных способов и путей развития до общечеловеческого идеала».

Ніби наперед відмітаючи можливе звинувачення у націоналізмі й нездійснених ілюзіях, Драгоманов застерігав, що «априорное разделение России по этнографической карте на области, с созданием для каждой из них своего рода центрального представительства, было бы делом слишком доктринерским, особенно принимая во внимание, что и национальные границы теперь не везде совпадают с границами экономических бассейнов. Априорное же вырезывание провинций по преобладающим численно национальностям могло бы теперь создать в каждой своего рода национальные централизмы».

Саме тому вчений пропонує демократичне вирішення всіх цих проблем шляхом міжнаціонального порозуміння в межах кожної адміністративної одиниці з тим, щоб максимально забезпечити права всіх на освіту й культуру рідною мовою; виявляючи при цьому особливу увагу й піклування до тих національностей, які великодержавною шовіністичною політикою штучно були відлучені од освіти й затримані «на низшей степени литературного развития». Скрупульозно точний прагматик-Драгоманов до найменших деталей роз'яснює механізм організації освітньої й культурної роботи для кожної народності, а також влаштування мовного спілкування в адміністративних установах багатонаціональної Росії¹²⁴.

Чи не звернутися до праці Драгоманова і нашим законодавцям сьогодні, які шукають найефективніших шляхів та засобів перебудови нашої країни, гармонізації міжнаціональних відносин в оновленій Федерації чи конфедерації і створення правової цивілізованої держави? Тим більше, що на закінчення своєї праці й сам Драгоманов звертає свої погляди в майбутнє...

На завершення статті автор висловив тверезу думку про складність висунутих завдань, здійснення яких вимагатиме послідовності, поступовості, терпіння, якнайтіснішого співробітництва усіх народів і політичних сил. Він не приховує свого скептичного ставлення до існуючих політичних елементів — урядових інституцій, земських і революційних організацій. Для докорінної зміни політичного ладу потрібні нові сили, які б усвідомлювали характер поставлених перед ними завдань і знаходили б для цього належні засоби. Власне, для того, щоб «возбудить в читателях охоту к самостоятельному пересмотру затронутых вопросов», для колективної розробки програми практичних дій і мобілізації свідомих громадян, і написав він свою розвідку...

Праця викликала голосну реакцію серед різних політичних сил Росії, Польщі, України свого часу і в наступні роки. «З «Исторической Польшей...» мені дійсно пощастило, — писав Драгоманов, — її лаяли з усіх 16 точок горизонту: консерватори, радикали, ліберали і т. ін.» (Арх., — С. 320). Звичайно, вчений тут дещо перебільшує, бо з «багатьох точок горизонту» його й хвалили, особливо за конструктивну частину розвідки.

Своєрідною «критикою» й карою за подвижницьке редагування «Вільного слова», особливо в останні місяці перед її урядовим закриттям, була й матеріальна «блокада» видання. Для Драгоманова це був період не просто бідування, а й голодування. Сам він писав про скруту тих часів: «В Маю 1883 р. я zostавсь вже зовсім як Робінзон Крузо в богоспасаємій Женеві. Випровадивши жінку з дітьми на море... на позичені гроші, я оставсь з 30 фр. на все літо, навіть без обіда — з кредитом в молочарній, як колись в часи студентства» (Арк., — С. 322).

Органічним її доповненням стала наступна програмна брошура Драгоманова «Вольный Союз — Вільна Спілка. Опыт украинской политико-социальной программы», видана в Женеві 1884 року. Як підкреслював публіцист, «Вільна Спілка...» є «тільки резюме положительної часті всього, що я писав, і єсть органічний додаток (догматичний) до «Истории Польши», котра єсть власне критична сторона «Вільної Спілки» (Арк., — С. 323). Незмінно дотримуючись правила у своїх практичних діях керуватися глибоким знанням реальних обставин та можливостей, вчений висуває при цьому реальні цілі. «Вільна Спілка...» є своєрідною програмою-мінімум, програмою того, що можна й слід добиватися вже в тих об'єктивних історичних умовах.

Оскільки, на переконання Драгоманова, свобода і розвиток України тісно пов'язані з свободою і розвитком інших народів Росії, то відокремлення українських областей од імперії в самостійну державу (політичний сепаратизм) у той час справа не лише складна, а й непотрібна та шкідлива для інтересів самого українського

народу. Саме тому доцільно всі політичні й соціальні завдання вирішувати спільно з усіма народами Росії на засадах рівності, взаємоповаги й взаємодії. З тим, щоб «працювати для культурного, економічного і політичного звільнення і розвитку українського народу і іноплеменних колоній» Росії, слід по всій країні влаштовувати «вільні спілки», які повинні добиватися забезпечення громадських прав особи і народів, самоуправління як основи соціальної справедливості, справжньої демократії у всіх політичних, економічних і культурних змаганнях народів. Тут Драгоманов повторює і подекуди розвиває та конкретизує те, що було висловлено в конструктивній частині «Исторической Польши...».

Наскрізними принципами цієї чи не першої в Росії послідовної програми конституційного характеру стали принципи широкого і послідовного демократизму в усіх сферах суспільного життя та федералізму, як найзручнішої форми співробітництва усіх народів та гармонізації міжнаціональних відносин. По суті, вперше з такою чіткістю й категоричністю були поставлені питання людських прав, народного самоврядування.

Драгоманов якось доречно зауважив, що історія — великий вчитель, але вона здебільшого нікого нічому не вчить, тому що її надто пізно подають людям. Свою конституційну програму він і намагався своєчасно оперти як на досвід людської історії, так і на позитивний досвід відносин сучасних народів. Навіть в російських ліберальних колах висловлювалася думка про те, що на відміну од «Лавровской метафи-

зики» «...эта программа... в эту минуту единственная, могущая сплотить все элементы русской интеллигенции... для правильной, не партизанской борьбы», а тому пропонувалось поширювати її серед молоді, «чтобы честнейшие не шли на плаху». Підкреслювалась не лише життєва реальність, а й історична необхідність та своєчасність основних демократичних завдань, яких «российская история перескочить не может» без втрат для свого дальшого природного розвитку. «Она должна пережить их». Звідси робився висновок, що «будущий русский историк культуры и умственного развития сделает огромный промах, если упустит из виду (эту) скромную книжонку». (Арх.,— С. 323—324). З іншого боку, помірковані ліберали, зокрема, й з київської Старої громади сахалися ідей Драгоманова, оберегали від їх впливу молодь, радячи їй жити й діяти «в пределах возможности» сьгоднішніми справами, а не програмами майбутніх «вільних спілок» та крамольними й небезпечними настановами «Вольного слова».

Франко засвідчував, що львівська офіційна влада й поліція постійно полювали за радикальною газетою, а тому й просив Драгоманова: «не висилайте «В. Сл.» до Львова нікому, бо ніхто його не дістає», радячи направляти йому газету до менш «пильного» Дрогобича, звідки видання буде поширюватись серед однодумців»¹²⁵.

Мав підстави Драгоманов стверджувати, що, незважаючи на переслідування й пасквілі, на «гніви патентованих лібералів і радикалів», «коло «Вольного слова» виробилась купка щирих федералістів, досить щирих робітників; самі «патентовані» почали говорити багато з того, за

що плювали — дедалі сей процес іде все більше»¹²⁶.

«Не можна заперечувати всієї життєвості знання за його (Драгоманова.— П. Ф.) пропагандою,— писав чорнопереділець Я. Стефанович своєму одностумцеві Дейчу.— Ні, що не кажи, а Драгоманов має за собою добрих $\frac{3}{4}$ усієї Росії. Я розумію, звичайно, не його особу, а його політичну програму. Як не далеко йому до Герцена (з чим він, очевидно, не згоден),— треба віддати честь його меткості: якнайвчасніше обрав він свою позицію»¹²⁷.

З Стефановичем погоджувався і Дейч. Високу й чесну репутацію «Вольного слова» засвідчували навіть періодичні опоненти Драгоманова. «Ані сам Аксельрод, ні ми, старі його друзі, разом з Кравчинським і багатьма іншими,— писав він,— не сумнівалися, що «Вольное слово» чесний конституційний орган і гарантією цього служило для нас те, що Драгоманов взяв одразу дуже близьку участь у ньому»¹²⁸.

На закінчення розмови про газету «Вольное слово» та про оцінку ролі в ній Драгоманова варто навести думки й оцінки І. Франка та Г. Плеханова, які дуже добре знали все позитивне й негативне в ній і, безумовно, критично враховували й ті пасквілі, які поширювалися політичними недругами вченого. Редаговане Драгомановим «Вольное слово» було, на думку Франка, «без сумніву, обік Герценового «Колокола» перших років, найліпше, найсерйозніше з еміграційних російських видань». Його провідною думкою, як і журналу «Свободная Россия» було «попхнути земства в перший ряд борців за увільнення Росії від абсолютизму», «...вияснити

переваги конституційного ладу», а також... показати «революціонерам-терористам безхосенність їх заходів та помилки, яких вони допускалися, ігноруючи маси невеликоруських народностей і зробивши боротьбу за конституцію не всенародною, а якоюсь партійною чи навіть кружковою справою»¹²⁹.

Розробляючи план своєї фундаментальної праці «Історія російської суспільної думки», Г. Плеханов у спеціальній главі про 80-і роки приділив належну увагу публіцистичній діяльності Драгоманова в газетах «Вольное слово» і «Свободная Россия», виданнях, сторінки яких, до речі, уважно студіював і матеріали цитував з них В. І. Ленін.

Активна робота в «Вольном слове» не перервала зв'язків Драгоманова з іншими виданнями — він використовував кожен нагоду і кожен можливість для публікації своїх праць в російських та галицьких газетах і часописах або окремими виданнями. При цьому він ніколи не випускав з уваги різноманітних українських національних — політичних і культурних — проблем, виступаючи, як завжди, проти шовіністичного нігілізму, націоналістичної обмеженості та сепаратизму. Показові у цьому статті, опубліковані 1881 року в листопадових номерах петербурзьких журналів, «Литературно-политические партии в Галиции» («Дело») і «Что такое украинофильство!» («Русское богатство»). Перша ознайомлювала російських читачів з програмами та настроями політичних партій і літературних угруповань Галичини і мала на меті спростувати неправду, а то й упереджено злостиву ін-

формацію. Іноді з подібними тенденційними повідомленнями виступали й автори, що видавали себе за представників української інтелігенції.

Так якийсь «малоросс-народник» Алексеев на сторінках «Русского богатства» силкувався довести, ніби українська нація завдяки благословенній політиці русифікації поступово відмирає, асимілюється, а тому й культура, що створюється мовою неписьменного простолюду, не має жодних перспектив. Доморощений наклепник твердив, що українська мова не здатна передавати високі думки і почуття, висловлені в творах Шекспіра, Байрона, Пушкіна — нею послуговується лише купка націоналістично настроєних письменників, ворожих до всього неукраїнського. У статті «Що таке українофільство?» Драгоманов не просто спростовує злісні вигадки шовіністично настроєного «землячка», а подає широку інформацію про появу в українській літературі нових яскравих талантів і цим переконливо засвідчує життєздатність українського художнього слова. Не зайвим було й доречне в цьому зв'язку твердження про те, що кращі майстри, починаючи з Шевченка, ніколи не оскверняли того слова ворожнечею з росіянами й поляками. Широкі зображувальні можливості української мови ілюструвалися перекладами творів О. Пушкіна, О. Островського, М. Салтикова-Щедріна та багатьох інших.

Логічно у цій статті зазвучали й ноти осуду великодержавного російського і польського шовінізму, що сіяв розбрат між народами.

Здавалося б, подібні виступи на захист рідної культури повинні були б задовольняти грома-

дівських ліберальних культурників, але в часи політичної реакції для них навіть такі видавалися надто радикальними й дратівливими. Тому київські старогромадівці відхрещувались від них і радили Драгоманову обмежуватися виступами в європейських виданнях, а до російських не звертатись зовсім, або ж писати анонімно і не з Женеви — статті, оформлені чужою рукою, передавати через галичан... Навіть у «Киевской старине» дозволялося його матеріалам з'являтися лише безіменним, щоб не налякати багатих жертводателів типу Галагана: той міг би відмовити в субсидіях журналові, що друкує матеріали ворога «царя-батечка»...

Не відставали од київських старогромадівців і галицькі рутенці, які писали Драгоманову: мовляв, оскільки «Ви через свою книжечку «Историческая Польша...», а головне, через своє щире просування української ідеї стали сіллю в очах «великорусской демократии...» і Вам через те стало життє в Женеві досить невивідне», то «чи не погодилися б перенестися на постійний пробуток до Лондона чи до Парижа з тим, щоб зайняти посаду професора слов'янської літератури в університеті...». З таким же успіхом можна було б порадити Драгоманову обійняти посаду президента Сполучених Штатів. Щоправда, львів'яни обіцяли висилати йому й певну грошову дотацію, але у нього вже був досить великий і гіркий досвід з подібних обіцянок. А щодо своєї діяльності в Галичині, запозяті діячі висували ідею: «захистити народне діло можна, лише відрікшись від соціалізму» та мирною працею «в пределах возможного» — з ласки уряду.

Поки Драгоманов тримався накресленої для нього вузенької культурницької програми, Стара громада ще сяк-так дотримувалась і своїх матеріальних зобов'язань. Але з кожним місяцем фінансові стосунки ускладнювались: гроші передавались нерегулярно і в недостатній кількості. Драгоманова зобов'язували писати детальні звіти, які іноді складали десятки сторінок. Бувало, що цілими роками (напр., з травня 1882-го до кінця 1883 року) він не чув «ніякого звуку від киян, які не відповідали навіть на його листи, не кажучи вже про те, що не надходило необхідних матеріалів для «Громади», журналів та книжок. Навіть книжки з українознавства і «Киевскую старину» доводилося діставати через Петербург!

Тим часом Драгоманов постійно залазив у борги, для виплати яких не вистачало й власних мізерних коштів, призначених для утримання родини. Ряд видань, зокрема й роман Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», женеvський «Кобзар» побачили світ виключно завдяки спартанським самообмеженням для своєї персони та Кузьми Ляхоцького. Лише свідомість того, що він робить суспільно важливу й корисну справу, морально підтримувала Драгоманова й стримувала його од розпачу.

Проте навіть цієї моральної підтримки намагалися його позбавити вчорашні соратники, своєрідним культурним послом яких він фактично й був за кордоном перед усім слов'янським і західноєвропейським світом. В одному з листів керівників «Старої громади» несправедливо мовилося, що його подвижницька діяльність в еміграції була не лише некорисною й марною, а на-

віть й шкідливою... Так було скваліфіковано передусім драгоманівську політичну публіцистику російською мовою, присвячену загальноросійським проблемам і спрямовану проти тої влади, з якою громадівцям хотілося не сваритися, щоб з її ласки займатися обачною, легальною культурницькою роботою.

З цією метою П. Житецький, як писав Драгоманов І. Франкові, навіть подав «дурну і лакейську записку Лоріс-Мелікову про українофільство, як корисний для уряду рух, бо він одводить молодіж од соціалізму і політики до націоналізму і культури»¹³⁰. Дозволити займатися такою культурною справою прагнув навіть уряд: ліпше нехай українська молодь захоплюється своїми піснями, ніж вона буде стріляти в царя...

Звуження «українського питання» лише до «культурництва», на думку Драгоманова, було «ничуть не лучше того, как перед тем русские революционеры-народники думали сделать социальную революцию без политики и даже без науки, тем более, что и украинофильские культурники хотели работать для украинской культуры, чуждаясь не только «политики», но и новоевропейской культуры...». Бентежили вченого й прояви «националистически-партикуляристические: антагонизм против всего великорусского, в том числе и против русского радикализма и даже либерализма» та австро-полонофільські загравання (1, 72–73).

Завзято боровся він з подібним «культурництвом», яке фактично підіграло тим силам, які українську культуру нещадно душили, а її діячів переслідували, проти фарисейських культурників, які знаходили спільну мову з самодер-

жавством, а діяльність Драгоманова оголошували шкідливою.

Ганебну позицію київських старогромадівців Франко затаврував у співомовці «Сучасна приказка»:

...Ти в горі, нужді б'єшся,
Мов риба у саку,
Працюєш, тачку тягнеш,
Мов панщину важку.
Тут сумнів мучить душу,
Що місце, то боляк,—
А він лиш критикує:
«Се зле!» і «Се не так!»

Але ображений Драгоманов, прощаючись з своїми вчорашніми товаришами, а сьогоднішніми кривдниками, залишався впевненим у тому, що «Се...так». «Теоретично я правий в своїх думках про потребу поставити український рух на ґрунт європейський ідейно і географічно — і що тільки на цьому ґрунті українська справа може вигоріти взагалі і почастино пережити теперішню реакцію» (Арх., Т. I, 280).

Єдиною втіхою залишалися старі й непорушні зв'язки з такими громадівцями, як М. В. Ковалевський, М. В. Лисенко, М. П. Старицький. Засуджуючи поведінку тих, хто зрікався політичного вигнанця і відмовлявся навіть матеріально підтримати одне з основних драгоманівських видань — збірку українських народних пісень, М. Лисенко писав своєму другові: «Що хочете думайте — гадайте про особисте почуття людей до себе, тільки одного, благаю, не думайте, що праця Ваша над народним матеріалом не єсть потрібна родині.

Цей і цей дійсно шлях, виключно цей шлях

потрібний і корисний, багатоцінний, сильновдатний. Пробі, не кидайте його, не цурайтесь! Ніхто тієї роботи, крім Вас, не зробить, будьте певні»¹³¹.

Вчений теж знав, що ця робота потрібна батьківщині, рідному народові, а тому в найнесприятливіших умовах прагнув довести її до кінця. Тільки усвідомлення свого обов'язку давало йому сили до життя. «Інколи зовсім об'єктивно бачу можливість нервного удару або сходу з ума, — скрушно зізнавався він Франкові. — А коли приходить думка стрибнути в Рону, то, повірте, не так діти, як 3-й випуск «Політичних» пісень...» вдержують...»¹³².

Коли Київська Громада погодилась фінансувати заняття Драгоманова «чистою наукою» — підготовкою видання «Політичних пісень українського народу XVIII—XIX ст.» — то поставила й неодмінну умову друкувати збірник у Росії. (Частина перша вийшла 1883 роком у Женеві).

Виставлена попередня умова не враховувала видавничих можливостей представників забороненої урядом культури, а головне — характеру Драгоманова — вченого і громадянина. По суті, він ніколи не знав і не визнавав «чистої науки», не обумовленої певними політичними й соціальними запитами часу, потребами народу.

Саме з цих засад Драгоманов виходив, коли розглядав і мету дослідження українських історичних пісень, про що сам писав: «Изучение богатой и прекрасной украинской народной словесности, а особенно политических песен, которые представляют собою политическую историю украинского народа, рассказанную им

самим, заставило мене крепко полюбити цей народ і пережити всіма силами душі все частини українського питання в Росії і Австро-Венгрії... Исследование же песен о борьбе украинцев с турками, сравнительно с такими же песнями народов балканских, заставило мене вдумуватися в так наз. восточный вопрос, — а все вместе приводило мене к мысли о необходимости широкой постановки федерально-демократического вопроса во всей восточной Европе» (1, 49).

В процесі цих студій вчений зробив ще одне важливе спостереження: *соціальний зміст багатьох українських пісень мав багато спільного не лише з піснями інших слов'янських, а й європейських народів*, і зробив з цього цілком логічний та справедливий висновок про *спільність ідей у творчості різних народів*, викликану спільністю історичних й загальнокультурних обставин та умов розвитку. Загальний теоретично-методологічний висновок міг звучати так: самостійною, специфічною є лише національна форма творчості різних народів, а в змісті поряд з специфічними національними ідеями є й ідеї загальнолюдські. Звідси органічно випливали і його підходи до вивчення та оцінки української художньої спадщини — минулої й сучасної — та його практичні поради українським письменникам. Підходи й рекомендації серед певної частини українських діячів були охрещені «космополітичними», а то й навіть «українофобськими».

Умова, поставлена київськими громадівцями, була неправомірною, бо вимагала од вченого тенденційно добирати лише «цензурних» пісень, лояльних до російських самодержців від

Петра I і Катерини II та вороже настроєних до польської шляхти. Саме тому й другий розділ збірки з просторими увагами був випущений 1885 року теж у Женеві.

Саме такі повні, неспотворені цензурою та науково прокоментовані видання скарбів української культури, на думку Драгоманова, є найкращою й найефективнішою пропагандою України і «українського питання» в Європі — передовсім повного корпусу народних пісень — «образ України, мальований нею самою» — та повне видання найбільшого українського поета — Шевченка.

Підготовка і випуск повного безцензурного «Кобзаря» для Драгоманова — справа не лише наукова, а й політична. «...Зроблю все можливе, в крайнім случаю попрошу матір, щоб продала частину хутора, та викінчу стереотипного Шевченка, — писав Драгоманов Франкові, — вже задля одного того, щоб запротестувати проти кастрації «Кобзаря» галицькими народовцями, котрі так його обчистили, що ніякій рос. цензурі і не снилось». Через постійне калічення творів публіка не знає справжнього Шевченка — «демократа-федераліста-гуманіста».

Драгоманов навіть неуспіхи «української справи» пояснював тим, що вона недостатньо спиралася на ідеї Шевченка. Якби українці ще з 1862 р. чітко висловлювали й трималися своєї культурно-політичної програми («тоді треба було почати з нового «Кобзаря»), — зазначав Драгоманов, — «то досі б вже українство було б щонебудь і в Росії, а ця система півлегальності, півхолопства, півопозиції нічогісінько доброго

не дала... Це тільки донос на себе і в той час одбивання од себе ліпшої частини громад»¹³³.

У той час Драгоманов намагався суттєво скоригувати деякі оціночні положення своєї праці «Шевченко, українофіли і соціалізм». «Я був загнаний думкою, що Шевченко вже пережитий фазис, що новий український рух піде далі по новоєвропейській дорозі, — писав він старогромадівцям, — а тепер бачу, що не тільки маса українофілів, але й українофільські писателі не тільки в Галичині, а й в Росії ще не догнали Шевченка років на 10—20» (Арх., — т. I, 280).

Апелюючи до прикладу Герцена, Драгоманов застерігав, що *«і коли в теперішню глупу ніч українство не буде нічим себе заявляти ясним і голосним, то ніхто не піде за ним, коли настане ранок. А він настане, коли не з ініціативи в самій Росії, то з Європи, де од Ірландії до Болгарії не таким вітром віє, щоб люде заснули. В політиці не годиться далеко заскакувати фантазією, та не годиться й далі хвилі й свого носа не дивитись»*^{134—136}.

Треба, вважав вчений, поставити український рух на європейський ґрунт, а тенденції розвитку того ґрунту були, за його спостереженнями, такі, що в кінці століття в Європі настане «період великих соціально-політичних рухів, далеко дужчих, ніж у 1860—1870 рр.: «В Англії і Франції, як в землях, де вже принцип демократичний зовсім переведений в законах політичних, можна сподіватись більш мирного виходу й соціальних реформ»; що ж до «поліцейських держав — Австрії, Німеччини й Росії», то й тут «рух переїде границю царства й проявить се-

бе... й серед народу, особливо серед фабричних робітників».

Не можна допустити, щоб цей поступ оминув Україну, а для цього слід «поставити ясно свої політично-соціальні ідеали»: «найбільше тепер могли б мати ваги, окрім програми політичної волі (прав чоловіка і самовправи), соціальні програми середні між програмами європейських соціалістів (комуністів) і радикалів, напр., англійських і французьких, швейцарської народної партії» (Арх.— С. 282). Детальніше свої передбачення та програмні вимоги Драгоманов виклав тоді у виданій в Женеві брошурі «Накануне новых смут» (1886).

Брошура позначена не лише глибоким осмисленням минулих і сучасних політичних явищ та процесів, а й точним прогнозуванням наступних подій. Тут Драгоманов, вже як досить досвідчений і зрілий політичний діяч, чи не найпереконливіше розкрив свої якості тверезого і вмілого лідера, який повинен відзначатися здатністю ширше й глибше охоплювати минуле й сучасне та прозоро передбачати майбутнє.

Це він пророкував владний наступ «світання» після гнітючої реакції в Росії, нове піднесення революційно-визвольного руху в усій Європі.

В цих умовах шкідливою була суспільна пасивність громадян і народів, їхній страх перед політикою. Засуджуючи подібну страусову позицію, пристосуванство й крутість у домаганнях лише поодиноких депутатських місць в польських і російських урядових інституціях, вчений радив: «обертайтеся до народу, закладайте товариства, читальні, склепи, скликайте віча,— зачепивши й польських хлопів,— виробіть

потім делегацію всіх крайових народних інституцій і асоціацій, котра й буде правдивий сейм Ваш, — то потім явитесь і в офіціальних інституціях парламентських як сила, а не як лакеї й жебраки, явитесь масою, а не одиницями» (Арх., — С. 311).

Як відомо, до такої активної діяльності в нових умовах, що склалися в Галичині й на Україні в кінці ХХ століття, закликав І. Франко, зокрема в полемічних статтях «З кінцем року» та «Коли не по конях, то по оглоблях». Відсутність чіткої радикально-демократичної політичної й соціальної програми українського народу призведе, на переконання Драгоманова і Франка, до того, що від цього руху буде втікати молодь, а в майбутніх політично вільних, соціалістичних країнах український народ буде так само позбавлений всіляких прав, як і за царату та цісаризму, зміліє й здрібніє навіть звичайнісінька художня література.

Ці думки вчений з властивою йому наполегливістю і безкомпромісністю проводив у своїх статтях і листах, адресованих різним категоріям громадськості, дотримуючись постійного свого правила реальної тверезості, своєчасності та здорового глузду. Саме тому здебільшого реально підтверджувались його характеристики суспільних процесів, збувалися прогнози розвитку їх провідних тенденцій. Мав усі підстави доводити, що й цього разу «збіглись два (його) предвіщування» з статті «Накануне новых смут»: «1) на Балканах піднялась завірюха, котра може довести й Росію з Україною до пригод ще сурйозніших, ніж у 1878—1879 рр. з усіма їх послідками; 2) в Росії вп'ять піднімається «ре-

волюційна молодіж» та ще просто почина з динаміту». Актуальним було й нове попередження, щоб Україна знову не залишилася «ні в сих ні в тих і ні в яких».

«Подивіться, — з жалем констатував він, — як упадок політико-філософських ідей в середині українського руху одбивається на упадку навіть поезії, белетристики української, котру модеранти українофільські вважають за своє найголовніше діло. Мирний упав до «Перемудрив», Нечуй до гупої казки в «Ватрі» (малася на увазі казка «Два брати». — П. Ф.)¹³⁷.

Переживав Драгоманов і власну видавничу негоду, яку йому створили обставини й бойкоти з усіх сторін. Змушений був миритися навіть з тим, що іноді друкували його матеріали «без підпису та із злидненням гонораром або й без». «Я стою, — додавав вчений, — більш за діло, ніж за ім'я. Так біда, що власне діла то мені й неможна робити», а «я, як перше, так і тепер, не ділив діл по принципу на легальні й нелегальні, а на потрібні й непотрібні. Як перше, так і тепер, я ставив прапор во весь рост і в $\frac{1}{2}$ роста, і в $\frac{1}{4}$ роста, як де можна, пробував говорити й усю правду й $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$, навіть $\frac{1}{10}$, або ємі тільки матеріали, з котрих могла *виходити правда*. Одного тільки я не виносив і не виношу, це мішати до правди брехню навіть в мінімальній пропорції»¹³⁸.

Згодом Драгоманов прикладе вбивчі характеристики і до страусової політики й поведінки боязких культурників і культури, якою вони збиралися займатися «без політики». А в цей час він лише безсило дорікав своїм колегам-відступникам, які самі не дотримувались обіцянок, які

давали, відправляючи його на аванпости української справи за кордоном. У хвилю нестерпно гнітючого настрою зізнавався Франкові: «...вірте чесному слову: не раз мені отут приходиться так, що завидував тим, кого повісили і розстріляли, і коли б я мав право перед взяткою на себе працюю піти на шибеницю, я б пішов на неї з дорогою душею»¹³⁹. Під такий настрій навіть з'являлася думка про самогубство...

Гірка сповідь вченого тяжко вразила Франка. «Справді, страшне мусить бути положення, в котрім такий могучий дух, як Ваш, міг так угнутися, так ослабнути, так зневіритися в людях і в самому собі, — схвильовано писав побратим по духу. — Як я бажав би Вам допомогти, хоч капельку вменшити того горя, котрим так проболіли Ваші слова»¹⁴⁰.

Драгоманов заспокоював свого адресата — то був миттєвий настрій, який не порушив постійної наполегливої й самовідданої праці під девізом з Овідія «*gutta serwat lapidem*» (крапля точить камінь)... І таких щирих, схвильованих зізнань навіть у тих надзвичайно складних умовах було багато. Без будь-яких перебільшень можна сказати, що вчений і публіцист поступово перетворювався вже не лише на ініціатора, катализатора різноманітних політичних і культурних занять, а й на організатора всіх здорових і передових сил, яким він сам подавав приклад самовідданої праці.

Багато його починань фокусувалися на постаті Тараса Шевченка, життєвим подвигом і творчістю якого можна було політично виховувати молодь. «...В теперішній час добровільного хо-

лопства галичан і росіян Шевченко письменник не опортуністичний, — писав Драгоманов, — то все-таки безпремінно треба «поставити слово його на сторожі» хоч коло молодих людей, тих, що ще по гімназіях вчать, коли вже старші спелешились»¹⁴¹.

З цією метою власне й готувалося повне видання «Кобзаря» та писався ряд статей, в яких творчість великого поета популяризувалася і захищалася від грубих фальсифікацій. Такими працями були видання поеми «Марія» з вступною статтею та примітками Драгоманова (Женева, 1885), газетні статті «Z powodu «Mariji» poematu Szewczenki» («Przegląd społeczny», Львів, 1887), «25-litni rokownicy smerty Szewczenka à halycki narodowci» («Praca», 1886).

Отже, пропагандистсько-виховний аспект мали і вже згадане видання кореспонденції О. Герцена (до його підготовки вчений залучив і свою дружину та доньку, оскільки йому, вже хворому на очі, важко було розбирати дрібний почерк рукописів), І. Тургенева та стаття «До суду земляків», опублікована в журналі «Зоря» 1885 року разом з «Листом І. С. Тургенева про галицько-руські справи». Але це не тамувало постійної праги активного громадського і літературного діяча — він наполегливо шукав власної постійної газетно-журнальної трибуни.

У 1885 році Франко, який тоді теж не мав ідейно близького видання, замислив випускати журнал «Братство», котрий повинен був об'єднати найкращі літературні й наукові сили всієї України, щоб «будити почуття народної єдності, піднімати общеукраїнське народне самопізнання». Драгоманов схвалив ідею видання та його

програму, але звернув увагу на його соціально-політичну невизначеність. Натомість він запропонував для обговорення начерк плану радикального місячника під назвою «Поступ», призначеного для огляду й «критики політичного життя з наукового погляду і закладення твердих теорій політичної діяльності». Крім характерних програмних основ, вчений вважав, що справу слід вести за «принципами сучасної всесвітньої цивілізації: федералізм в справах державних, демократизм в справах соціальних з його найтвердішою гарантією, асоціацією в справах економічних, раціоналізм і реалізм в справах письменських, наукових і уміlostях»; наголошувалося також на потребі «наповнити рамки національності (бо національність тільки форма, а не суть) здобутками всесвітньої культури в громадському життю, письменстві і уміlostях», «зробити... наш народ причасним в тій всесвітній культурній праці», а також єднання в ході здійснення цих завдань з поступовими елементами всіх народів»¹⁴². Він брав на себе редагування фольклористичного матеріалу, а головне — дискусії навколо українських проблем в Росії, Галичині й за кордоном.

Але й цьому наміру, як і багатьом іншим, виповнитись не судилося, бо, як справедливо нарікав Франко, «тепер ще нема у нас так сильної групи людей рішуче поступових...» (49, 39), а до того ж львівська поліція проспект «Поступу» сконфіскувала...

На горизонті розчарованого Драгоманова з'явилася нова перспектива: група прогресивних українців запропонувала йому скласти історію української літератури «в том духе, в каком

написана стаття о Шевченко» — малася на увазі розвідка «Шевченко, українофіли і соціалізм». Отже, йшлося про підготовку такої ж історико-літературної праці, в якій акцентувалися б прогресивні тенденції української літератури та їх зв'язок із злободенними проблемами національно-визвольної боротьби. Драгоманов склав широкий план такої праці, який охоплював і стан української мови «в связи с историей национального самосознания и общественной деятельности с IX по XIX ст.», а також усної народної творчості та писемної літератури з XVI по XIX століття (I, 75—76). Для реалізації такого грандіозного завдання належало не лише зібрати й систематизувати колосальний фактичний матеріал, а й вирішити проблеми наукової методології й методики дослідження з опертям на сучасні європейські методи.

На жаль, несприятливі обставини перешкодили повному здійсненню задуманого, але вчений все ж готував і частково публікував (а можливості для друку залишалися надто скромними!) фольклорні матеріали в паризькому журналі «*Méluşine*», а згодом в болгарських наукових виданнях.

Використовував він і кожную нагоду для публікацій в українських львівських газетах і часописах — так з'явилися статті «З історії вірші на Україні» (альманах «Ватра», 1887), «Сміх і горе» (про недолугий український переклад «Обломова» І. Гоңчарова) та «Науковий метод в етнографії», в якій поставлені важливі проблеми визначальних національних особливостей та історичних змін літературного матеріалу (журнал «Товариш», 1888).

До цього журналу, який Франко мав на меті зробити трибуною пропаганди передових суспільних, наукових та літературно-естетичних думок, Драгоманов почав надсилати й свої «Австро-руські спомини», але оскільки журнал з політичних причин припинив існування вже на своєму першому номері, то довелося їх публікувати в кількох номерах заснованої Франком «Літературно-наукової бібліотеки» (1889. — № 2, 3, 4; 1890. — № 5).

Побратим радив Драгоманову, викінчуючи спогади, брати за приклад «Былое и думы» Герцена — щоб була не стільки публіцистична, скільки широка розповідь «про людей і факти» (49, 198). Мемуарист прислухався до поради Франка, працюючи над третьою частиною «Споминів...». «Вийшла вона не така зла, як 2-а, та все таки сумна, — повідомляв він. — Та це вже не моя вина. Пишучи її, я знову пережив ту задуху, котра мене давила, коли я спустився з вишин європейського побиту й своїх мрій на дно львівське. Тепер, певно, в Львові трохи инакше, але щоб було зовсім инакше, треба показати дзеркало тодішнього Львова як можна правдивіше, без страху, щоб не образити когось»¹⁴³.

Зазирнувши в те дзеркало, львівські рутенці зчинили галас. «Спомини...» тут нарobili великої бучі, — писав Франко. — Народовці бий-забий на Вас за те, що ви виступили з смертельними закидами проти Качали й Сушкевича аж по їх смерті» (49, 254).

Драгоманов воював своїми працями, присвяченими сучасним проблемам. Злободенними ставали й статті, в яких розглядалися безславні сторінки минулого. Широкого розголосу набула

розвідка вченого «В справі відносин українців до російської літератури» (під псевдонімом *Чудак*, «Зоря», 1889), яка викликала й жваву принципову полеміку з участю І. Франка. У своїй програмній статті «Формальний і реальний націоналізм» (1889), яка з тих же ідейно-політичних міркувань не була допущена до публікації в «Зорі», Франко, торкаючись *проблеми націоналізму*, зазначив, що саме Драгоманов-Чудак найглибше з'ясував теоретичні й практичні його проблеми стосовно Галичини й України. На думку Франка, саме статті видатного публіциста, «крім багатства нового матеріалу, визначаються таким смілим та глибоким аналізом важних і насутих питань нашого духовного й літературного розвою» (т. 27, с. 355). Показово, що й одне з провідних і усвідомлених положень про значення російської літератури для української та про специфічність впливу братньої літератури у порівнянні з письменствами європейськими Франко спирає на «давні статті *д. Українця*» (Драгоманова) в «Правді» і новій «статті *д. Чудак*» у «Зорі».

Ідейні однодумці і побратими — Драгоманов і Франко — обидва не влаштували народовське керівництво «Зорі», а тому й нетривалим було їхнє гостювання в цьому журналі. З принципових ідейних міркувань не прийшовся Драгоманов «до двору» і у відновленому в 1888 році журналі «Правда», куди його навіть запрошували на редактора.

В кінці 80-х років співробітничав у женецьких емігрантських виданнях, зокрема в журналі «Свободная Россия» (1889). У програмі цього журналу, редагованому народовольцями В. Бур-

цевим та В. Дебогорій-Мокрієвичем, Драгоманов писав: «Мы зовем стать под наше знамя все оппозиционные силы России. «Революционеры» и «общество» слишком долго шли разными дорогами, их отчужденность друг от друга переходила иногда во вражду. Довольно! Долг перед русским народом требует нашего Союза. Нам необходимо сплотиться в единую солидарную противоправительственную партию и дружно работать над общим делом.

Искренний, честный, товарищеский союз всех оппозиционных сил — это злоба дня. Пора, давно пора бросить нам деление на Мы и Вы, на либералов и «революционеров», теперь мы все революционеры и никто не имеет права отказываться от долга и чести быть либералом и революционером.

Долой самодержавие!

Да здравствует Свободная Россия!» (II, 869)

Звичайно, проголошені принципи були типово ліберальними, але за влучним спостереженням Франка (т. 46, с. 539), в тогочасній ситуації звучали по-революційному, оскільки кликали до повалення царського самодержавства.

Щоб оцінити розуміння Драгомановим «злови дня» сучасного для нього етапу визвольної боротьби в Росії, слід виділити такі характерні програмні установки: «Русским революционерам особенно необходимо верно оценить значение политической свободы: живем мы при исключительном бесправию, давно забытом во всей Европе, и потому политический вопрос не может иметь того значения, как у нас. Еще недавно мы игнорировали политику ради экономики, теперь мы не можем говорить даже об одновре-

менном преследовании этих двух задач... Теперь перед нами главной задачей является вопрос политический» (II, 868).

Тут свідомо проголошується мета буржуазно-демократичної революції, в здійсненні якої було зацікавлене все суспільство, що прагне скинути самодержавну тиранію. Послідовно розкриваючи проголошуване завдання, автори програми роблять принципове уточнення: «Политическая свобода не может быть конечной целью нашей борьбы. Когда завоевана политическая свобода — сделана часть дела, другая часть — экономические задачи — впереди. Скажем более: *без серьезных реформ современного экономического строя невозможно и воплотить в жизнь полную политическую свободу: сытые и голодные никогда не будут в одинаковой мере пользоваться так называемыми общими законами*». (Курсив наш. — П. Ф. (II, 868).

Підкреслене нами зауваження Драгоманова робило йому честь як соціал-реформісту, хоч і не знаходило розуміння серед тих, хто пов'язував вирішення соціально-економічних проблем виключно з насиллям у поваленні існуючого ладу. Саме тому Драгоманова й звинувачували в буржуазному лібералізмі.

З наростанням пролетарського революційно-визвольного руху на чолі з соціал-демократією, мовляв, заклики, що суперечили завданням класової організації й революційної боротьби трудящих, були вже анахронічними, а тому хибними й навіть шкідливими. Проте в світлі наступного досвіду історичного розвитку політичного світу, напевно, є підстави внести істотні корективи до подібних оцінок й обвинувачень. Цілковите від-

кидання еволюційних, реформістських шляхів здійснення соціально-економічних цілей і беззастережна абсолютизація лише шляхів збройних, насильницьких далеко не скрізь і завжди складала іспит часу.

Звичайно, за своєю класовою природою буржуа, завоювавши політичну владу, ніде й ніколи не виявляли готовності добровільно ділити її з трудящими, але, як засвідчила історія ряду країн, в процесі посилення класової самосвідомості й солідарності зумовленого цим внутрішнього саморозвитку капіталізму, його політичних інституцій у робітнього люду знаходилися засоби відстоювати свої інтереси в умовах політичної свободи й утвердження загальнодемократичних прав людини.

Проблемним і злободенним був і цикл його статей у газеті «Свободная Россия»: «Земский либерализм в России (1858—1883)», «И. С. Тургенев и политическая агитация в России в 1862 году» (1889), «К вопросу о национальностях в России» (1889), «Либерализм и земство в России» (1889), «Самодержавие, местное управление и независимый суд» (1889) та ін. Як відомо, цими публікаціями, присвяченими російським земствам, цікавився В. І. Ленін, використовував викладений в них фактичний матеріал, цитував, погоджуючись з рядом положень. Серед таких місць привертає увагу, наприклад, таке твердження Леніна, що до характерного для Драгоманова положення: «Справедливо говорив Драгоманов: «Собственно вполне «мирных способов» у либерализма в России и быть не может, так как всякое заявление об изменении высшего управления у нас запрещено зако-

нами»¹⁴⁴. Драгоманов вистраждав це «положення» усією своєю емігрантською долею...

Одержавши цю газету, Франко писав Драгоманову: «Своб. Россия» мені дуже вподобалась, особливо ж програма й Ваша стаття про лібералізм у земствах... Ваша стаття — прекрасне і необхідне доповнення до «Истор(ической) Польщи» і написана справді з гомеровським спокоєм і силою аргументації практичної». Це спонукало Франка взятися за пересилку газети до Росії, а також опублікувати згаданий матеріал в «Kurjere Lwowskym» (49, 199). Очевидно, Франко переклав усю статтю (бо вийшла вона й окремою брошурою), але друкування в газеті було заборонене місцевою владою, яка також конфіскувала поштові посилки з цим номером.

Судовий протест Франка проти репресій був відхилений, а поширення «Свободной России» заборонене «за збурення публічного спокою через захвалювання вчинків, законом заборонених, і через намагання до насильницької зміни уряду в Росії» (т. 49, 210). Ім'я Драгоманова, а тим більше його ідеї продовжували лякати уряди обох самодержавних імперій!

Формуючи жандармське «досьє» на відомого вченого, царські власті підозрювали його участь і в опозиційному емігрантському виданні «Самоуправление». На цій підставі дехто приписує йому кілька анонімних статей. Але сам він це заперечував, мотивуючи тим, що «Самоуправления» ніколи не видавав ні навіть не помістив там ні слова»¹⁴⁵.

Редактори паризького видання «Политических сочинений» М. Драгоманова з жалем конста-

тували, що статті в «Свободной России» були останніми його виступами російською мовою і що «Мовчання Драгоманова в дев'яностих роках було безумовно вимушеним, бо... в ті роки за кордоном не виходив жоден серйозний керівний орган російською мовою» (II, 870).

Хоча, виходячи із своїх переконань, Драгоманов загалом був байдужим до релігійних проблем, але як досліджений історик розумів роль релігійних рухів в суспільному житті народів. Якщо він без будь-яких симпатій ставився до православ'я й католицизму, тісно пов'язаних з консервативними суспільними силами і політичною владою, то реформістські церкви, секти, що склалися всупереч офіційній релігійній ортодоксії, він цінував і підтримував передовсім за їхній дух протестантизму, за те, що вони «піддержують в людях нахил до вільного думання»¹⁴⁶.

Як відомо, проблемам сектантства і переслідування його царським урядом приділяла тоді чимало уваги російська преса всіх напрямів (серед авторів статей були Лев Толстой, В. Короленко та ін.). Не поминав цих злободенних і гострих питань і Драгоманов. Не маючи можливості брати участі в російських виданнях, він друкував полемічні статті в зарубіжній пресі. Зокрема, в римській «*Revue Internationale*» він опублікував статтю «*La question de la liberté religieuse en Russie*» («Питання релігійної свободи в Росії», 1889), полемічно спрямовану проти обер-прокурора Синоду Победоносцева. Згодом цим проблемам він присвятив і кілька окремих брошур, зокрема в заснованій Франком «Літературно-науковій бібліотеці».

Привітавши це пропагандистсько-просвітне видання, Драгоманов не обмежився лише загальними настановами щодо його характеру і змісту — систематично пропагувати принципи європейського політичного, соціального і культурного радикалізму — а й взяв безпосередню участь у написанні брошур — про народні віча в старій Росії та на Україні часів Запорозької Січі, про форми громадського самоуправління в Швейцарії, Англії, США, Франції, про соціалістичні артілі й кооперації від часів Р. Оуена тощо.

Велику агітаційно-пропагандистську виховну й організаторську роль відігравали й численні листи вченого до своїх кореспондентів з України, Росії, Галичини і, передусім, до діячів Київської громади та фактичних ідейних керівників суспільно-політичного й літературного руху на західно-українських землях — І. Франка, М. Павлика, О. Терлецького та інших. Тільки опублікована частина листування обіймає кілька великих томів. Без перебільшення ці збірки можна вважати живою історією громадсько-культурного і суспільно-політичного життя Наддніпрянської України, Галичини та її численної еміграції, а значну частину листів — ще й блискучими зразками наступальної публіцистики. Характерно, що чимало листів, наприклад, до М. Павлика, М. Бучинського, розмножувалося й поширювалося серед радикальної галицької інтелігенції.

Особливий резонанс мали звернення відкриті, призначені для публікації, типу відомих листів Драгоманова до редакції журналу «Друг», поле-

мічних «Листів на Наддніпрянську Україну» тощо. Вчений вів активне листування протягом усього свого життя, але особливої інтенсивності воно набувало під час загальних суспільних піднесень, підготовки до важливих громадських чи культурних акцій.

Один із чергових потужних спалахів такої активності припадає на кінець 80-х початок 90-х років у зв'язку з визріванням ідейних та організаційних основ радикальної суспільно-політичної партії в Галичині, створенням періодичних видань, формуванням нових напрямів в громадсько-політичному та літературно-науковому житті України. Ще на початку 80-х років Драгоманов виступив натхненником створення українсько-польської соціалістичної партії Галичини, коло якої заходилися Франко і Павлик при сприянні польських соціалістів. Як писав Павлик, тоді вперше було досягнуто повне довір'я між передовою українською й польською інтелігенцією та «висловлене переконання, що між поляками і українцями порозуміння можливе тільки на ґрунті соціалізму»¹⁴⁷.

Останнє зауваження Павлика — ще одне авторитетне свідчення прогресивних уявлень українського діяча про характер національних взаємин та шляхи їх гармонізації саме в процесі та надрах спільного соціалістичного руху. Коли Франко взявся рецензувати драгоманівські «Австро-руські спомини», то вирішив не просто підкреслити їх велике історичне та педагогічне значення для учасників визвольного руху, а й окремо виділити об'єктивність і доброзичливість Драгоманова у висвітленні та оцінці міжнаціональних стосунків. «На нашу думку, — писав

Франко, — корисним як полякам, так і українцям в Галичині може бути лише правдивість, щирість і відвертість у висловлюванні своїх поглядів та абсолютна чесність у взаємних стосунках, а отже, і в полеміці» (28, 98—99). Подібна акцентація була особливо доречна в рецензії, опублікованій у польській газеті «Kurjer Lwowsky».

Ще в згаданій програмно-прогностичній брошурі «Накануне новых смут» (1886), серед першочергових завдань українського визвольного руху Драгоманов назвав створення радикальної партії, яка виражал б інтереси трудящих Галичини і об'єднала прогресивні сили різних національностей краю.

«Только такая партия, — писав він, — может удовлетворить пробуждающийся к свободе и культуре народ галицко-русский и дать ему приличное участие в движении к процессу других австро-венгерских народов, а также послужит *общеукраинским* и *всероссийским* интересам, помогая освободительному движению в России, на Украине и даже далее, и сама питаясь соками этого движения» (II, 781).

Рішучий противник всякого національного герметизму, Драгоманов і тут зорієнтовує майбутню партію на широкі міжнаціональні організаційні, політичні та ідейні зв'язки.

Питання, пов'язані з практичним створенням такої партії, він неодноразово порушував і в листах до Франка і Павлика.

Отже, натхненник першої політичної організації трудящих Галичини і, по суті, першої в Європі селянської партії — русько-української радикальної партії (1890) активно впливав і на

формування її політичної платформи і пильно стежив за її здійсненням.

Уточнюючи своє уявлення про межі й характер пропагандистсько-організаційної роботи «серед селян і серед городян», він писав: «...і тепер, як завше, я більше ціню те, щоб збудити масу до думки над соціальною справою та добитись вольності для неї робити щось для себе, ніж на те, щоб виголосити найрадикальнішу програму «інтегрального соціалізму... Коли хто думає починати власне з останнього кінця — хай почина, хай навіть лає мене реакціонером. Я буду робити своє...»¹⁴⁸. Реальній конкретній, практичній роботі він віддавав перевагу перед лозунговим доктринерством. Саме тому він з похвалою відізвався про програму-мінімум радикальної партії й скептично поставився до надто декларативної програми-максимум. «Будемо вегетувати (жити, існувати. — П. Ф.), як досі, аж поки не буде в Росії конституції... щоб не давати людям зовсім спати та скрізь сон народовствувати. А в Галичині нема надії ні на що, окрім на мужиків...»¹⁴⁹

Обурення й відразу викликала у Драгоманова порожня балаканина і бездіяльність усіх тих, хто «плакати... за Україною вміють, а реальну працю для неї навіть здумати не можуть і через те ще більше плачуть..., тих, кому *«хотілось би праці в оперних формах — з прапорами, оркестрами і т. ін. — щоденна «сіренька» одежа їм скучна, ну і тим паче плачуть»*¹⁵⁰.

Ці гіркі спостереження і роздуми великого патріота й трудівника не втрачають своєї актуальності й до сьогодні.

Прагнучи поєднати визвольні ідеї галицьких

радикалів із загальноросійським рухом, Драгоманов і в Росії вербував прихильників партії Франка і Павлика. «Дважды будут глупы всероссийские патриоты, — застерігав він О. Суворіна, — если они сделают себя врагами людей этой партии»^{150a}.

«Повстання і зріст радикальної партії, а головню радикального руху серед галицько-руського народу були останньою, і, мабуть, найбільшою радістю в житті Драгоманова», — писав Франко, високо поцінуючи і загальні поради вчителя, і його саможертвну практичну допомогу, яку він постійно подавав незалежно від того, що на рубежі 80—90-х років й сам переживав чи не найважчий період у своєму житті (41, 507).

Вже мовилося про те, що винятково складні матеріально-фінансові умови життя Драгоманова часів редагування «Громади» й «Вольного слова» ускладнювались ще й майже постійними конфронтаціями різних вчорашніх якщо не в усьому однодумців, то принаймні колег і партнерів по громадській ланці. Тяжкий моральний стан виривав іноді з душі гіркі скарги й душевний стогін навіть у цієї винятково стійкої й мужньої, до краю відданої справі людини.

Не раз реально поставали перед вченими питання: як і за що далі жити, де знайти місце і посаду, де можна було б якнайкраще та найефективніше з користю для людей і без жертвування своїми політичними переконаннями та моральними принципами докласти свої зусилля та різнобічні знання.

То з образи на непослідовність своїх легкоду-

хих старогромадівців він погрожував, що, коли б не взяті на себе громадські обов'язки, він би втік в Аргентину хоч у водолази або й кинувся б у Леман..., то поривався їхати до Америки, щоб за давнім своїм фахом працювати хоч у якому-небудь повітовому училищі.

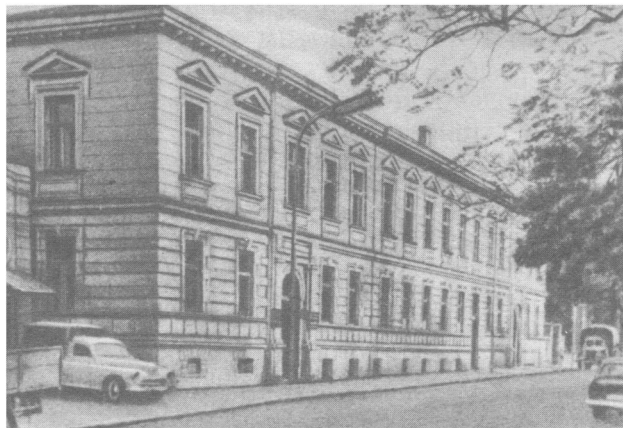
«Сповідуючись» перед Франком, Драгоманов писав у 1887 році: «Я... завше вважав, що всякий мусить не тільки працювати за хліб, але й перш усього *на* хліб, котрий мусить виробити собі безпосередньо своєю працею... Послухавши товаришів, я поїхав за границю й лишив себе зарібку в Росії, а взявшись видавати українські соціалістичні речі, я порвав свої зв'язки з тутешніми ліберальними кругами, котрі могли мені дати заробок професорський в Італії або Франції». Втратив він можливість друкувати в українських і російських журналах навіть переклади повісток Менде й Мопассана...¹⁵¹ «В Європі мені ні один уряд не дасть місця, — тверезо й скрушно зізнався Драгоманов, закінчуючи трагічним зойком: та окрім того, без служби для України я в Європі і без того або з ума зійду, або втоплюсь...» Втім, залишав він для себе ще один вихід: «Ліквідувавши свої моральні обов'язки видання «Політичних пісень» і «Кобзаря», на страх свій особистий, міг би виїхати в чужу Америку, де, може, дадуть... місце в якому-небудь «уездном училище...»¹⁵².

З цього глухого кута й розпачу через кілька років Драгоманова вивело запрошення болгарського уряду.

ПРОФЕСОР ПЕРШОГО БОЛГАРСЬКОГО ВИЩОГО УЧИЛИЩА

У роки, коли Болгарія, щойно визволившись з-під віковичного турецького ярма, шукала шляхів побудови й утвердження свого державного ладу, один із визначних її діячів — дипломат і редактор радикальної газети «Независимост» Димитр Ризов звернувся за порадою до всеєвропейського наукового й політичного авторитету — Михайла Драгоманова. Вірний своїм волелюбним демократичним і соціалістичним переконанням, Драгоманов вітає болгарський «автономізм і федералізм... який служив би інтересам усіх слов'ян, не загрожуючи й іншим народам». Він дає поради, як «розбудувувати вже звільнені землі», забезпечувати самоуправління провінцій і свободу, турбуючись при цьому, «аби маси народу... були задоволені своїм становищем, особливо економічним, і не переносили своїх надій на далекого царя «благодійника»¹⁵³.

Так і хочеться ще раз наголосити, що поради вченого, можливо, звучать актуально і сьогодні... А в ті часи скоро трапилася для Драгоманова щаслива нагода разом зі своїми болгарськими однодумцями працювати над «розбудовою» таких важливих галузей суспільного життя визволеного народу, як освіта, наука і культура. Коли організацію Вищого училища — майбутнього Софійського університету було доручено молодому й енергійному прогресивному вченому Іванові Шишманову, той зі згоди тогочасного голови уряду Стамболова у 1889 році запросив на кафедру загальної історії українського діяча — європейськи відомого й авторитетного вченого.

**Будинок Софійського університету.
Тут у 1889—1895 роках викладав М. Драгоманов.**

Вітаючи братів болгар із залученням до національно-культурної роботи такої високоерудованої, енергійної й працьовитої людини і висловлюючи жаль з несприятливих історичних обставин, через які Драгоманов «на своїй землі не знайшов місця для своєї праці», Франко писав: «Хто знає широкі політичні і наукові погляди М. Драгоманова, його непохитно вірне чуття в оцінюванні людей і відносин, а при тім його острій критичний ум, що не поклоняється ніяким авторитетам, не молиться на ніякі, хоч і як блискучі, крючки та фрази, а всюди шукає конкретного, загального, основного, — той певно признає, що ліпшого вчителя для болгарської молодіжі, а zarazом совіснішого робітника коло заснування так важної інституції болгар не могли найти.

Щасливі болгар! Ми русини-українці, як та євангельська вдова, даємо їм «от убожества нашого», даємо їм більше, ніж маємо, а властиво даємо те, чого самі не маємо»¹⁵⁴.

Радо прийнявши запрошення, Драгоманов спочатку виїхав до Софії один, без родини й книг та паперів. Справа в тому, що у Львові розпочався черговий процес над соціалістами М. Павликом та його товаришами, і була реальна небезпека, що при цьому неодмінно буде названо й ім'я їх ідейного натхненника. А це стало б добрим приводом для урядів Австрії та Росії прибрати до рук давнього свого ворога.

Про це зокрема писав Драгоманову й М. Павлик: «...я в тюрмі був переконаний, що проти Вас підоймється така буча в східнім дипломатичнім світі, що бідний Кобург (болгарський цар. — П. Ф.) перелякається і пожертвує Вами. По-мо-

єму, і тепер Ви ще не зовсім забезпечені від того, а хочь би й так, то Ваше становисько в Болгарії буде тяжке, найбільше готово Вам дістатися за неухагу росіян, для котрих не писані ніякі закони, окрім російських та нігілістичних»¹⁵⁵.

Цього разу загалом обійшлося, хоч галицька й болгарська преса повідомляла про незадоволення російського уряду тим, що «братня Болгарія» дала притулок російському політичному вигнанцю, якого годилося б поставити перед судом. Болгарський уряд спочатку запросив Драгоманова на три роки, але в 1891 році російський царський уряд знову вимагав негайно відмовитися од послуг небезпечного емігранта і вигнати його з країни. Тільки великий авторитет вченого і політичного діяча, загальне обурення болгарського громадянства дозволили урядові відхилити вимоги розперезаних російських сановників.

У спеціальному «поясненні» болгарському міністерству з цього приводу Драгоманов запевняв, що з вдячністю прийняв запрошення «потому, что я думал, служа делу науки и просвещения в независимой Болгарии, служить в то же время и делу свободы всех славян, в том числе и моих соотечественников»¹⁵⁶. Спочатку вчений читав в університеті лекції із світової історії російською мовою, але поступово перейшов на болгарську, чим завоював собі ще більший авторитет не лише серед своїх студентів, а й болгарських науковців, педагогів і широкого громадянства, — це був добрий і благородний приклад пошани до мови й культури іншого народу, ба й взірець наукової сумлінності справжнього вченого. На його лекції охоче приходили студенти

інших факультетів і взагалі вільні слухачі. Коли в 1894 році до Болгарії приїхала Леся Українка, вона теж залюбки відвідувала студії свого улюбленого дядька та духовного наставника.

«Мало який генерал користувався такою увагою своїх солдатів,— запевняв один із його студентів Ценов,— якою користувався Драгоманов серед своїх слухачів». Характерне у цьому відношенні й свідчення визначного українського поета Миколи Вороного. «Мене манила й Європа, а головне — манила таємнича постать «владителя дум» радикальної 'соціалістичної' молоді — професора Михайла Драгоманова. Від нього хотілось набути наукового знання і з його ближчою допомогою виробити й скласти свій політичний світогляд». З цією метою юнак збирався «махнути до Софійського університету і, ставши перед очі Михайла Петровича, чемненько попрохати: «Будь ласка, батьку, зробіть з мене людину»¹⁵⁷.

З подібними надіями зверталось до Драгоманова багато молоді, і багато з них саме йому завдячувало своїм громадянським змушненням.

Допомагаючи братам болгарам зорганізувати перший болгарський університет, вчений намагався поставити на ноги поважне наукове видавництво, на базі якого був заснований один із перших наукових журналів «Сборник за народни умотворення, наука и книжнина», що відразу здобув високий науковий авторитет серед подібних європейських видань. Під безпосереднім керівництвом Драгоманова вийшов перший десяток томів, головним чином присвячених дослідженню слов'янського фольклору. Одночасно в белетристичному відділі часопису вже в пер-

ших номерах були опубліковані такі шедеври болгарської класичної літератури, як роман Івана Вазова «Под игом» («Під ярмом») та інші.

У зв'язку із діяльністю на ниві болгаристики розширювались і його заняття проблемами української культури. На жаль, так і не знайшов він можливості приступити до написання задуманої фундаментальної історії української літератури. Цьому завадила не тільки завантаженість науково-педагогічною роботою, а й брак першоджерельних матеріалів, хоча Франко пропонував свої послуги в доборі художніх текстів.

Погіршення стану здоров'я, безперечно, обмежували сили Драгоманова, але він мужньо перемагав фізичну неміч. Важче було пережити політичні й адміністративні обмеження, через які вчений позбавлявся доступу до потрібних архівів та бібліотек.

Так, коли в 1894 році Драгоманов взявся за публікацію листування Бакуніна з Герценом, він скаржився Франкові: «В мене нема ніяких книг польських про такі справи і спитатись ні в кого... джерел майже нема. Коли б увілізи в архіви в Дрездені і Відні, прочитати хоч процеси Б[акуніна], то, певно, щось би взнав, та не пустять»¹⁵⁸. У таких складних умовах довелося повернутися до проблем з сфери українського фольклору і давньої літератури, розглядаючи їх у широких міжнародних зв'язках, у всеєвропейському і світовому контексті. Не випадково побудована на цих засадах наукова доповідь, прочитана в 1890 році в Парижі на з'їзді фольклористів, дістала найвищу оцінку як така, що зробила б честь усякому європейському вченому.

Але Драгоманов не міг задовольнитися лише академічною кабінетною науковою роботою. Як писав він Павликові, волів би краще не писати історію, а активно творити її.

Сяк-так влаштувавши свої справи і навіть ще не перевізши до Софії нехитрі скарби з Женеви (найцінніше там — його бібліотека й рукописи), Драгоманов з скромної службової платні одразу, за давньою звичкою й добровільно взятим на себе обов'язком, став матеріально підтримувати видавничі починання І. Франка та М. Павлика — продовження «Літературно-наукової бібліотеки» та новозаснованого суспільно-політичного журналу «Народ», який згодом став органом галицької радикальної партії.

Вчений надсилав до журналу свої матеріали, а головне — через Франка та Павлика спрямовував роботу нової організації. Він критикував політично аморфні заклики до «згоди всіх русинів», уточнюючи, що до єдності можна кликати лише ідейно-політичних однодумців, а від консерваторів і реакціонерів слід рішуче відмежовуватись.

«Я навіть думаю, — писав він Павлику, — що і саму думку демократичну не треба доводити до релігії. Поки що при теперішнім стані освіти мас — багато з дорогих інтересів цивілізації, особливо на науковому полі, такі, котрі колись здадуться і демосу — теперішньому демосу не по зубам і він їх гірше, ніж продасть, а просто потопче. А в таких селянських землях, як наша, то навіть багато з соціальних змагань городських пролетарів може пропасти, коли б здатись на самий сільський демос. — Одним словом: не со-

Іван Франко.

твори собі кумира — ні на небі, ні на землі, ні в «народі»¹⁵⁹.

Йшлося про копітку практичну роботу серед народу з врахуванням конкретних обставин, з реалізацією давнього принципу Драгоманова-просвітителя — піднести народ «знизу вгору».

Тільки освічена нація, що піднялася й до високої соціальної й національної самосвідомості, може залучити до активної свідомої визвольної боротьби. Принципи Драгоманова в цьому відношенні не розминалися з вимогами К. Маркса дбати про ліквідацію віковичної затурканості й темноти селянства, з наступними настановами В. І. Леніна — боротися з «сільською занедбаністю, відірваністю від світу, здичавінням»¹⁶⁰ — всім тим, що, за висловом Г. Плеханова, виключало для відсталого селянина «таку розкіш, як думка». Відомо, що й М. Горький «головною перешкодою руху до європеїзації й культури» вважав саме відсутність у селян соціальної самосвідомості.

Те, що аж до Жовтня освітній і культурний рівень народів залишався надто низьким, Ленін вважав однією з причин тих труднощів, з якими зіткнулася молода радянська республіка¹⁶⁰. У цьому плані заслуговує на увагу і те особливе піклування, яке виявляв Драгоманов про масову газету для селян — «Хлібороб», засновану обіч розрахованого на освіченішого читача журналу «Народ».

«Хлібороб», — писав він Франкові, — по-моєму, найважливіша справа, бо не тільки найважливіший об'єкт нашої праці мусить бути простий народ, а це є єдиний в Галичині елемент сурйозний, а надто для радикалізму... вчителі для

пр(остого) народу поки що тільки й можуть бути що з інтел(ігенції)...»¹⁶¹ А ту інтелігенцію для активної участі в суспільно-політичному й культурно-освітньому житті мав готувати журнал з широкою програмою.

Часопис «Народ», набираючи розмаху, поступово ставав одним із найкращих та найпопулярніших по обидва боки політичного кордону українських видань, в якому виступали майже всі тогочасні провідні літератори — І. Франко, М. Павлик, Леся Українка, П. Грабовський, В. Стефаник, П. Куліш, О. Кобилянська, Лесь Мартович, Н. Кобринська, Л. Турбацький, А. Кримський. Тут друкувалися переклади творів М. Салтикова-Щедріна, Л. Толстого, Г. Успенського та ін., рецензії на твори В. Короленка, Г. Успенського, С. Степняка-Кравчинського. А в додатках журнал популяризував навіть твори К. Маркса і Ф. Енгельса. Він підтримував зв'язки з російською прогресивною еміграцією, зокрема з Г. Плехановим, Вірою Засулич. Справою його нелегального транспортування до Росії разом з емігрантськими революційними виданнями займалася відома письменниця Е. Л. Войнич. А літературна географія розповсюдження цього видання була досить широкою — крім найбільших міст України, він потрапляв до Москви, Петербурга, Саратова, Мінська, Ростова, далекого Вілюйська, а також країн Західної Європи і Америки.

Вся історія журналу тісно пов'язана з М. Драгомановим, численні статті якого нерідко друкувалися як програмні, чим забезпечувався високий ідейно-політичний рівень та авторитет видання.

Статті й нотатки, широкі розвідки, цикли листів вченого торкалися найрізноманітніших проблем — соціально-економічних, політичних, культурно-освітніх, наукових, а в сумі своїй, за словами Франка, Драгоманов «систематично, з широким мотивуванням викладав свої думки про національність і про способи праці над її подвигненням» (41, 507).

На цій проблемі схрещувалось і в ній акумулювалось багато аспектів, явищ, інтересів, тенденцій і жодні з них Драгоманов намагався не поминути своєю увагою, врешті-решт інтегруючи їх під знаком посилення визвольного руху, розв'язання злободенних соціально-політичних і національно-культурних завдань.

Якщо одна частина старогромадівців все ще дотримувалась тактики, проголошеної П. Житецьким, — «переспати страшне лихо» самодержавних гонінь, а інша прагнула займатися такою культурою, яка б не «пахла» політикою, а тим більше — небезпечною, то Драгоманов «не давав спати» нікому — ні аполітичним культурникам, ні самодержавним властям.

Справді, властям та їх слугам — оскільки під «приціл» Драгоманова потрапляли і австрійський цісаризм, і ті, хто відповідно організованою та спрямованою громадсько-культурною роботою шукали його прихильності. Особливо актуальною для галицьких прогресивних сил була боротьба проти так званої «нової ери» — проголошеного одним із лідерів народовців Ю. Романчуком альянсу українських і польських консерваторів в спільному служінні престолу й церкві.

Політична й соціальна поміркованість, а подекуди й звичайнісінький конформізм та рене-

гатство, спекуляція на вузько національних святощах і програмах завжди зустрічали в Драгоманові безкомпромісного опонента, який не лише розвінчував відступників, а й з принципових міркувань вступав у полеміку навіть з тими, з ким в кінцевому результаті треба було шукати спільної мови — І. Нечуєм-Левицьким (Баштовим), Б. Грінченком (Вартовим, Вільхівським) та ін.

Проти «новоерівців» були спрямовані статті вченого «Неполітична політика», «Інтереси польського панства і правдяньська наївність», «Перли рутенства», «Сліпі поводитирі», «Новоерівські овочі з всеукраїнського погляду», «Довгі уха новішої ери» та інші. Ряд матеріалів він присвячував роз'ясненню актуальних суспільно-політичних проблем — «Політика і економічні справи», «Соціальний рух і селяни», «Українство перед Польщею та Росією», «Наші пекучі справи» та ін. До цієї низки тем приставали статті, в яких пропагувався повчальний досвід зарубіжних політичних і культурних рухів: «Наука від практики західних соціалістів», «Розумний примір» (про вживання французькими соціалістами в пропагандистській роботі недержавних мов), «Французькі селяни і соціалізм» тощо.

Злободенних тоді релігійних проблем та явищ торкалися статті «Костомаров і штунда на Україні», «Українська штунда і мудрагелі нашої хати», «В справі церковній у Галичині», «Церковне панство а світські чоловіколюбці» тощо.

Для Драгоманова, який до кожного суспільного явища підходив з широкими історичними вимірами і загальнолюдськими критеріями, цілком природно досліджувати розвиток українсь-

кої національної культури і самої історії українського народу в широкому історичному контексті. Про потребу входження української історії в загальноєвропейський і світовий контекст писав Драгоманов зокрема в статті «Чудацькі думки про українську національну справу». «Настав уже час, коли не можна цінити історії України з погляду одного, та ще й хвилевого стану людськості, ні навіть з погляду тільки національного», — твердив Драгоманов, вважаючи, що потрібно детально простежити історію України кожного періоду, доби «і в усякій з цих діб звернути увагу на зріст чи упадок людності, господарства, порядків і думок громадських і державних, освіти, пряму чи хоч косу участь українців усяких клас чи культур в історії й культурі європейській. Зложити правдивий суд... нашій історії можна тільки рівняючи її з історією других народів Європи» (2, 348).

Доводиться визнати, що цей заповіт повністю не врахований нашими істориками й досі. Вчений застерігав, що «без рідної історії не може рости соціально-політична думка країни», а також — «Історія тим нікого й не вчить, що її дуже запізно подають людям» (2, 429). Накреслене Драгоманов поклав в основу широкого огляду різноманітного спектру національних програм різних українських суспільних груп і присвятив цьому цикл статей, що друкувалися в двох десятках номерів журналу «Народ».

Принципове концептуальне значення його «многоцінної» студії «Чудацькі думки про українську національну справу» спонукало Франка видати її окремою книжкою, де первісний текст був переглянутий і доповнений автором. Драго-

манов звертається до історії своїх стосунків з деякими галицькими виданнями, зокрема з «Зорею», і, характеризуючи постійні ідейно-політичні конфлікти з ними, пише: «Вони мене лають, між іншим, обрусителем і об'єдинителем... Я ж справді завше хотів побачити об'єднання освічених, добрих і чесних людей в нашій країні й по сусіднім сторонам і народам коло праці для волі, освіти й добробиту всіх тамошніх людей і завши боровсь проти всякого роз'єднання, котре вносять між тих людей неволя, неuczтво й сліпе своєлюбство, навіть і тоді, коли ці темні сили вкриваються одежами народолюбства» (2, 315—316).

Аналізуючи національно-визвольні рухи в країнах Європи — Італії, Німеччини, Австрії, Драгоманов застерігав на їх прикладі і українців, що «сама по собі думка про національність ще не може довести людей до волі й правди для всіх», бо вона «може бути причиною і насилування людей, і великої неправди» (2, 322). Приклади сили і глумління на ґрунті абсолютизації національного принципу, національного егоїзму й погорди перед іншими народами Драгоманов шукає в тисячоліттях людської історії, починаючи ще з давньої перської держави і аж до сучасних Німеччини, Росії, Австрії.

Автор розвідки вважає, що величезна роль у поширенні правильного розуміння суті національних інтересів та їх зв'язку з інтересами загальнолюдськими належить літературі й науці. Все цінне в національних письменствах — українському і особливо в російському — роблять їх цікавими й для інших, а *«людоненависне*

національство» лише будить ворожість між народами.

Вузька національна замкненість особливо небезпечна в часи широкого розвитку визвольних рухів, коли «виявилось, що питання політичні, культурні, соціальні мають свої задачі... стільки ж важні, як і національні, і для котрих національності можуть бути тільки ґрунтом і формою варіацій» в часи дедалі інтенсивнішої інтернаціоналізації соціального руху. Апологетам одвічних і незмінних національних святощів Драгоманов протиставляє діалектичну закономірність: інтернаціональне не заперечує, а включає національне, а в самому національному є і «основне, природжене», і «перемінне, історичне, котре в одну добу життя нації існує, а потім щезає, або в одну добу не було, а в другу появляється» (2, 339).

Звідси брали початок і драгомановські оцінки хиб української науки й літератури, філософії провінційного плаксивого роматизму, вболівання за ідеалізованим минулим і «одвічними цінностями», а також визначення актуальних завдань на сучасний момент. «Українське письменство й наука про Україну, — підкреслював вчений, — мусять перш усього обновитись, приставши до тих методів і напрямків, котрі тепер творять силу письменського і наукового руху в Європі й Америці й котрі найтісніше зв'язані з теперішнім всесвітнім громадським рухом: культурним, політичним і соціальним» (2, 351).

Тільки за таких умов при наполегливій праці можна надати живий характер національній науці й літературі, наслідуючи громадянський приклад «радикала Франка» в його «Громадським

друзі», «Дрібній бібліотеці», «Науковій бібліотеці», «Літературно-науковій бібліотеці». Поважну роль у прилученні українців до найкращих світових надбань культури Драгоманов відводить російському письменству, російській мові, яка «серед слов'ян... стала вже дійсно посередньою» та й «не далеко той час, коли вона буде прийнята в число мов світових» (2, 356). У відповідь тим, хто подібне визнання кваліфікував би як «зраду чи шкоду для осібних українських справ», публіцист нагадує, що так вважали й Т. Шевченко, а також Костомаров — один з авторів програми кирилومهфодіївців, «котра й досі є найрозумніше з усього, що вигадало українолюбство» (2, 358).

Радячи вивчати й вживати чужі мови, Драгоманов, звичайно, виявляє піклування й про мову рідну, «яка мусить рости і перемінятись відповідно зросту людини», збагачуватись і вдосконалюватись в суспільній і культурній практиці народу.

Настанови Драгоманова були свідомо спрямовані проти обох крайніх течій в громадсько-культурному житті Галичини — «*москвофілів*» і *народовців*, між якими «в принципах нема великої різниці: ті і другі б'ють поклони перед національними святощами, і для тих, і для других національність — альфа і омега всіх змагань» (2, 364).

Виразникам обох «чудацьких думок про українську національну справу» вчений на закінчення статті ще раз нагадує вистраждану в процесі суспільного розвитку тверезу думку, яка «не признає на світі нічого постійного, стоячого (статичного), а ба

чить тільки переміну (еволюцією), рух (динаміку)».

Отож робить висновок Драгоманов, — «немає і не може бути постійних національних ознак, стоячих без переміни національних духів, нема між людьми вічних політично-адміністративних порядків, таких, як, напр., обрусеніє, не може бути й національних святощів.

...Коли ми поставимо думку, що національність є перше головне діло, то ми або пожєнемо за марою, або станемо слугами того, що всилюється спинити поступ людський, і поставимо на риск, коли не на згубу, й саму нашу національність. Коли ж ми станемо при думці, що головне діло — поступ людини й громади, поступ політичний, соціальний і культурний, а національність є тільки ґрунт, форма та спосіб, тоді ми певні, що послужимо добробитовій просвіті нашого народу, а вкупі з ним й його національності: охороні і зростові того, що в ній є доброго» (II, 367).

Неважко зрозуміти, чому й ця науково ґрунтовна, а водночас і публіцистично гостра розвідка викликала стільки образ та нападок з боку багатьох наступних «вболівальників» за українську національну справу.

З другого боку, праця Драгоманова дозволяла глибше зрозуміти зміст і мету національних змагань українців. Про це маємо, зокрема, таке промовисте свідчення Франка. Відомий російський вчений, економіст і політичний діяч М. П. Миклашевський був буквально вражений працею Драгоманова. Його, писав Драгоманову Франко, «здивувало... те, що Ви говорите против політичної самостійності України, бо власне на

думці про політичний сепаратизм українофілів і опиралася вся його антипатія до них... Він виїхав відси з значно зміненими поглядами на українську справу» (49, 509). Можна лише пошкодувати, що з програмними працями Драгоманова, писаними українською мовою, не були знайомі Г. Плеханов та В. І. Ленін. Це допомогло б їм скласти повніше і правдивіше уявлення про того, кого в полемічному запалі й без достатніх підстав звинувачували в національній обмеженості...

Характерно, що одночасно з цією розвідкою Драгоманов написав і гостро критичну статтю «Сліпі поводири» — проти тих, хто, претендуючи на роль духовних вождів народу, не розуміли провідних суспільних тенденцій і потреб часу, а тому фактично кликали націю назад, обминаючи світові дороги.

Виступав Драгоманов і як літературний оглядач та критик. Захищаючи й підтримуючи кожен здоровий паросток в українській культурі, він, як і раніше, невтомно виполював будячча, помилкові й шкідливі тенденції, що обмежували можливості подальшого зростання й принижували авторитет рідної культури. Чимало його полемічних статей спрямовані проти «стовпів» нової газети «Правда» — В. Барвінського, О. Огоновського та інших — «Два голоси в «Правді», «Совісність «Правди», «Балаканина Барвінського», «Дотепи проф. О. Огоновського» і т. п.

Драгоманов рецензував петербурзький журнал «Живая старина» і львівські «Записки Товариства ім. Шевченка», газети «Народна Рада» і «Беседа», книгу Л. Толстого «Царство Боже

внутри нас» і видання «Кобзаря» Товариством ім. Шевченка, листування П. Куліша з Ю. Крашевським і М. Павликом і белетристику журналу «Зоря». Актуальні проблеми порушували статті «Слівце про цинізм у літературі» та «Найгірший ворог наш — необразованість», «Де тонко, там і рветься», «Інтерес галицько-руської літератури».

Провідною ідеєю його літературно-критичних виступів було утвердження законних прав українського художнього слова та войовниче прагнення піднести його авторитет у світі. Справді, войовниче, не випадково Франко іноді відзначав у нього передусім не тільки «комплекс позитивних думок та поглядів — філософських, політичних чи соціальних, а й «отой моральний імпульс, оте «обличення» духовного єства галицького рутенця, отой пекучий сором перед самим собою, що змушував людей шукати якихось нових доріг у житті, працювати над собою, держати себе на тузі, доводити до згідності думки з ділами, почувати себе в своїх словах і ділах одвічальним перед безпощадним осудом власного сумління». У цьому відношенні, за словами Франка, Драгоманов був «тяжким бичем божим» на всяке пустомельство, безпринципність і цинізм рутенської інтелігенції... (35, 201).

Великі потенції української мови обстоював Драгоманов, спираючись і на найкращі здобутки оригінальної літератури, і на високохудожні переклади шедеврів світової літератури, здійснені всупереч категоричним урядовим заборонам.

На вихід важливого перекладу «Фауста» Гете Драгоманов своєчасно відгукнувся спеціальною статтею. «Переводчику г-ну Ивану Франко,—

писав він, — належить честь довести московським націоналістам, а разом з ними і всім великоруським літераторам, що українська мова в багатстві, изящності і гнучкості форм не поступає ні одному з сучасних літературних мов славянства і взагалі не так бідно поняттями, щоб на ній незручно було перекладати глибину філософських думок і живописати високохудожественні образи. Це не мова простонароддя тільки, як стверджують московські невіжди, а мова цілої нації, політичне майбутнє якої ще попереду, але місце на праві самостійного розвитку в ряду цивілізованих народів уже завойовано і не може бути зайнято ніким іншим» (2, 145).

З гордістю повідомляв публіцист про появу класичних драм Шекспіра у перекладах М. Старицького та П. Куліша.

У 1890 році у Львові вийшла відома збірка І. Франка «В поті чола». Драгоманов охоче взяв на себе «честь писати переднє слово до (цього) збору оповідань».

Драгоманов передовсім підносить працю як «цілком свідому і в формі, і в змісті», тобто свідому реалізацію усвідомленої настанови на те, що «письменство мусить бути правдивим дзеркалом основних (типових) пригод дійсного (реального) життя, зогріте широким прихильністю до людей (гуманністю), і яко так мусить обертатись найчастіше до тих верств громади, до котрих належить найбільша частина люду, тобто до так званого простого народу, до тих, що заробляють собі й більшій частині других верств хліб у поті чола».

Зазначивши, що «так розуміють завдання письменства тепер по всіх освічених країнах», він наголошує на особливій потребі реалізації, подібної настанови українською літературою за прикладом творів Франка, які «будять прихильність до нашого простого люду і кличуть освічених людей іменем самої освіти обернутись до того люду як до брата» (2, 298).

У цьому заклик зримо переплітались давній поклик Шевченка до братання із актуальним на світанку робітничого руху завданням піднесення культури й соціальної свідомості трудящих. Драгоманов підтримує громадське служіння Франка, спрямоване не лише до українського, а й до польського, єврейського робітника, служіння, яке дедалі все більше «визнає і шанує ширший світ».

Що ж до настанови на певну усвідомлено задану тенденцію художнього твору, то, думаємо, немає підстав звинувачувати Драгоманова у штучному й примітивному соціологізмі. Ще на початку 70-х років у ряді своїх статей та листів Драгоманов застерігав, що «...поет, що сходить з об'єктивізму і міша ідею з тенденціозністю, стоїть на краю могили, у котру попадали і не такі сили, як Нечуй, а і такі, як Гоголь». Тільки ті письменники, які глибоко проймалися «*общечоловічеським соціальним або гуманним ідеалом*» і реалізували ті ідеали у високомистецькій формі, давали щось живе й цінне», — його знаходив Драгоманов у Шевченка, Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка.

Добрі надії покладав він і на тих своїх сучасних майстрів слова — Панаса Мирного, Франка

та ін., які прагнули «вибирати теми, у к-рих у самій речі сидить ідея, а не буде набивать її як обруч, а ще хуже попереду поставить ідейку, а потім начне натикать фактів»¹⁶².

З цього погляду він критикував (не завжди з достатніми підставами!) деякі твори І. Нечуя-Левицького, Б. Грінченка та інших письменників. Найвразливішими у повісті І. Нечуя-Левицького «Над Чорним морем» Драгоманов вважає недостатню життєву психологічну глибину, індивідуальну характерність і переконливість героїв — деякі з них «виходять ляльками, на котрі автор начепив етикетки з написом: українофіл, мошеник, кар'єрист» і які стають лише рупорами відповідних авторських ідей (2, 307). Подібні недоліки критик відзначив і в повісті Б. Грінченка (Чайченка) «Сонячний промінь».

Творчості Б. Грінченка Драгоманов присвятив кілька статей саме тому, що на працюючого й плідного письменника, як і на Франка, він покладав, за сприятливих умов, великі надії: чим більший талант, тим більша його відповідальність перед народом і тим більшими й суворішими до нього вимоги критики.

Основні критерії Драгоманова, що виростають з конкретного аналізу оповідань і повістей Грінченка, зводились до потреби поглиблення художнього освоєння дійсності, уникнення надмірної публіцистичності й дидактизму, захоплення поширеними тоді в українській і російській літературах етично-релігійними проблемами, що посилювали інтерес до зовнішньої й містичної обрядовості за рахунок альтруїстичної етики. Публіцист вважає, що й художнім письменством «треба підрізувати в народі чудо-

творний світогляд і підпирати раціоналізм, ...розширити альтруїзм індивідуальний до громадського, показуючи, що любов до людей мусить не обмежуватись поміччю особам, а вести й до служби й цілій громаді» (2, 418—419).

Конкретні твори Грінченка Драгоманов розглядає у широкому літературному контексті, звертаючись при цьому не лише до української і російської, а й до західноєвропейських літератур, до явищ політичного життя, філософських теорій та даних соціології й психології.

У таких зіставленнях, на перехрестях багатьох науково-теоретичних та конкретно житейських координат, формулюються достатньо аргументовані й виважені висновки та поради. «Треба, — зазначає критик, — шукати законів життя людського і провідних ідей громадської праці не в тих чи інших метафізичних системах, а в соціально-психологічних основах громадського і індивідуального життя. Тоді і наші романи будуть повчаючими студіями дійсного життя, а не спорними мріями на передовзані теми» (2, 428). У зв'язку з цим симптоматичною видається драгоманівська репліка про М. Коцюбинського, оповідання якого («Ціпов'яз») він виділив серед белетристики «Зорі» саме за «добрий замір ухопити нові картини в життю українських селян» (2, 433). Письменницький «добрий замір ухопити нові картини в життю» Драгоманов ставив особливо високо як наочне свідчення громадянської активності митця.

У цьому плані й повість Б. Грінченка «Сонячний промінь» викликала інтерес критика не стільки «живими подробицями з життя простонародного», що було вже звичним для українсь-

кої прози, скільки спробою порушити нові проблеми — «показати теперішні найбільше освічені круги громади на Україні».

Як відомо, програмний заклик М. Коцюбинського і М. Чернявського до розширення тематики української літератури, до пошуків нових героїв та нових засобів художнього зображення пролунав аж на початку ХХ століття. Отже, зроблені ще в останні десятиліття минулого віку спроби І. Франка, Б. Грінченка, І. Нечуя-Левицького вивести в своїх творах образи української інтелігенції знаменували важливу тенденцію на шляхах подальшого прогресу національної літератури, оновлення її художнього методу. Знаменним було те, що цю тенденцію одним із перших підтримав Драгоманов, домагаючись і її високомистецької реалізації. Він вважав основу повісті «Сонячний промінь» «дуже інтересною», значною мірою взятою «з нового життя», що, на його думку, й ставило її «високо над другими подібними ж пробами нової українофільської белетристики». Але водночас критик закидав авторові штучність окремих сюжетних колізій, невмотивованість поведінки основних героїв Катерини і Марка. Аргументовані зауваження вимогливого й авторитетного радника висловлювалися з переконання, що «критика... завше може принести добро щирому і небезталантивому писателю» (2, 386—387). Цій же меті прислужилася й простора стаття «Твори Василя Чайченка», в якій оглядалось тритомне видання творів письменника. Драгоманов віддає належне талановитому й працьовитому прозаїку (про поетичну творчість Б. Грінченка тут не йдеться), більш-менш детально аналізує оповідання, високо оці-

нюючи саме ті, «в котрих автор не висуває на перший план свої тенденції, а дає побутові картини — по більшій частині свіжі й нові в українській літературі» («Без хліба», «Хата», «Нелюб», «Утікачка», «Діти») (2, 417).

Повчальними й корисними не лише для автора рецензованих оповідань, а й для всіх українських письменників, були розмірковування критика про прикметні недоліки тогочасного письменства, недоліки, виміряні за високими світовими естетичними критеріями, спертими на художній досвід Тургенева, Флобера, Льва Толстого.

Оскільки роман Б. Грінченка «На розпутті», як і його «Сонячний промінь», густо насичений тенденційно-публіцистичними пасажами, Драгоманов торкається й порушених там політичних проблем, зокрема розмірковувань про методи культурно-освітньої й агітаційної роботи українофільських гуртків.

«...Даремно д. Чайченко так рішуче висказується проти «вибухів» по принципу. Прогрес людський не обходиться і без «вибухів», — зауважує критик і, апелюючи до світової суспільної практики, аргументовано критикує як тих, «хто висуває на перший план пульс революції», так і тих, «хто із легалізму робить принцип» (2, 429). Під цим кутом зору він оцінює методи діяльності двох головних героїв роману — радикально-демократичного народолюбця Демида і екстреміста Гордія. Якщо Гордія критик слідом за автором роману беззастережно засуджує, то й на адресу симпатичного авторові дещо ідеалізованого Демида висловлює зауваження — «легальна культурна праця українофілів — праця мінімальна — не може багато тут зробити» (2,

429). Слушними були й міркування критика, що стосувалися художньо-естетичної сфери роману і його морально-дидактичних засад.

Посилена увага до морально-етичних проблем була завжди властива Драгоманову, до яких би сфер суспільного життя — політичних, соціальних, культурних — він не звертався.

«Чистое дело требует чистых средств», «Потреба говорити правду — се така ж потреба, як дихати чистим воздухом», «Неправда — не просвіта», — ці драгомановські формули стали чи не основними моральними принципами, в світлі яких він оцінював теоретичні доктрини і практичні дії, тактичні програми партій і норми співжиття людей.

Справедливо писав Павлик: «Драгоманов був рішучий противник розділу вчинків на дозволені й недозволені зі становища кружка, партії, — вживання в боротьбі з противником нечесних способів, особливо брехні, хоть би й в інтересах доброї справи», і принципово тримався принципів «Чистое дело требует чистых средств» та «Неправда — не просвіта!»

Коли газета «Вперед» мала намір опублікувати за кордоном нелегально пересланий туди рукопис роману М. Чернишевського «Пролог пролога», Драгоманов категорично виступив проти цього свавілля: адже такого права не давав опікун сім'ї Чернишевського О. Пипін. На прохання О. Пипіна і сина М. Чернишевського, піклуючись про безпеку самого засланця, на якого публікація «крамольного» роману могла б накликати нову кару, Драгоманов застерігав видавців газети «Вперед» не порушувати ні соціалістичної, ні людської етики: «Я убежден, что

как только на шаг отступить для «особых соображений», «интересов партии» и т. п., пропала не только свобода человека, но и самая «наша партия» — свои перебьют своих и в конце концов сами себя»¹⁶³.

Через brutальне порушення «впередовцями» (зокрема й П. Лавровим) зазначеного морального правила роман був опублікований, що зашкодило і Чернишевському, і його родині, і його намірам.

Не можна робити чесну справу нечесними засобами, не можна йти до благородної мети неблагородно-підступними шляхами, будь-яке зло породжує тільки зло, а неправда принижує не лише в очах супротивників, а й однодумців, підриває самопошану цивілізованої людини і нації, — так вважав Драгоманов і з цих позицій оцінюючи книжечку В. Чайченка (Б. Грінченка) про Григорія Квітку. «Неправда — не просвіта» — так називалася драгомановська рецензія, в якій автор навчав читачів з народу любові до своєї землі, свого краю, рідної мови.

На жаль, добру мету В. Чайченко намагався здійснити надто спрощено і неправдивими засобами — «захвалює все наше, а ганьбить все чуже, а почасти московське» викликаючи зневагу, а то й ненависть до чужинців (2, 394), і робить це, тенденційно витлумачуючи творчість Г. Квітки-Основ'яненка.

Крок за кроком Драгоманов йде за автором книжки і спростовує його твердження історично вивіреними й достовірними фактами і підводить читача до необхідних висновків.

«Всі народи — москалі, поляки чи русини — мають і своє зле, і своє добре в натурі, і зле

більше виходить з малої освіти, ніж з природи народів, і через те нам усім замість того, щоби ворогувати, треба освічатись та добиватись укупі волі, то тоді й усякі теперішні причини до незгоди щезнуть. Навчати іншому наш народ — значить навчати його неправді»... (2, 397), — така порада типового демократичного просвітителя, дещо зумисне спрощена з огляду на малоосвіченого читача.

Звичайно, «треба, щоби нашому народові давали науку в його країні на його мові, бо в чужій здобувати йому науку важко. Тоді й чужа наука стане народові своя. Але поки тієї науки на рідній мові бракує, слід звертатися до книжок й іншими мовами, щоби не «зостатися при теперішній темноті» (2, 398).

Повага до простого читача повинна стримувати авторів популярних книжечок від непотрібної ідеалізації — так, як це зробив В. Чайченко, представляючи Квітку «мов якого бога пресвятого, поминаючи те, що не заслуговувало б схвалення». Слід пам'ятати, що й «простий чоловік теж людина, котру треба шанувати, — вимагає Драгоманов. — Не треба ні дурити її неправдою, ні потаювати від неї правду» (2, 400). Багато інших житейських спостережень, думок і настанов вченого, як і ця, теж зберігає свою актуальність.

Стаття «Неправда — не просвіта», в якій ніби сфокусовані основоположні принципи Драгоманова щодо завдань й характеру літератури для народу та його ставлення до псевдопатріотичних і псевдонародних писань, спричинилася до широкої і тривалої дискусії, яка багато в чому

виходила за межі суто літературних проблем, хоч в центрі дебатів стояли два основні й наскрізні питання: стан і перспективи розвитку української літератури та характер і функціональна роль її взаємин з літературою російською.

В 1892—1893 році *П. Вартовий* (Б. Грінченко) виступив у газеті «Буковина» з серією статей, оглавивши їх «Листи з України Наддніпрянської». Аналізуючи суспільно-політичну ситуацію на Україні, автор констатує трагічний розрив між зденаціоналізованими «освіченими» — вищими класами і простим народом, який стався внаслідок шовіністичної політики російського царизму. З позицій послідовного демократа Б. Грінченко викриває самодержавний деспотизм, але не завжди спромагається відрізнити його дії від дій усього російського громадянства і, зокрема, російської літератури. На всіх він ладен скласти вину за «обмосковлення» українського панства і за силувану русифікацію українського народу через школу й писемне слово. За цією логікою «москалізаторами» оголошувалися не лише російські, а й ті українські письменники, починаючи від І. Котляревського та Г. Квітки-Основ'яненка і до М. Костомарова та П. Куліша, які написали частину своїх творів російською мовою, ніби маючи «дві душі». По-заісторична й недіалектична абсолютизація мовного критерію зумовлювала й жорстокі, суцільно хибні формули: «московська мова — московські думки», кожний рядок українського письменника «чужою» мовою — це крок до ренегатства і зради.

П. Вартовий не поминув і виступів М. Драго-

манова російською, а також написаних українською мовою, але з орієнтацією на кращі взірці російської літератури та з «національно-непатріотичною» критикою творів українських письменників.

Звичайно, не лише до цього зводився зміст «Листів...» П. Вартового — було в них, окрім щирого вболівання за соціально й культурно пограбований український демос, чимало слушних спостережень над конкретними явищами суспільного, освітнього, літературного процесу, ряд влучних і об'єктивних оцінок діяльності вітчизняних митців та їх окремих творів. Сам Драгоманов визнавав, що «вони написані живо, прекрасною мовою, дають кілька вірних почастних заміток, а головне діло, зривають ту іграшку в кузьмірки, котра була опанувала певні українські кружки «безполітичних культурників», нейтральників у галицьких справах...», а тому вони й «не пройдуть без сліду...» (1, 428).

Були у П. Вартового підстави дорікати й Драгоманову як не за «брак національного почуття», то за ряд надто категоричних і різких присудів українському художньому слову.

Втім, у обох диспутантів можна віднайти чимало вразливих, неточних, а то й хибних пасажів, спричинених, як зізнавався сам Драгоманов, тією ж полемічною гарячкою. Та головне було не в цьому, а в позитивному пафосі дискусії, в утвердженні життєздатного й прогресивного та запереченні консервативного й шкідливого.

У відповідь на «Листи...» П. Вартового Драгоманов написав цикл «Листів на Наддніпрянську Україну», що друкувалися в 1893—1894 роках у журналах «Народ» і «Буковина», а потім були

видані окремою книжкою. Основний недолік «Листів...» П. Вартового Драгоманов вбачає у тому, що автор «поклав собі обходитись взагалі без наукового точного методу, а руководитись тільки-«*глазомером*» по-своєму зрозумілого етнографічного патріотизму» (I, 428—429). Так народжуються — політика без історії і суб'єктивізм у судженнях.

Спираючись на історичні світові аналогії та на осмислення конкретних обставин діяльності українських письменників від Котляревського, критик спростовує висунуті проти письменників звинувачення, детально характеризує систематичний наступ царизму на українську культуру і в широкому громадсько-культурному контексті простежує кожне явище української літератури. Драгоманов картає самодержавство за шовіністичні діяння («Московське царство наробило нам чимало лиха, бо це такий уряд, котрий наробив і робить лихо й своїм» — 444), але виразно протиставляє їм ставлення до українського народу, його історії та культури прогресивних діячів російської культури від В. Капніста і К. Рилєєва, підкреслюючи, що й «нові європейські ідеї демократизму і лібералізму... появились на Україні в перший раз... не в українській одежі... (вони) є послідок проби нових і старих народів і політичної науки інтернаціональної». Що ж до «історичного патріотизму і націоналізму», то він незалежно від того, чи є він «квасним» (у росіян), чи «галушечним» (в українців), то він скрізь слабне, коли «патріотизм ставиться під контроль космополітизму» (інтернаціоналізму.— П. Ф.) (I, 439—443).

Саме тому Драгоманов відкидав їх обид-

ва. «Я, — з гордістю писав він, — полемізував 30 років проти російських космополітів, котрі не признавали української національності, і проти українських націоналістів, котрі, виступаючи проти космополітизму, рвали єдину провідну нитку безпохибного людського поступу і саму підставу новішого возродіння націоналістів і відкривали дорогу до себе для всякого шовінізму, виключності й реакції» (I, 466).

У цей час вчений мав у своєму розпорядженні більше першоджерел, а тому глибше, ніж у попередніх своїх розвідках, розкриває корені й характер демократизму Шевченка, його органічний зв'язок з національними, всеросійськими й європейськими традиціями. Драгоманов не виявляє образи за звинувачення у тому, буцімто разом з Костомаровим і Кулішем вони «спантеличили земляків, затемнили національну свідомість українців і задержали зріст українства, між іншим, і літератури», вважаючи подібне звинувачення наслідком «нетерпимості і, значить, необразованості певних наших патріотичних кругів», «нерозумінням дискусій, які «живлять живу думку людську». Зокрема, тут вчений уточнює суть своєї теорії розвитку української літератури «з н и з у в г о р у» (від простої до високої) й ілюструє її правомірність та ефективність прикладами якісного зростання оригінального письменства та розширенням перекладів світової класики на українську мову. Давню свою формулу Драгоманов доповнює так: «Наша література мусить розвиватися і з г о р и в н и з і з н и з у в г о р у» — тобто проголошує потребу найширшого її зростання без будь-яких тематичних чи формальних приписів та обме-

жень, бо ж «література живе для людей», їх запити зростають саме під впливом високохудожнього слова.

Так формувалося переконання просвітителя у всеоб'єднуючій ролі прогресивної національної української культури, у важливості «найвиднішої національної ознаки — народної мови як способу морального зв'язку між людьми», а водночас і в тому, що не можна «шукати собі провідних думок для громадської праці культурної, політичної і соціальної (лише) в почуттях і інтересах національних... Ми шукаємо таких провідних і контрольних думок в наукових выводах і інтересах інтернаціональних, вселюдських. Через те, кажучи коротко, ми відкидаємо не національності, а націоналізм, а надто такий, котрий сам себе виразно протиставля людськості, або космополітизму; ми не признаємо примусових думок і почуттів, котрі видаються за національні, ніяких обов'язкових історично-національних святощів, а надто ненависті до других національностей» (I, 465—466).

Такий, по суті, головний висновок «Листів...» Драгоманова, в кінці яких він оцінив вартість роботи основних «сьогочасних груп українських по д. Вартовому: українофілів, радикалів й націоналів-народовців», додавши до них ще й галицьких «новоерівців-угодовців», та висловив свої поради щодо майбутньої діяльності.

Вчений використовував кожную нагоду для того, щоб розвинути і уточнити й власні свої погляди на актуальні соціально-політичні домагання українського народу. Він продовжує стояти на ґрунті політичних реальностей свого часу, а тому виступає проти сепаратистсь-

ких програм недержавних націй Росії (крім привіслянських поляків).

Вважаючи «за дуже щасливий випадок, що у великорусів, при всіх централістичних звичаях, котрі виробила в них історія — як і у многих других народів Європи, склавших великі держави, — все-таки єсть великі симпатії до адміністративної децентралізації і земської автономії» (з причин, що «дуже вже велика ширина Росії» чи «явної дурості російської бюрократії»), критик дещо по-новому формулює свою конструктивну програму. «Українці, — пише він, — могли би добре використовувати цю прихильність, коли б узялись за діло зручніше і, між іншим, коли б більше налягали на земську, ніж на національну автономію і *менше-тикали в очі великорусам їх національним централізмом, мовбито природженим великорусам*» (Курсив наш. — П. Ф.) (I, 473). Конкретизував він у дусі часу — популярних програм соціал-демократів і комуністів — й вимоги економічні та культурні (передусім — знесення заборон з української мови та допуску її в школи, адміністративні установи, церкви), міцно й чітко поставлені на політичний ґрунт разом з усіма сусідніми народами і не обмежуючись лише легальними заходами, яких взагалі «тепер... зовсім не може бути в Росії» (I, 480).

Навіть у найкращі часи виходу у світ «Народу», а тим більше тоді, коли на ньому стали відчутніше позначатися консервативні тенденції, І. Франко виношував ідею видання нового часопису. Спочатку він хотів обмежити його (планувалося назвати орган «Русалка») тільки науковими й белетристичними проблемами, від-

повідно організовуючи навколо нього й автуру з письменників та вчених. За традицією, Франко звірив свої плани Драгоманову. Обіцяючи свою допомогу, вчений зауважив, що обрана назва йому не подобається — «сентиментально і не точно» — «чи не назвати його «Житє і слово» (як відомо, Франко саме так і вчинив), а також порадив «заявити програму якнайширшу, хоч переважно літературну...», яка включала б матеріали з громадянської історії, європейської науки про релігії (які «тісно пов'язані з народною словесністю», відігравали і відіграють велику роль в суспільстві) та художньо досконалі переклади літературної класики. Для реалізації останнього наміру Драгоманов висловив пропозицію зокрема залучити до участі в журналі П. Куліша, який має великий талант» і досі найбільше освічений з усіх наших писателів»¹⁶⁴. Зауважимо, до речі, що саме в цей час активізувалося й особисте листування між Драгомановим і Кулішем.

Скромний, але сповнений самоповаги критик цурався будь-якої реклами й компліментарності, а тому висловлював щире невдоволення, коли Франко, вже в першому номері «Житя і слова», вмістив його портрет з біографічними і бібліографічними матеріалами.

«Мені противно виступати в іконостасі перед нашою громадою, — писав він Франкові — ...коли дійсно я себе сам для укр[аїнських] писань, котрих ніхто не читає, вигнав з рос[ійської] журналістики, де я мав не послідне місце, то можна зрозуміти мою нехіль виступати перед «нашу публіку», з своїм портретом і біографією. Хай перше вивчиться та публіка слухати

без слини і піни на роті думки, може, й хибні, та котрі йдуть од серця і котрих вироб щось коштує авторові, хай вивчиться терпіти хоч заголовки праць того, хто їй не подобається і праць як напр., болгарські мої монографії, що забороня рос[ійська] цензура і редакція «Зорі» однаково»¹⁶⁵.

На прохання Франка, продиктоване прагненням піднести науковий авторитет журналу, Драгоманов запропонував кілька ґрунтовних наукових розвідок з фольклору та давньої літератури — «Матеріали з історії віршів українських» (давні вірші з церковної тематики та громадських справ), «Протипопівська сатира і сектанти на Україні», «Розбір думи про бурю на Чорнім морі», а згодом — і з новіших проблем: «Наукові методи проф. Сумцова» та «З поводу статті д. Франко «Шевченко героєм польської революційної легенди». Під загальною «шапкою» — «Матеріали і замітки до історії життя і слова на Україні» — були опубліковані листи М. Костомарова і «Українки» до О. Герцена, нотатки про діяльність М. Костомарова, про освіту на Україні у XVIII столітті, з історії народного українського театру, громадського руху «хлопоманів» тощо.

Шевченківська тема цікавила Драгоманова завжди, і в її осмисленні можна скласти уяву і про еволюцію політичних та естетичних поглядів самого вченого.

Коли в першому номері журналу «Жите і слово» (1894) Франко опублікував свою статтю «Шевченко героєм польської революційної легенди», Драгоманов негайно відгукнувся на неї, вказуючи на деякі фактологічні помилки

й неточності та спростовуючи окремі неточні чи не досить аргументовані твердження. Особливо цікавими були міркування Драгоманова про зв'язок польської легенди про Шевченка не лише з мандрівним фольклорним сюжетом, а й з розповідями про життя відомого американського борця проти рабства Джона Брауна, страченого в 1859 році (Житє і слово.— 1894.— № 2.— С. 159—160). У даному випадку заслуговує на увагу прагнення Драгоманова розглянути діяльність великого поета-революціонера у широкому контексті визвольних прагнень народів усього світу. Під впливом Драгоманова Франко теж не виключав можливості прямого зв'язку «аболіціоністичної агітації в Америці» й визвольних рухів в Європі, Росії, на Україні, де «знайшовся аналогічний «вулканічний» ґрунт» (29, 211).

Отже, до кінця своєї наукової діяльності Драгоманов не проминав жодної нагоди звернутися до шевченківської проблематики, торкаючись як її принципів методологічних тем, так і окремих фактів з життя й діяльності поета, виявляючи особливий інтерес до поширення творів українського митця в світі.

Для широти науково-літературних інтересів Драгоманова і оперативності його реакції на кожне помітне явище в рідній літературі й науці характерна його стаття «Наукові методи проф. Сумцова», присвячена діяльності тоді вже досить відомого українського літературознавця, фольклориста й етнографа. Огляд праць Ф. М. Сумцова про українську народну творчість, давню і сучасну літературу дав можливість Драгоманову не лише поцінувати конкретні здо-

бутки вченого, а й порушити ряд важливих проблем щодо методики наукових досліджень, з'ясування соціальної детермінованості творчості письменника, розгляду кожного літературного явища в широкому загальнокультурному й ідейно-політичному, національному й світовому контексті.

Не лише для свого часу велике пропагандистське значення мала вміщена тут праця Драгоманова «Старі хартії вольності», яка спочатку була опублікована в щомісячнику «Български прегляд». Не випадково вона кілька разів перевидавалася. Львівське видання 1895 року мало таку присвяту: «Сю політичну працю М. П-ча повинен мати в руках усякий русин, хто хоче політикувати». А в 1915 році розвідку передрукували в серії «Політичної бібліотеки» поряд з творами Ф. Лассаля, В. Лібкнехта, Е. Бернштейна, Ж. Жореса, В. Винниченка. У передмові до брошури Франко висловив жаль, що смерть не дозволила Драгоманову закінчити цю розвідку, а окрім нього «нема чоловіка, котрий би зумів довести її до кінця так основно, з таким широким та світлим поглядом».

Своєрідним доповненням до огляду хартії свободи від найдавніших часів до кінця ХІХ століття була й дуже популярна його брошура «Швейцарська спілка», що витримала кілька видань. Простежуючи історію Швейцарії від легендарного Вільгельма Телля, добровільного федерального об'єднання старовинних кантонів до утворення конституційної Швейцарської федерації, Драгоманов основну увагу приділяє характеристиці демократичних установ і порядків — «взірця для других людей», народів і країн. Ог-

лядає автор і соціалістичний рух від Р. Оуена і Сен-Сімона до К. Маркса й «Інтернаціоналу», — той рух, який зрештою має призвести до визволення всіх народів.

Еволюціоніст і просвітитель доходить висновку, що «коли всі люди будуть досить освічені і всі матимуть рівні права в державі, тоді од їх самих залежатиме перемінити всі громадські порядки та й міжнародні відносини на однакову користь всім», щоб «покінчити без війни... спір між великими державами»¹⁶⁶. Віра в прогрес духовно об'єднує людей, а в свою чергу «Науковий тісно зв'язаний з ним поступ в умілостях... перемінить на ліпше і духовну природу людську»¹⁶⁷, — наголошував вчений й доповнив свою думку відповідно складеною Хронологічною таблицею найважливіших подій, що визначали людський прогрес від п'ятого тисячоліття до н. е. і до 1894 року.

Серед таких великих подій — Велика Французька революція, прийняття Декларації про права людини, ліквідація рабства та кріпацтва, національне визволення греків, сербів, болгар, об'єднання Італії, прийняття конституцій у республіканських країнах, винаходи Уатта, Стефенсона, Фультона, застосування телеграфа і відкриття Суецького каналу, діяльність Р. Оуена, Сен-Сімона, К. Маркса, Міжнародної спілки робітників — Інтернаціоналу. Цілком логічними у цьому зв'язку були й розмірковування з приводу визвольних рухів в Росії, історії різних форм народоправства.

Драгоманов наголошує думку, висловлену ним у незакінченій статті «Пропавший час», про те, що «устрій козаччини був більш подібен до

устрою теперішніх вольних держав європейських» і що навіть самі козацькі політично-правові, соціальні й національні вимоги у Переяславському трактаті Б. Хмельницького 1654 року «витримували б порівняння з тодішніми положеннями конституцій Англії і Швейцарії»¹⁶⁸.

Віра в суспільний поступ і національне визволення усіх народів Росії, в перетворення імперії на конституційну державу ґрунтується на традиціях споконвічної боротьби за незалежність на історичному соціальному досвіді багатьох народів: оскільки «усі діла в дуже великій державі не можуть бути вправлені чиновниками та указами з далеких столиць, не спитавши, що думають люди в тих краях, для котрих пишуться укази», то справедливо буде, щоб «хоч менші діла свої робили самі краєві люди як самі знають, а не чиновники, що сьогодні тут, а завтра там»¹⁶⁹.

Історія давала чимало прикладів, коли деякі політики, що грали в радикалізм, ставали консерваторами, а то й деспотами в умовах централізму. Подібного варіанту Драгоманов не виключав для Росії, якщо скасування самодержавства не буде супроводжуватись широким місцевим самоврядуванням та серйозними гарантіями суверенності й недоторканості кожної нації й народності. Навіть у своїх популярних брошурах він прагнув виховувати у народі свідоме прагнення до ліквідації деспотичного централізму, усунення мертвотного бюрократизму безвідповідальних зайд-чиновників, прищеплюючи думку про становлення творчого місцевого самоврядування, беручи в цьому за взірець тогочасну Швейцарію. Доречно нагадати, що саме досвід боротьби народів Швейцарії за встанов-

лення конституційного ладу, за демократичне вирішення політичних і соціальних проблем, гармонізацію національних відносин тоді та й аж до наших часів пропагувався багатьма керівниками національно-визвольних рухів. Про це, між іншим, писав і В. І. Ленін у 1913 році: «Передові країни — Швейцарія, Бельгія, Норвегія та ін. дають нам зразок того, як мирно уживаються вкупі або мирно відокремлюються одна від одної вільні нації при справжньому демократичному ладі»¹⁷⁰.

Живучи в Болгарії, вчений не полишав кореспондувати до поступових російських, польських, німецьких видань. Деякі з фундаментальних його праць виходили окремими книгами та брошурами у Львові, Києві, Коломиї українською та російською мовами і поширювалися в Галичині, на Україні, в Росії. З-поміж них слід назвати його «Листочки до вінка на могилу Шевченка» (видані у Львові Франком статті про арешт Шевченка в 1859 році, про французький переклад «Катерини» та про поезії Шевченка в народних вустах), «Віра й громадські справи» (1892, в масовій бібліотеці газети «Хлібороб»), «Іван Вікліф. Доктор євангельський» (як «єретична» була сконфіскована властями), «Шістсот років Швейцарської спілки. 1291—1891», «Про братство Хрестителів або Баптистів на Україні», «Л. Н. Толстой. Царство Боже внутри нас», «Оповідання про заздрих богів», «Старі потреби перед новим царем», «Рай і Поступ» (з додатком найважливіших подій в історії людства).

Послідовники Драгоманова видавали його праці також в Женеві й Штутгарті. В оригіналі та німецькому перекладі тут вийшло листування

К. Кавеліна й Т. Тургенева з О. Герценом (1892, Женева), а також в німецькому перекладі прокоментоване Драгомановим листування М. Бакуніна з О. Герценом і М. Огарьовим (Штутгарт, 1895). В цей час публікувалися його статті й реферати наукових доповідей з проблем українського та світового фольклору й літератури у виданнях французьких, американських (фольклорний конгрес 1893 року у Чикаго) та ряду слов'янських країн.

Той факт, що до вченого за сприянням й порадами зверталися такі діячі, як А. Желябов і С. Степняк-Кравчинський, Е. Реклю і П. Лавров, І. Франко і М. Павлик, О. Пипін і Д. Овсяніко-Куликовський, наочно засвідчував його широку популярність і міжнародний авторитет. Відчували його прихильність та допомогу діти М. Чернишевського та О. Герцена — родина останнього передала в його повне розпорядження великий архів свого батька — було це ще й свідченням не просто довіри, а віри в нього, в його високу політичну та людську порядність і відданість обраній справі. (Звичайно, збереження, публікація й наукове коментування матеріалів видатних діячів російської культури і визвольного руху підтверджували ще й прогресивність симпатій та переконань політичного діяча, наукову об'єктивність і сумління вченого).

Саме тому, коли в грудні 1894 року учні й друзі Драгоманова вирішили у Львові відзначити 30-річчя його громадсько-політичної й літературно-наукової діяльності, то ця подія відразу набрала значно ширшої географічної й соціальної масштабності. Спеціально створене на честь ювіляра культосвітнє товариство «Поступ» (на-

віть його назва відбивала один з заповітних соціально-культурних і життєвих девізів Драгоманова!) та політичне товариство «Народна воля» спільно з селянським комітетом скликали Народне віче, що зібрало понад 600 делегатів з усієї Галичини, на якому виступали селяни й робітники, представники інтелігенції українського й польського народів.

Провідною ідеєю форуму було не раз проголошене видатним діячем єднання трудящих без огляду на національність. Селянин з Косівщини Федір Котюк заявив: «Нас одна біда тисне, чи русинів, чи поляків», а тому — «держімся всі бідні, всі найнижчі разом!» Свою «втіху від того, що нас тут стілько хліборобів і робітників різної народності», висловив селянин Іван Сандуляк. А львівські робітники Петро Левич і Сава Вандьо розповідали, як їхні батьки втратили ґрунти і стали робітниками та закликали «держатися спільно з селянами».

Мовилося тут і про причини жахливих злиднів та масової еміграції за кордон, і про успіхи та поразку політичної й культурно-освітньої роботи, про необхідність єднання всіх прогресивних сил, особливо в часи виборів до парламенту.

На закінчення віче селянин Стефан Новаковський запропонував надіслати Драгоманову в Софію таку телеграму: «Батьку рідний, просвітителю наш, Ти, що свою долю, своє жите, своє здорове посвятив для темного робучого люду, щоб его просвітити світлом правдивої науки, — прийми подяку за тридцятьлітню працю Твою від нас, руских хлопів, зібраних з цілої Галичини на рускім народнім вічу у Львові. За правду, за волю, котру Ти голосиш, будемо стояти до

загину. Жичимо Тобі ще довгого життя, щоб міг єсь нас Твоєю мудрою радою просвічати, помагати нам дійти до скинення ярма неволі, що тяжить над хліборобом і робітником, і до заведення правдивого ладу на світі»¹⁷¹.

На ювілейному зібранні з доповідями виступили І. Франко та М. Павлик. Під гучні оплески І. Франко своє слово почав так: «Народ, що не шанує своїх великих людей, не варт зватися освіченим народом... Драгоманов для нас є чимсь більше, як заслуженим чоловіком. Ми в нім шануємо друга, вчителя, провідника... Голос єго був для нас заохотою, осторогою, вказівкою куди йти, голосом сумління — що робити, а чого не робити». Багато уваги приділив доповідач багатогранній діяльності Драгоманова, якій у кожній сфері притаманні «живе чутє, той бистрий погляд, що завсігди добачує потреби хвилі і вміє найти для них відповідний вираз і відповідне заспокоєнє» (27). Цими рисами відзначалися праці історика й літературознавця, публіциста і громадського діяча. Особливо підкреслювалися його здобутки у справі оборони й розвитку української культури, єднання всіх частин нашого народу та піднесення освіти й свідомості простого люду.

М. Павлик у своїй промові акцентував постійне переконання Драгоманова в тому, що для нього цікавіше *робити історію*, ніж писати за неї, і детально розповів про ту реально здійснену ним політичну історію. «Він prorав нашу народну ниву широко і глибоко і тільки на тій єго праці можуть у нас вирости дальші добрі плоди», — робив логічний заключний висновок Павлик і висловлював побажан-

ня, «аби тільки якнайбільше русинів пішли в его сліди» (43).

Було виголошено чимало привітальних промов і послань.

«...Могучий голос Драгоманова потряс до основ нашу суспільність. З ним прокинулись у нас нові думки, нові бажання, котрі стреміли до одної цілі, ішли до одної мети: освободження слабих і пригноблених від переваги сильних і можних» (98). З цими словами Наталі Кобринської по-своєму перегукувалось привітання В. Стефаніка від студентської молоді Кракова, і Д. Лукіяновича — від львівського прогресивного студентства, селянина Івана Сандуляка і чеського радикала Ярослава Розводи...

Привітання надходили з різних міст Галичини, Буковини, України, Росії — від друзів однодумців (серед них — С. Степняка-Кравчинського, Ф. Волховського, А. Ляхоцького, Ф. Вовка), «читателей и почитателей великорусских и польских», а також від таких авторитетних європейських вчених, як А. Рембо, В. К. Морфіл, Г. Пітре, Л. Леже, М. Шіфф, Г. Парі, Ю. Полівка та інші.

Думки, спільні для багатьох, висловив видатний російський революціонер і письменник С. Степняк-Кравчинський: Драгоманов, «один з найбільших політичних мислителів нашого часу», «належить всьому російському племені, всій великій слав'янській сім'ї також, як своїй Україні».

Від імені тих, хто тривалий час працював поряд з Драгомановим, С. Степняк-Кравчинський відзначає в ньому не лише силу думки, а й силу духу, громадянську мужність — «ту

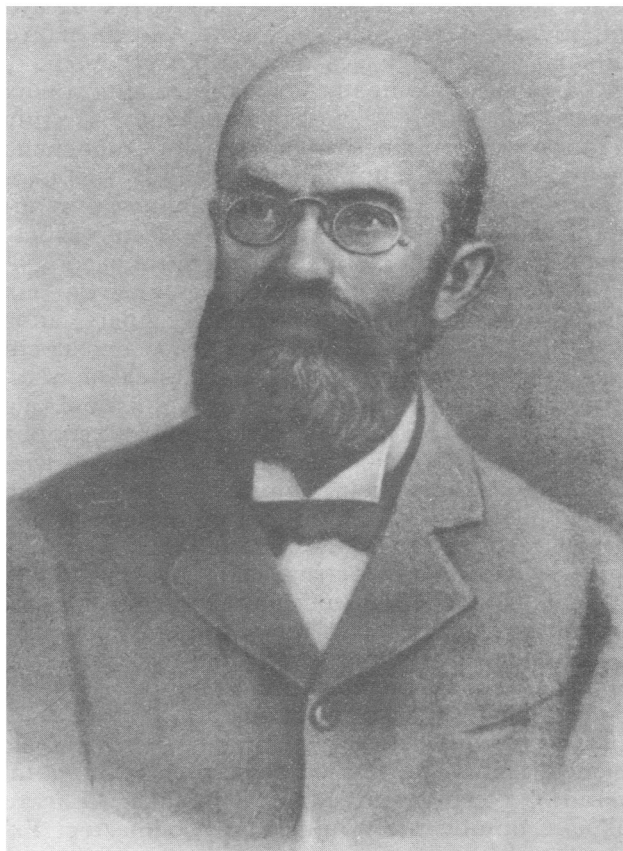
духовну безстрашність, яка властива лише людям бездоганно чистим перед власною совістю, безумовно суворим до самих себе» (86—87).

Ювілярові надсилалися в подарунок цінні й рідкісні книги, картини, альбоми, портрети, фотографії, знадоби для писання, мистецькі дерев'яні, шкіряні, металеві сувенірні вироби, вишивки і т. п.

Леся Українка назвала ювілей «святом свідомої себе України», а французький історик Альфред Рембо — «великим словянським концертом», на якому видатний фольклорист Анрі Карноа проголосив «Многая літа Михайлу Драгоманову».

Це було воістину всенародне і міжнародне визнання заслуг видатного громадсько-політичного діяча і вченого. Глибоко зворушений, схвилюваний цими несподіваними для нього виявами пошани і любові та високими оцінками його багаторічної праці, Драгоманов у відповіді організаторам ювілею писав, що свою роботу він вважає лише «проповіддю і спробою прикласти до практичного життя провідні думки попередників, славних кирилومهфодіївців та інших народолобців з тими одмінами, які принесла найновіша всесвітня наука і політика». Він закликав до тісного єднання у змаганнях й боротьбі за краще й справедливе майбутнє прогресивних представників усіх частин політично розірваної України, а також усіх братніх народів — передусім «сусідів наших і соплеменників — великорусів, поляків, чехів» (III).

Звичайно, подібне майже одностайне визнання зробленого вченим могло б стати відчутною моральною, духовною підпорою в житті емігран-

Михайло Павлик.

та, на долю якого завжди випадало так багато випробувань і так мало радощів. Але ця надто запізнiла втіха виявилась, на жаль, і останньою.

Постійна тяжка праця у вкрай несприятливих обставинах, часом в умовах справжніх злиднів і напівголодного животіння, майже безперервна нервова напруга, спричинена полеміками, клопотами про спільну справу й допомогу своїм однодумцям та послідовникам, а то й про забезпечення родини бодай елементарними засобами для прожиття, — все це підірвало могутній від природи організм. Десь з 1892 року Драгоманов серйозно захворів на аневризму. Кілька разів він їздив на консультації, а то й кількомісячне лікування до Парижа, Відня, але це сприяло лише тимчасовому полегшенню. Невиліковна хвороба часом давала про себе знати настільки, що вечний лише ціною неймовірних зусиль (важко було пересуватися й говорити) примушував себе читати лекції. Іноді зовсім знемагав. У таких випадках йому прилаштовували до ліжка спеціально сконструйований пюпітр, щоб хворий міг лежачи писати свої літературно-наукові статті, бо свої обов'язки перед болгарськими, українськими й європейськими виданнями він виконував навіть у такому стані...

Світлі дні переживав Драгоманов, коли під час поїздки мав можливість спілкуватися з колегами-вченими, зустрітись у Відні з Франком. Багато радощів приніс йому приїзд до Софії Лесі Українки¹⁷². Леся назавжди зберегла вдячність до свого великого вчителя. Під його безпосереднім впливом тут був написаний цикл волелюбних поезій «Північні думи», в яких відлунює драгомановська рішучість та віра.

Без будь-яких перебільшень можна стверджувати, що у спілкуванні з Драгомановим змужніла і сама Леся, яка тут, у Софії, почала гартувати своє перо войовничого публіциста цілком у драгомановському дусі («Лист до товаришів», «Безпардонний» патріотизм», «Голос однієї російської ув'язненої»).

Іноді вона виконувала й прямі доручення дядька — переписувала його статті й листи, розшукувала потрібні матеріали, допомагала у збиранні коштів на підмогу українським видавням. На прохання М. Павлика Леся розшукувала й систематизувала праці вченого до спеціального ювілейного збірника, виконуючи, як казали, роль «правої руки Драгоманова». На це Леся щиро відповідала: «Багато честі для мене зватись правою рукою дядька, добре було б, якби мене можна було назвати одним пальцем на його руці»¹⁷².

Звичайно, Леся говорила тут як скромна людина, та ще й про улюбленого свого вчителя і старшого друга. Можна сподіватись, що вони доповнювали одне одного, адже і Леся привезла своєму наставнику чимало свіжої інформації з України, це відчутно в його тогочасних зацікавленнях та заняттях.

Драгоманов до останку залишався послідовним і принциповим ворогом російського самодержавства, вважаючи його «головним паразитом і жахом в російському житті». Залежно від історичних обставин лише еволюціонували його погляди на шляхи знищення деспотизму.

Навіть у 1894 році, за рік до своєї смерті, він гнівно писав галицькому «москвофілу» Ю. Яворському: «Факт деспотії російського уряду і че-

рез те і єго противонародності єсть капітальнійшим фактом у Слов'янщині, і всякий, хто єго не чує носом і не бореться з ним, єсть чоловік безносий і раб»¹⁷³.

Це усвідомлення диктувало принциповому противнику терору навіть виправдання «бомбістів» — народовольців, хоч традиційно підказувало ї поради освіченим класам домагатися політичної волі шляхом мирного наступу на царський уряд. Але сама офіційна влада постійно штовхала Драгоманова в бік радикалізму.

17 січня 1895 року новий російський цар Микола II виголосив перед делегаціями з міст сумнозвісну промову, у якій розвіяв найневинніші надії на будь-які ліберальні реформи в країні та погрожував посиленням розправ над учасниками визвольного руху.

Промова царя, мабуть, остаточно вбила сподівання Драгоманова на ефективність мирних заходів і він, як і десять років тому, застерігав російське громадянство від марних сподівань та підказував реальні заходи, що могли б «выразить нужды России» і забезпечили б «участие народного представительства в государственных делах» (II, 871—872).

Листа Драгоманова негайно було гектографовано й широко розповсюджено в Росії. До передруку його в журналі «Народ» зроблена така важлива примітка: «Се письмо перепечатано у Лондоні 7 февраля 1895 р. «Союзом книгоношей»¹⁷⁴ — товариством для перевозки у Росію заборонених видань. Це стало одним із останніх прижиттєвих звернень Драгоманова до громадян неласкавої до нього Вітчизни. А було ще й зовсім останнє.

В 1895 році гурток молодих українців з Наддніпрянщини надіслав Драгоманову листа, в якому просив поради, як провадити ефективну й корисну працю на благо рідного народу. Тут же висловлювалось прохання вже ніби від усієї української інтелігентії: «Європа не раз чула Вас, не раз прислухалася до Вашого слова і звикла до нього; Ви завжди ставали в обороні пригноблених братів наших українців, отож станьте і тепер і повідайте вільній Європі про нашу неволю»¹⁷⁵⁻¹⁷⁶.

Не будучи впевненим, що його відповідь дійде через політичний кордон та вважаючи, що «деякі точки варті публічного обсуду», Драгоманов вирішив відповісти прилюдно, на сторінках «Народу». Ця, по суті, остання журнальна публікація вченого з'явилася вже після його смерті. Можливо, тому й не випадково за змістом і тоном вона більше скидалася на сумовиту передсмертну сповідь та на заповіт.

Драгоманов згадує, з якими сподіваннями вирушав колись він — «репрезентант значної частини інтелігенції української» — за кордон, «щоб заложити вільну українську пресу і говорити з європейським громадським судом». Багато чого вдалося й зробити, публікуючи «Громаду» та розповідаючи про Україну з трибун літературних і наукових конгресів та сторінок періодичних видань багатьох європейських країн. Але далеко не все діставало підтримку і схвалення домашніх колишніх однодумців, не справдилось і чимало його прогнозів, запевнень та обіцянок перед європейською громадськістю щодо подальшого розвитку українського суспільно-культурного відродження.

«По правді кажучи, — гірко зізнається Драгоманов, — ми обманили надії, і тепер мені самому часто соромно буває дивитись в очі європейським писателям, з котрими я говорив про Україну в 1870-і роки, коли вони тепер питають мене: «Ну, що нового робиться в Вашій Україні?» (2, 346—348).

Справді, надто малим був політичний і культурний врожай, зрощений в похмурі роки політичної реакції. Ще тільки заходило на передреволюційне політичне світання, на нове культурне піднесення, позначене іменами Лесі Українки і М. Коцюбинського, В. Стефаника і В. Винниченка, піднесення, в підготовці й провіщенні якого доля заслуг належала і Драгоманову, але якого йому вже не судилося побачити...

Тверезий і проникливий політик, видатний вчений спостеріг і зміну політичної ситуації в Європі 90-х років, коли не лише уряди, а й досить широкі маси громадськості з різних причин — здебільшого прагматичних, меркантильних — більше прислухалися до нового російського царя, ніж до «російських опозиційних елементів, а надто таких слабих, як українські». Оцінюючи песимістичну тональність листа, треба зважити ще й на тогочасний тяжкий фізичний і моральний стан Драгоманова, пригніченого не лише хворобою, а й задушливою політичною ситуацією в Росії та Західній Європі. Про це писала в листах з Софії Леся Українка, яка й сама мучилась там з обох названих причин¹⁷⁷.

За таких умов Драгоманов висловлює закономірний сумнів у тому, що Європа виявить співчуття до його голосу, а російський уряд прислухається до виступу європейської преси. Вчений

не ухиляється від узятото на себе добровільного обов'язку і обіцяє ї тепер докласти всіх своїх останніх сил, щоб «сунути відповідні звістки в деякі газети». Але водночас рішуче заявляє своїм кореспондентам: «...лік, хоч не скорий і важкий, на українські лиха лежить лише в руках самих українців, — в тім числі і в Ваших, *молодіж українська*. Перш усього Ви мусите тільки учитись, щоб стати серйозними європейськими поступовцями, щоб піднімати українську науку, літературу і політику з теперішнього упадку донкіхотів, котрі готові б були проливати навіть чорнила... за теперішню літературу українську, не знайдете» (2, 439). А далі накреслювався план конкретної практичної громадської, літературної і наукової роботи, замість порожньої балаканини, декларацій, гучних, але марних «заходів» (на яких щороку проїдалося чимало грошей «в честь Тараса»!). Уточнюючи характер політичної й культурної роботи на Україні, Драгоманов наголошує: «...нічого себе обманювати: поки в Росії не буде політичної волі, доти український рух не буде мати там серйозного ґрунту. Політична ж воля в Росії не може бути осягнута інакше, як спільною акцією всіх її освічених народів. Тож і українолюбцям треба кинути надії, що вони можуть чогось осягнути безполітичною культурною працею... Це все маніловщина, за котрою ховається певна доля чичиковщини.

...Лишень тоді, коли ми покажемо свою силу хоч на частині своєї землі, зверне на нас увагу і Європа. Наївно ждати, щоб загал людей, навіть найгуманніших, турбовався з-за других лишень того, що їх б'ють. Мало хіба кого б'ють на

Леся Українка і Аріадна Драгоманова,
дочка Михайла Петровича.

земній кулі?! Люди інтересуються звичайно лишень тими, хто одбивається, — і таким лишень звичайно і помагають» (2, 440—441). Такими були останні слова Драгоманова, сказані рідному народові. Слова, які звучали як його заповіт, який не раз повторювали І. Франко, Леся Українка, В. Стефаник і М. Коцюбинський.

Можливо, ще й інші останні слова з вуст помираючого Драгоманова чула Леся, яка провела останні місяці біля його ліжка. Про це згодом вона писала в поезії «До товаришів»:

О, не забуду я тих днів на чужині,
Чужої і рідної мені хати,
Де часто так приходилось мені
Пекучу, гірку правду вислухати.
Уперше там мені суворії питання
Перед очима стали без прикрас.

У листі до київського соціал-демократа, майбутнього агента «Искры» і делегата II з'їзду РСДРП, В. Крохмалю (який цікавився справами Драгоманова), поетеса писала про тяжкий фізичний і духовний стан свого дядька, що посилювався ще й матеріальною скрутою, а головне — несприятливими політичними новинами.

«Угнетенное состояние духа (Драгоманова. — П. Ф.) немало увеличивается от сознания печального положения дел на Украине, — свідчила Леся Українка. — Пассивность укр[аинцев], отсутствие энергичных заявлений и активной работы со стороны укр[аинцев]... способно действительно приводит в отчаяние и не только больных людей. Professions de foi (виклад віри) в виде адрессов юбилейных произвели, конечно, отрадное впечатление, но вслед за тем настало еще более напряженное ожидание подтвержде-

ния виражених там обещаний или намерений» (10, 295).

Тимчасове поліпшення стану дозволяло скласти якісь нові творчі плани, навіть щодо поїздки до Парижа, але наступні ускладнення відсували ті задуми, і, як повідомляла Леся Українка своїм батькам, Драгоманов «умер несподівано од розриву аорти 8 іюня (20 червня н. ст.) надвечір» (10, 306).

Похорон вченого став переконливою демонстрацією багатьох суспільних людських цінностей, які проповідував і відстоював він сам, — почуття дружби й співробітництва між людьми, між поколіннями, пошани до чесно виконаного обов'язку. Передавали вкриті квітами позолочену олов'яну труну варті студентів, які під несамовитою зливою та градом несли на руках прах свого Учителя до його останньої вічної оселі. Багато високих і зворушливих слів було мовлено товаришами і учнями під час панахиди «славного діяча, натхненного патріота, гарячого оборонця трудящого люду, самовідданого борника науки».

Відзначаючи високі гуманістичні принципи Драгоманова, який поєднував любов до своєї вітчизни з любов'ю до всіх народів землі, ректор софійського Вищого училища Димитр Агура сказав, що він «належить по своїй діяльності не тільки Україні, а й цілому світові. Болгарія щаслива, що, покористувавшись для своєї молоді його знаннями, може пригорнути у своє лоно його останки... Він стократно заслужив право громадянства у нашій землі»¹⁷⁸.

А один із представників прогресивного студентства Кр. Пастухов висловив упевненість,

що «на престолі російської революції, яка знищить торжество царизму і поставить на місце диктатури царя диктатуру народу, напевне буде записано й ім'я Драгоманова»¹⁷⁹.

Вінок від земляків з України привіз М. Павлик, а І. Франкові австрійські жандарми на кордоні перешкодили дістатися до Болгарії. Нескінченим потоком йшли з усіх кінців Європи телеграми співчуття. Газета «Дело» вмістила статтю засновника й керівника болгарської соціал-демократії Дм. Благоєва, в якій від імені нового покоління борців віддавалася шана волелюбній діяльності Драгоманова і висловлювалися жалоба й біль утрати.

Схвильованим і мудрим було слово одного з останніх полемічних опонентів Драгоманова П. Вартового — Б. Грінченка: «Українці з радістю й лицарською гордістю можуть бачити, як перед сином їх землі схиляють з пошаною чоло люди інших народів Європи... за оборону волі людської... прав всяких знедолених народів.

Але не тільки плакати нам треба над його труною, — проголошував він. — Ні, найкращою пошаною мертвому борцеві, найкращим йому монументом тільки й можуть бути не сльози й жалі наші, а праця невсипуща в душі тих ідей, що вкупі з ним і ми вважаємо за ідеї правди й світу... Схиляймо перед ним чоло низько і — до праці!»¹⁸⁰.

Та праця розпочалася відразу ж. Передовсім його ідейні учні й спадкоємці взялися за дослідження його величезної літературної спадщини. Українські, болгарські видання, а згодом і видання інших країн публікували присвячені

йому матеріали — осмислення уроків є першим кроком до їх виконання.

Один із найближчих та найпослідовніших його учнів, Михайло Павлик зібрав і видав (коштом добровільних грошових пожертвувань) матеріали під назвою «Михайло Петрович Драгоманов. 1841—1895. Єго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів» (1896), які зберігають своє значення першоджерела й до наших днів. Українська й болгарська громадськість одразу ж взялися й за виконання заповітної мрії Драгоманова, пронесеної ним через усе страдницьке життя: якщо не вдасться повернутися до свого народу живим, то бодай мертвим лягти в рідну землю.

Щоб остаточно не позбавити себе такої можливості, Драгоманов навіть не хотів приймати болгарське підданство, хоча це прирікало його родину на громадянську беззахисність. З мрією про повернення на рідну землю політичний вигнанець не розлучався до останніх днів своїх. Скільки болю виривала ця надія у мужньої, але підточеної хворобами людини, яка в одному з останніх листів вигукнула: «Невже, невже помру, не побачивши українського неба, журливих верб над водою, не почую, як увечері озивається той чи інший куток села? Мука! Яка мука!» З цією мукою Драгоманов і помер.

Рідні й друзі Драгоманова наполегливо шукали можливості перевезти прах великого сина України до Львова, а потім — до Києва. Для цього збирали кошти. Але офіційна влада, яка боялася його живого, не хотіла давати йому притулку й мертвому. Різні політичні катаклізми, що стрясали обидві імперії, не дозволяли

повернутися до драгомановського заповіту і в наступні десятиліття...

Перефразовуючи відомий вислів Шарля де Костера, можна сказати, що й прах Драгоманова ще й досі «стукає в серця» його нащадків, — він повинен лягти в рідну землю бодай через століття після болгарського похорону...

Відразу після смерті вченого по обидва боки політичного кордону виникають українські культосвітні «Драгомановські організації», які поширювали освіту, передові політичні думки й соціалістичні ідеї. Заходом М. Ковалевського було засновано «Фонд Драгоманова» для видання брошур визвольного характеру. Розпоряджатися фондом і планувати видання було доручено комітетові, до якого входили І. Франко, М. Павлик, Леся Українка та інші діячі та письменники. До активних учасників «драгомановських організацій» належали М. Коцюбинський, В. Стефаник, а згодом — українські та галицькі соціал-демократи.

Як і за життя Драгоманова, його соціалістичні й культурно-освітні ідеї знаходили відгук і серед трудящих. Показовим і досі не баченим явищем було заснування на Тернопільщині його послідовниками навіть цілого нового поселення, названого Драгоманівкою. У часи масової еміграції галицьких селян і пролетарів за океан у пошуках кращої долі багато із цих злидарів брали з собою книжки Драгоманова, щоб і там, на нових землях, намагатися здійснити його соціальні заповіти. Хіба може бути більш зворушливий і переконливий доказ глибокої й щирої довіри тру-

дящих до того, кого вважають своїм вчителем і проводирем?

А наставником і вождем Драгоманова вважали представники, здавалось би, надто різних політичних сил. Оцінюючи виняткові заслуги вченого перед усім російським визвольним рухом, активні його учасники С. Степняк-Кравчинський і Єгор Лазарев підкреслювали: «Багато з його практичних тверджень і вказівок, заснованих на детальному вивченні політичного організму сучасної Росії і на глибокому знанні політичної історії передових народів цивілізованого світу, такою мірою випереджують події, що можуть бути оцінені й утилізовані (здійснені.— П. Ф.) лише після здійснення політичного перевороту, який дасть Росії можливість організуватися й влаштуватися у відповідності до своїх прагнень і потреб. Вони можуть бути названі його політичною спадщиною, заповітом нащадкам — сподівається, не дуже віддаленим.

Мало людей, за якими історія визнає такі заслуги»¹⁸¹.

Мабуть, не можна їм відмовити в слушності, тим більше що це твердили прихильники народовольського тероризму — тактики, яку рішуче заперечував Драгоманов, а лише згодом, слідом за ним до такого розуміння прийшли і російські соціал-демократи (Г. Плеханов та ін.).

Хоч Г. Плеханов різко розходився з М. Драгомановим у поглядах на національне питання, все ж він цінував і пропагував глибокі за ідейним змістом та яскраві за літературною формою праці Драгоманова «До чого доводувались?», «Земский либерализм в России» та інші, позначені «гідною історика безсторонністю і звичай-

ним своїм талантом», а тому корисні для формування політичної свідомості трудящих¹⁸².

При нашому критичному ставленні до П. Струве варто відзначити певний історичний сенс і в його твердженні, висловленому в повідомленні про вихід «Політичних творів Драгоманова». «Драгоманов перший із російських публіцистів дав російській демократії широку і ясну програму, ...перший блискуче й докладно пояснив російському суспільству зміст і значення конституційного ладу, особливо ж прав особи та принципів самоуправи. Людина великих знань і глибокий політичний мислитель, він розумів, що від такої течії мислі й життя, як соціалізм, не можна і навіть смішно відбутися запереченням. Будучи і в політиці справжнім ученим, він ясно вловлював всю величезну важливість і складність соціальної боротьби нашого часу і питання про соціалізм він ставив як проблему політичної і соціально-економічної творчості, що здійснюється в реальній політиці. У цьому розумінні він був представником не псевдонаукового, доктринерського, а історико-наукового, або позитивного соціалізму»¹⁸³.

З численних відгуків про людські якості Драгоманова — політичного діяча і вченого, сучасники виділили такі:

«Це була натура ясна... прозора, — засвідчував визначний російський вчений Д. Овсяніко-Куликовський. — Глибока щирість і рідкісна чесність душі — це були в нього риси, що впадали в очі. Нічого він не ховав і ні з чим не ховався — його слова та вчинки були достеменним відбитком його душі»¹⁸⁴.

А його найталановитіша та найвідданіша учениця і духовна послідовниця, яка багато чим завдячувала своєму щедрому наставникові — Леся Українка, ніби підсумовуючи все те, що висловлювала про нього у своїх листах та статтях, узагальнила найголовніше:

«...М. Драгоманов, що був великим українським душоловом, тримався і в літературі, і в політиці, і в приватному житті її засади, що «чистое дело требует чистых средств», і тримався її до кінця з великою завзятістю і невмолимістю, впадаючи в крайності і екстрими, відкидаючи геть «золоту середину», бо він був речником гуманності, далеким від «умеренности и аккуратности», в тоні був він острій, непереєднаний і безпощадний...»¹⁸⁵.

БУДИТЕЛЬ СВОБОДИ

Звичайно, оцінки діяльності й творчої спадщини Драгоманова були неоднозначними — у цьому теж виявлялася складність і суперечливість його неординарної постаті в громадсько-політичному і культурно-науковому житті країни, ба і усього слов'янського світу та Європи.

«Драгоманов був для нашої суспільності за оригінальний, завеликий, завсесторонній, задалекоглядний, занадто мало шаблонний, заїдейний і законсеквентний, — писав про цю неординарність М. Павлик. — Він забагато давав нашій суспільності, але забагато й домагався від неї, занадто критикував її, занадто нагонив її до мислення, праці та чесної поведінки, через що

й нажив собі чимало ворогів серед земляків і... серед чужинців»¹⁸⁶. Постійне прагнення Драгоманова розбудити живу думку, яка формувалася б не з упередженої і законсервованої догми, а із спостереження й розуміння реального життя, високо підносилася одними й засуджувалася, карталася іншими.

Загальновідомо, що найвразливішою ознакою догматизму є категоричність суджень, що не допускає іншого бачення й тлумачення проблеми. Це завжди суперечить природним процесам реального життя, поведінці чесних людей, незащорених жодними ідейно-політичними стереотипами. Діалектичного підходу вимагається й од тих, хто береться оцінювати природу, характер і суспільні наслідки протистоянь, суперечок, дискусій, конфліктів, що виникають в суспільному процесі, пам'ятаючи, що це були, як правило, історично обумовлені й закономірні різні тенденції *діалектично єдиного* процесу.

Істинне — завжди ціле, — стверджував Гегель. Стосовно Драгоманова істина полягає в тому, що була своя частка історичної правоти й доцільності у нього і у його опонентів-народників, як і в обох позиціях були й свої слабкості та хиби. Об'єктивним дослідникам треба бачити й враховувати те й друге, ще й оцінюючи його при цьому як в певному історичному контексті, так і з точки зору історичної перспективи.

Герцен справедливо нагадував: відкидати Гегеля, не знаючи його, — немудра річ. Критично ж сприймати Гегеля і прагнути йти далі від нього можна лише після сумлінного його вивчення. Це безпосередньо стосується і Драгома-

нова, якому і за його життя, і після смерті бракувало критиків рівнозначних, а ще більше — совісних, всебічно й глибоко ознайомих з його багатогранною діяльністю та спадщиною. Історично несправедливим було й те, що моральна стійкість вченого нерідко атестувалася його опонентами за *політичними критеріями*. Досить часто бралася до уваги лише якась одна частина писань Драгоманова, та ще й потрактованих упереджено тенденційно або й свідомо викривлено та сфальсифіковано. Сумним виправданням для нього у таких випадках було висловлене ним же правило: «Значит, дело, которому я служу, правое, если против него не нашелся за столько лет добросовестный противник...» (1, 68).

Відомо, як не просто склалися стосунки між І. Франком і М. Драгомановим. Виділяючи Франка не лише з-поміж галицької, а й усієї української творчої інтелігенції, покладаючи на нього особливі надії як на талановитого митця й авторитетного громадсько-політичного діяча, Драгоманов був по відношенню до нього особливо вимогливим і суворим, а іноді й не завжди справедливим. З цілком зрозумілим жалем та оскарженням це відзначав і сам Франко у своїх листах до вченого та в передмові до їхнього листування.

Тим ціннішими для нас є Франкові оцінки різнобічної діяльності Драгоманова, якого він називав і «духовним батьком», і «великим критиком і бистрим, історично вишколеним умом», «найбільшим публіцистичним талантом нашої нації», «могутньою постаттю» й «правдивим учителем», якому не дарма присвятив своє оповідан-

ня «Рубач» — про відважного й самовідданого першопрохідника, що крізь хащі прокладає людям дорогу до волі, світла й щастя. Ще Лукрецій говорив, що здатність і вміння визнавати чужі заслуги є неодмінною ознакою культурних людей і народів...

Вже в перших після смерті Драгоманова відгуках про свого вчителя Франко відзначав його виняткову чутливість до нових явищ в житті й духовній сфері, вроджений нахил обіймати якнайширші горизонти, поєднання запалу ентузіаста з глибиною об'єктивного історика, що надавало його працям і діям особливої переконливості й авторитетності, впливу яких не уникла жодна суспільно-політична партія, жоден громадсько-культурний діяч.

В концептуально-підсумковій статті «З останніх десятиліть ХІХ віку» (1901) Франко відзначав велике значення праці вченого передусім для України — і тієї частини його досліджень, які популяризували українську культуру в світі, і тієї, яку він звертав до свого народу. «Майже кожда з тих праць, — стверджував Франко, — кидала нове світло на нашу минувшину, відкривала нові горизонти, вчила нас розуміти нашу історію і нашу теперішність, вникати в інтереси живих людей, розуміти й поважати їх. Уся його діяльність була одною великою проповіддю невтомної праці для добра й подвигнення рідного народу. Та, що було характерне у нього і що лютило його противників, се його тверезий, ясний, трохи скептичний ум, ворог усякої фрази, всякої фальшивості й нейтральності, се той його погляд, звернений на усе суще, основне, практичне... Аж надто часто противники не вміли чи

не хотіли в тім різкім та невмолимім полемісті добачити гарячого серця, що боліло над сумним станом рідного краю. Він був немов той огонь: хто наближався до нього необережно, мусив попектись, і тоді забував про те животворне тепло і світло, що йшло від нього» (41, 483–484).

Грунтовному аналізу суспільно-політичних поглядів Драгоманова Франко присвятив спеціальну розвідку під тією ж назвою (1906), що і зазначена вище стаття, в якій з'ясовував генетичні витоки й характер драгомановського «громадівського соціалізму», що передбачав визволення людини від усякого гніту, створення соціально справедливого суспільства, заснованого на федеративній спілці вільних і суверенних автономій. Великого значення з точки зору історичної перспективи і сьогоденної суспільно-політичної ситуації у світі й нашій країні набуває точно підмічене Франком уявлення Драгоманова про основний критерій і мету всіх різноманітних суспільних відносин всередині громад та між громадами, автономіями і федераціями: «Основними для формування та реформування тих відносин... повинні бути поперед усього основні права чоловіка — свобода думки й слова, зборів та коаліцій, толеранція політичних та релігійних переконань... віри й безвірства» (45, 427).

Діалектично та історично проникливим було й переконання вченого, що всі ті відносини «ніколи в цілім світі не будуть шаблоново однакові, як того вимагала, прим., соціально-демократична доктрина», і що «основною хибю соціал-демократичної концепції майбутнього суспільного

ладу... (треба вважати) власне пересадну *регламентацію та бюрократизацію всього життя*» (428). (Курсив наш.— П. Ф.). Чи ж не провидцем був послідовний прагматик-просвітитель Михайло Драгоманов!

На користь такого твердження свідчить і те, що однією з необхідних умов здійснення соціалістичних ідеалів та програм «він клав принцип культурності і освіти, що, виробляючи поодиноких людей і виховуючи їх у принципах свободи та пошани прав інших, тим самим підносить і з часом чимраз більше підноситиме інтелектуальний рівень та етичне вироблення цілих мас народу. З того становища він виступав проти утопічної теорії загальної соціальної революції, що мала одним замахом перевернути теперішній лад і спровадити здійснення соціалістичного ідеалу на землі...

...Драгоманов усе настоював на те, що всяка революція має головню політичний характер, міняє політичні форми панування, але *не має сили сотворити новий лад суспільного життя, бо сей мусить органічно і звільна виростати з попередніх, як дерево з даного ґрунту*, а подиктувати його ніякими едиктами та регулямінами-не можна. *Не революція, а еволюція — се був девіз Драгоманова*, а властиво революція як явище хвилеве і місцеве — се тільки одна з форм загальної еволюції»(428. Курсив наш.— П. Ф.).

Скількох однодумців і послідовників знайшов би Драгоманов серед теоретиків і активних діячів сучасних знаменних суспільних процесів та перебудовних перетворень!

Франко дорікав Драгоманову за те, що у відстоюванні територіальних автономних частин

федерації та наповненні національних культур загальнолюдським, інтернаціональним змістом він нібито... недооцінював специфіки та прав окремих національностей у т. ч. й української. Це особливо слід було б знати тим, хто всею звинувачував Драгоманова в українському націоналізмі!

Проте об'єктивних підстав не мали під собою ні згадані дорікання, ні звинувачення.

Історична практика формування автономій все-таки будується не стільки на «чисто» національному (такого в реальному сучасному суспільному світі просто не існує!), скільки на територіально-національному принципі, нерозуміння й недооцінка якого призводить зокрема до ряду сьгоднішніх національних конфліктів. Драгоманов, певне, був більш тверезим, реальним і передбачливим політиком, ніж багато хто з сучасних!

Що ж до його лібералізму в розумінні свободи й широти поглядів, не обмежених жорсткими догмами, то він, за справедливими словами Франка, «основувався поперед усього на широко відчутих правах людської одиниці, на автономії личности, на свободі слова й думки, на пошануванні чесного противника і на безогляднім побоюванні апатії, лицемірства та брехні» (430), тобто на засадах, що й сьогодні є неодмінними принципами багатьох прогресивних людей, які вважають для себе за високу честь йменуватися *лібералами* у одвічному істинному значенні цього слова, утвореного від слова *свобода*.

Справедливим було твердження Франка про те, що Драгоманов-еволюціоніст «вірив у нена-

станний органічний розвій не лише в сфері матеріальних явищ, але також у сфері духу, віри, літератури й етики. Властивим плодючим елементом у тій еволюції вважав людське — індивідуум, його душу, волю й інтелігенцію (розум)». Всупереч вульгарному матеріалізму, який зводив суспільний розвиток лише до механічної дії матеріальних сил, «Драгоманов, *не ігноруючи тих матеріальних сил, вірив також у духовну силу*, що помагає порушувати віз людської цивілізації. І се було джерело того огню, яким він сам усе своє життя горів та яснів, писав, полемізував, кореспондував, з нечуваною у нас інтенсивністю на всі боки розкидав сімена свого багатого духу, надіючися ввести й свою плодючу течійку в широку течію нашого національного, з тим і загальнолюдського розвою» (431—432).

Оцінюючи історичну вартість кожного діяча, Франко застерігав, що «ніякий авторитет минулого не може і не повинен стояти на заваді потребам і змаганням пізнішого часу, яких основи він за життя не міг передвидіти ані оцінити» (434). Цим правилом керувався він і сам, розкриваючи перед сучасниками складну постать Драгоманова і радячи скористатися з його спадщини лише тим, що залишалось живим, продуктивним і перспективним.

«Багата китиця думок» Драгоманова, — зауважував Франко, — давала можливість багатьом суспільним силам знаходити для себе лише одну, найближчу, і на цій підставі оголошувати себе його послідовником. Але лише діалектична сума тих думок і заповітів «має своє значення й нині (стаття написана 1905 р. — П. Ф.) і буде мати, мабуть, доки світа та сонця. Ніколи не вадить

пригадувати ті заповіти, бо вони, як те сонячне проміння, що веде з темряви на ясний, вольний світ, і, держачися їх, люди могли би вже й тепер зробити своє товариське та громадське життя о много кращим, як воно є». Для цього потрібно завжди дбати про високу людську гідність і про те, щоб «слова ніколи не йшли врозріз з ділами».

У складний і тривожний час Франко вважав за конче необхідне нагадати все це українським трудящим й інтелігенції, а на закінчення зазначав:

«Своїми писаннями, зарівно як і прикладом свого життя, він (Драгоманов.— П. Ф.) дав нам високий взірець неустрашеного і незламного борця поперед усього за свободу думки, досліду, критики та розвою людської одиниці й народів і через те на все буде предметом гордості і честю для народу, що видав такого чоловіка» (404).

Справедливо мовилося, що для України вчений воістину був тим «апостолом правди і науки», якого з такою тугою й нетерпінням та сподіваннями чекав Шевченко. Немає жодної потреби абсолютизувати все сказане, написане й зроблене цим видатним діячем, письменником і вченим, необхідно лише об'єктивно віддати належне всьому найціннішому, неперехідному й живому. Суспільству завжди (а особливо сьогодні!) не вистачає людей, яких можна щиро шанувати за їхні погляди й дії, високий інтелект, поєднаний з високою чесністю й порядністю та самовідданою мужністю. Народ, який не здатний шанувати таких синів, не може нормально розвиватися. Серед двох фундамен-

тальних істин, здобутих людством у ХХ столітті ціною великих жертв, поряд з усвідомленням того, що нині всі проблеми можуть вирішуватись лише політичними й мирними засобами, названа й така істина: «У історії свої закономірності, і свій темп і ритм, що визначаються визріванням об'єктивних і суб'єктивних факторів розвитку. Ігнорувати це — значить породжувати нові проблеми».

Ця істина вистраждана й складними та болісними пошуками найефективніших шляхів вирішення усього комплексу соціально-економічних, політичних і культурних проблем, що постали перед світом у ХІХ столітті.

Пошукам таких шляхів усе своє життя віддав і Михайло Драгоманов, один із найсвятіших заповітів якого й лежав у площині названої істини. «Вся практична мудрість людська може бути в тому, щоб убачити напрямок руху світового, його міру, закон і послужитись тим рухом. Інакше рух той піде проти нас, роздавить нас» (2, 367). Не підганяти штучно історію, рахуватися з об'єктивним станом речей і відповідно до цього обирати і шляхи, і темп, і ритм, і засоби руху вперед. Осягнення цієї істини і визначає найвищу людську мудрість. Ця мудрість — розум, і знання, воля і цілеспрямована дія, скупані в чистій людській совісті. Знання й дії, не поєднані із загартованістю в історичних випробуваннях людською мораллю, можуть бути лише джерелом омилень, помилок і зла, за які рано чи пізно доводиться розплачуватись. «В політиці не годиться далеко заскакувати фантазією. Та не годиться й далі хвилі й свого носа не дивитися»¹⁸⁷.

І що може бути вищим і дорожчим для громадського діяча, котрий у всіх суспільних сферах — визвольної боротьби народу, розкріпачення людської особистості, розвитку рідної культури — як правило, виявляв ту мудрість, промені якої відсвічувались у помислах та ділах наступних поколінь і не потьмяніли і в нашому буремному сьогодні.

ПРИМІТКИ

¹ *Єфремов С.* Історія українського письменства.— К., 1926.— Т. 2.— С. 151.

² *Драгоманов М.* Листи до І. Франка та ин. 1887—1895.— Львів, 1908.— С. 45.

³ *Мишин М.* Драгоманов без маски.— Львів. [б. р.].— С. 55.

⁴ *Ленін В. І.* Повне збір. творів.— Т. 24.— С. 317—318.

⁵ *Драгоманов М.* Літературно-публіцистичні праці: У 2 т.— К., 1970.— Т. 1.— С. 39. (Далі посилаємося на це видання у тексті — позначаємо *арабськими* цифрами *том і сторінку*).

⁶ Інститут літератури АН УРСР: Відділ рукописів.— Ф. XXVI (162; 2541/1181).

⁷ *Пчілка Олена.* Спогади про Михайла Драгоманова // Україна.— 1926.— Кн. 23.— С. 55—57. (Йдеться про видатних істориків).

⁸ *Барсуков Н.* Жизнь и труды Погодина.— СПб, 1902.— Кн. 16.— С. 146.

⁹ *Айзеншток І.* З юнацьких літ М. Драгоманова//Україна.— 1929.— № 3—4.— С. 64.

¹⁰ *Герцен А.* Полное собр. соч.: В 30 т.— М., 1958.— Т. 15.— С. 103.

¹¹ *Там же.*

¹² Громада.— 1878.— № 2.— С. 133—134.

¹³ *Драгоманов М.* Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії.— 1877.— С. 7.

¹⁴ *Там же.*— С. 146; 152.

¹⁵ Див.: *Драгоманов М.* Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит.— К., 1869.— С. 389.

- ¹⁶ *Машикин А. Н.* История древнего мира. — М., 1956. — С. 51.
- ¹⁷ Московские ведомости. — 1866. — 17 апр.
- ¹⁸ С.-Петербургские ведомости. — 1866. — № 93.
- ¹⁹ *Драгоманов М. П.* Император Тиберий. — К., 1864. — С. 389.
- ²⁰ *Там же.* — С. 406.
- ²¹ *Драгоманов М.* Переписка з Михайлом Павликом. — Львів-Чернівці, 1910—1911. — Т. 3. — С. 517.
- ²² Киевский телеграф. — 1874. — № 1.
- ²³ Материалы для истории революционного движения 60-х гг. [Под редакцией Б. Базилевского и В. Богучарского]. — (СПб, 1906). — С. 21.
- ²⁴ Письмо Н. И. Костомарова к издателю «Колокола» [С предисловием М. Драгоманова]. — Женева, 1885. — С. 10.
- ²⁵ Матеріали з громад. і літ. життя України. — С. 170.
- ²⁶ *Ленін В. І.* Повне зібр. творів. — Т. 40. — С. 43.
- ²⁷ «Руськеє» — українське (П. Ф.).
- ²⁸ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським: Зладив М. Павлик — [Львів], 1910. — С. 77.
- ²⁹ *Там же.* — С. 62.
- ³⁰ *Там же.* — С. 261.
- ³¹ *Там же.*
- ³² *Драгоманов М.* Переписка з Мелітоном Бучинським. — С. 231—232.
- ³³ Правда. — 1876. — № 16. — С. 631.
- ³⁴ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. — С. 255—260, 283.
- ³⁵ *Там же.* — С. 261.
- ³⁶ *Там же.* — С. 262.
- ³⁷ Правда. — 1873. — № 19. — С. 664.
- ³⁸ Літ. газета. — 1946. — 29 берез.
- ³⁹ Киевский телеграф. — 1875. — № 48. (Курсив наш. — П. Ф.).

⁴⁰ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським.— С. 264.

⁴¹ *Маковей Осип*. Життєпис Осипа-Юрія Гординського-Федьковича.— Львів, 1911.— С. 496.

⁴² Зоря.— 1885.— № 21.— С. 248.

⁴³ Записки Наукового товариства ім Т. Г. Шевченка.— № 116.— С. 184.

⁴⁴ З починів соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток [Зладив М. Грушевський] // *Wienn*.— 1922.— S. 53—54.

⁴⁵ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом.— Т. 11.— С. 284.

⁴⁶ Матеріали з громадського і літературного життя України.— С. 136—137.

⁴⁷ *Там же*.

⁴⁸ Архів К. Маркса и Ф. Энгельса.— Т. 6.— С. 191.

⁴⁹ *Маркс К., Энгельс Ф.*— Т. 24.— С. 381.

⁵⁰ *Драгоманов М.* Собрание политических сочинений.— Париж.— Т. II.— С. 88—89. (Далі посилання на це видання в тексті — *римськими том, арабськими — сторінка*).

⁵¹ Архів Михайла Драгоманова.— Т. 1 // Листування Київської Старої громади з М. Драгомановим (1870—1895).— Варшава, 1937.— С. 80. (Далі посилання на це видання — в тексті. (*Арх., — С.*).

⁵² *Дейч Л.* Русская революционная эмиграция 70-х годов.— Пб, 1920.— С. 24.

⁵³ Цит. по кн.: *Заславский Д. М. П.* Драгоманов.— М., 1934.— С. 161.

⁵⁴ *Там же.*— С. 162.

⁵⁵ *Заславский Д. М. П.* Драгоманов.— С. 162—163.

⁵⁶ Громада: Українська збірка, впорядкована Михайлом Драгомановим.— Женева, 1878.— С. 1. (Далі посилання на це видання позначатиметься в тексті: Гр.— Т. — С.).

⁵⁷ Правда.— 1989.— 30 октяб.

- ⁵⁸ Proudhon Du principe federatif.— Bruxelles, 1868.— P. 139, 293.
- ⁵⁹ Там же.— С. 296, 306.
- ⁶⁰ Там же.— С. 314.
- ⁶¹ Университетские известия.— Киев, 1869.— Ч. 9.— С. 43.
- ⁶² *Ленін В. І.* Повне зібр. творів.— Т. 24.— С. 139.
- ⁶³ Там же.— С. 144.
- ⁶⁴ Там же.— С. 144—145.
- ⁶⁵ *Стрижевский А.* Добро и зло в руках человека, считает Федералист Дон Кемнер.//Правда.— 1980.— 8 янв.
- ⁶⁶ *Драгоманов М.* Література українська, проскрибована урядом російським.— Львів, 1878.— С. 3.
- ⁶⁷ Там же.— С. 42.
- ⁶⁸ *Романченко І.* Карл Маркс знав про Т. Шевченка//Літ. газета.— 1961.— 19 трав.
- ⁶⁹ Матеріали для культурної й громадської історії Західної України: Том перший. Листування І. Франка і М. Драгоманова.— К., 1928.— С. (Далі посилання на це видання подаємо у тексті: *Листування*.— С.).
- ⁷⁰ Детально про це див.: *Новиченко А. М.* Шевченко в соціально-культурній концепції М. Драгоманова // Слово і час.— 1990.— № 2.— С. 3—12.
- ⁷¹ Там же.— С. 9.
- ^{71а} Памяти Михаила Драгоманова.— Харьков, 1920.— С. 49—55.
- ⁷² Jahrbuch für Socialwissenschaft und Socialpolitik.— № 2.— Zürich, 1880.— P. 422—431.
- ⁷³ Idem.— S. 426.
- ⁷⁴ Idem.— S. 430.
- ⁷⁵ La Revue Socialiste.— 1880.— № 13.— S. 525.
- ⁷⁶ З починів українського соціалістичного руху: Мих. Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток.— С. 155.
- ⁷⁷ Там же.— С. 156.
- ⁷⁸ Там же.— С. 156.

- ⁷⁹ Там же. — С. 157.
- ⁸⁰ Там же. — С. 159—160.
- ⁸¹ Там же. — С. 161.
- ⁸² Там же. — С. 156.
- ⁸³ Див.: *Ткачев П. Н.* Сочинения: В 2 т. — М., 1975 — 1976. — Т. 2. — С. 320.
- ⁸⁴ Там же. — С. 323.
- ⁸⁵ Петрашевцы: Сборник материалов. — М.; Л., 1926 — 28. — Т. 2. — С. 432.
- ⁸⁶ Цит. за кн.: *Заславский Д. М. П.* Драгоманов. — М., 1934. — С. 179.
- ⁸⁷ *Дейч А. М. П.* Драгоманов в изгнании // Вестник Европы. — 1913. — Т. 10. — С. 211.
- ⁸⁸ Громада: Рік V. — Число 1. — Женева, 1881. — С. 2—7.
- ⁸⁹ Світ. — 1881. — № 3. — С. 59—60.
- ⁹⁰ Літературно-науковий вістник. — 1901. — Т. 15. — С. 14.
- ⁹¹ Исторический вестник. — 1881. — № 3. — С. 174.
- ⁹² Правда. — 1989. — № 193.
- ⁹³ *Ленін В. І.* Повне зібр. творів. — Т. 46. — С. 135.
- ⁹⁴ Там же. — Т. 5. — С. 36—39.
- ⁹⁵ Там же. — С. 43.
- ⁹⁶ Там же. — С. 67.
- ⁹⁷ *Драгоманов М.* Нарис української соціалістичної програми. — К., 1918. — С. 72—75.
- ⁹⁸ *Ленін В. І.* Повне зібр. творів. — Т. 44. — С. 151.
- ⁹⁹ Вольное слово. — 1882. — № 49.
- ¹⁰⁰ Листок Громади. — 1881. — № 1.
- ¹⁰¹ *Драгоманов М. П.* Историческая Польша и великорусская демократия. — К., 1917. — С. 3. (Курсив наш. — П. Ф.).
- ¹⁰² Там же. — С. 4—5.
- ¹⁰³ Там же. — С. 6.
- ¹⁰⁴ Матеріали з громадського і літературного життя України. — С. 129—130.
- ¹⁰⁵ Громада. — 1881. — № 2. — С. 238—239.
- ¹⁰⁶ *Ленін В. І.* Повне зібр. творів. — Т. 24. — С. 283.

- ¹⁰⁷ *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори.— Т. 35.— С. 220—221.
- ¹⁰⁸ *Там же.*— С. 221.
- ¹⁰⁹ *Ленін В. І.* Повне зібр. творів.— Т. 24.— С. 283.
- ¹¹⁰ *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори.— Т. 27.— С. 241.
- ¹¹¹ *Енгельс Ф.* Статті 1871—1875.— М., 1919.— С. 45.
- ¹¹² *Герцен А. І.* Полное собр. соч.— М., 1924.— Т. 10.— С. 237.
- ¹¹³ *Там же.*
- ¹¹⁴ *Франко І.* Зібр. творів: У 50 т.— Т. 35.— С. 402—403.
- ¹¹⁵ *Українка Леся.* Зібр. творів: У 12 т.— К., 1977.— Т. 8.— С. 263.
- ¹¹⁶ *Там же.*— С. 264.
- ¹¹⁷ *Українка Леся.* Публікації, статті, дослідження.— К., 1956.— Т. 2.— С. 31.
- ¹¹⁸ *Там же.*— С. 57.
- ¹¹⁹ *Драгоманов М.* Историческая Польша и великорусская демократия.— С. 31.
- ¹²⁰ *Там же.*— С. 77. (Курсив наш.— П. Ф.).
- ¹²¹ *Там же.*— С. 137—138.
- ¹²² *Там же.*— С. 140.
- ¹²³ *Там же.*— С. 139.
- ¹²⁴ *Там же.*— С. 140—142.
- ¹²⁵ *Франко І.* Зібр. творів: У 50 т.— Т. 48.— С. 355, 357.
- ¹²⁶ *Мих. Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток.*— С. 96.
- ¹²⁷ *Група «Освобождения труда»:* Сборник № 4.— С. 194.
- ¹²⁸ *Современный мир.*— 1913.— № 11.— С. 154.
- ¹²⁹ *Франко І.* Зібр. творів: У 50 т.— Т. 41.— С. 490.
- ¹³⁰ *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і інших. 1881—1886.— С. 141.
- ¹³¹ *Там же.*— С. 147.
- ¹³² *Там же.*— С. 125.
- ¹³³ *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і інших. 1887—1895.— С. 65.

- ¹³⁴⁻¹³⁶ Там же.— 1881—1886.— С. 157.
- ¹³⁷ Там же.— 1887—1895.— С. 78—79.
- ¹³⁸ Там же.— С. 76.
- ¹³⁹ Там же.— С. 158.
- ¹⁴⁰ Франко І. Збір. творів: У 50 т.— Т. 48.— С. 590. (Далі посилання на це видання — у тексті).
- ¹⁴¹ Матеріали до культурної й громадської історії Західної України.— К., 1928.— Т. 1.— С. 111.
- ¹⁴² Там же.
- ¹⁴³ Там же.— С. 299.
- ¹⁴⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 5.— С. 43.
- ¹⁴⁵ Матеріали до культурної й громадської історії Західної України.— С. 477.
- ¹⁴⁶ Драгоманов М. Про братство хрестителів або баптистів на Україні//Коломия, 1893.— С. 11.
- ¹⁴⁷ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом.— Т. 3.— С. 185.
- ¹⁴⁸ Там же.— Т. 6.— С. 249.
- ¹⁴⁹ Матеріали до культурної й громадської історії Західної України.— С. 418.
- ¹⁵⁰ Там же.— С. 420.
- ^{150a} Матеріали громадського і літературного життя України.— С. 149.
- ¹⁵¹ Матеріали до культурної й громадської історії...— С. 221...
- ¹⁵² Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших. 1881—1886— Львів, 1906.— С. 173—174.
- ¹⁵³ Цит. за: Москаленко В. Побратими//Літ. Україна.— 1988— 8 груд.
- ¹⁵⁴ Народ.— 1891.— № 15—16.— С. 226.
- ¹⁵⁵ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом.— Т. 5.— С. 392.
- ¹⁵⁶ Павлик М. Михайло Драгоманов і його роля в розвою України.— Львів, 1907.— С. 16.
- ¹⁵⁷ Вороний М. Твори.— К., 1989.— С. 667.

- ¹⁵⁸ Матеріали до культурної й громадської історії Західної України.— С. 473.
- ¹⁵⁹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом.— Т. 6.— С. 29.
- ¹⁶⁰ Див.: *Ленін В. І.* Повне збір. творів.— Т. 45.— С. 277.
- ¹⁶¹ Матеріали до культурної й громадської історії Західної України.— С. 388.
- ¹⁶² Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським.— С. 263—264.
- ¹⁶³ Листи Михайла Драгоманова до редакторів російського соціально-революційного видання «Вперед» (1876—1878).— Львів, 1910.— С. 8.
- ¹⁶⁴ Матеріали до культурної й громадської історії Західної України.— С. 426, 445.
- ¹⁶⁵ Там же.— С. 439.
- ¹⁶⁶ *Драгоманов Михайло.* Швейцарська спілка.— К., 1907. (Видання 4-е).— С. 82, 15.
- ¹⁶⁷ Там же.— С. 74, 86.
- ¹⁶⁸ *Драгоманов М.* Пропаший час.— Львів, 1909.— С. 29—30.
- ¹⁶⁹ Там же.— С. 19.
- ¹⁷⁰ *Ленін В. І.* Повне збір. творів.— Т. 23.— С. 144.
- ¹⁷¹ *Михайло Петрович Драгоманов.* 1841—1845. Єго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів. Зладив і видав М. Павлик.— Львів, 1895.— С. 7—9, 21. (Тексти подаємо в оригіналі).
- ¹⁷² *Українка Леся.* Збір. творів: У 12 т.— Т. 10.— С. 291.
- ¹⁷³ Матеріали до культурної й громадської історії...— С. 780.
- ¹⁷⁴ *Михайло П. Драгоманов.* Переписка: Зібрав і зладив М. Павлик.— Львів, 1901.— Т. 1.— С. 46.
- ¹⁷⁵⁻¹⁷⁶ Народ.— 1895.— № 15—16.— С. 239—241.
- ¹⁷⁷ «Сором і жаль за мою країну просто гризе мене,— писала вона М. Павлику.— Я не можу терпіти мовчки під'яремного життя... Я вже одвикла тримати свою думку в кайданах» (Т. 10.— С. 297—298).

Під такий настрій народився її відомий «*La voix d'une prisonnieri*» («Голос однієї російської ув'язненої»).

¹⁷⁸ Михайло Петрович Драгоманов... Їго юбилей... — С. 171.

¹⁷⁹ Там же. — С. 187.

¹⁸⁰ Там же. — С. 150—151.

¹⁸¹ Там же.

¹⁸² Плеханов Г. В. Сочинения. — М. — Л.; 1924. — Т. 3. —

С. 107.

¹⁸³ Освобождение (Париж). — 1905. — Июнь.

¹⁸⁴ Овсянко-Куликовский Д. Воспоминания. — М., 1923.

С. 138.

¹⁸⁵ Українка Леся. Публікації. Статті. Дослідження. — К., 1956. — Т. 2. — С. 25.

¹⁸⁶ Павлик М. Михайло Драгоманов і його роля...

С. 35—36.

¹⁸⁷ Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших. 1881—1886. — С. 157.

З М І С Т

Від автора	5
Дитячі і юнацькі роки	19
В Київському університеті . .	30
Політичний вигнанець	105
Видання збірок і журналу «Громада»	136
Від «Громади» до «Вольного слова»	212
Професор першого Болгарського вищого училища	281
Будитель свободи	342
Примітки	353

Научно-популярное издание

ФЕДЧЕНКО
Павел Максимович

Михаил Драгоманов

Жизнь и творчество

Киев,
издательство художественной литературы
«Днипро»

На украинском языке

Художник *В. С. Василенко*
Художній редактор *Г. Т. Конев*
Технічні редактори *П. Д. Цуркан,*
Б. С. Грінберг
Коректор *З. П. Шкода*

ИБ № 4863

Здано до складання 20.11.90

Підписано до друку 18.07.91.

Формат 70×100¹/₃₂. Папір друкарський № 1.

Гарнітура Банниківська. Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 14,95

Умовн. фарбовідб. 15,113.

Обл.-вид. арк. 14,236. Тираж 12 000 пр.

Зам. 0—312. Ціна 2 крб. 50 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».

252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Київська книжкова фабрика «Жовтень».

254655, МСП, Київ-53, вул. Артема, 25.

Федченко П. М.

**Ф35 Михайло Драгоманов: Життя і творчість. — К.: Дніпро, 1991. — 362 с.
ISBN 5-308-00929-5**

Широко використовуючи архівний матеріал, автор розповідає про складне життя, багату творчу спадщину М. П. Драгоманова — видатного мислителя і вченого зі світовим ім'ям, одного з найвідоміших українських громадських діячів та письменників минулого століття, з'ясовує його роль та місце у визвольному русі Росії та України, в культурному житті всього слов'янського світу.

Книжка розрахована на літературознавців, істориків, а також читачів, які цікавляться історією літератури та розвитком передової суспільної думки. Видання присвячено 150-річчю з дня народження Михайла Драгоманова.

Ф $\frac{4603020000 - 026}{M205(04) - 91}$ 26.91.

ББК63.3(2Ук)5+83.3(2Ук)1+87.3(2Ук)

- Видавництво -
художньої літератури
«Д н і п р о»

ГОТУЮТЬСЯ ДО ДРУКУ

1992 рік

СПОГАДИ ПРО ЛЕСЮ УКРАЇНКУ

З б і р н и к

Новий збірник мемуарів про Лесю Українку значно доповнений матеріалами, що збереглися в сімейних архівах родичів письменниці та її знайомих у нашій країні та за рубежем. Автори розповідають про мандрівне життя митця (їй довелося здійснити чимало поїздок по Європі, побувати в Азії, Африці), про родинне й громадсько-культурне оточення поетеси, її творчі зацікавлення і пошуки.

Серія
«Українська літературна думка»

Єфремов С. О.

ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНІ СТАТТІ

Ім'я Сергія Єфремова (1876—1937), віце-президента Всеукраїнської Академії наук, академіка, якого було засуджено у зв'язку з процесом над так званою СВУ, на довгі роки було вилучено з нашої культури, літератури. Це ж він у розвідці «Без хліба: проблема голоду в українському письменстві» ніби передбачив і колективізацію, і — голод 1932—1933 рр. До видання увійдуть, крім згаданого, дослідження з питань історії літератури, статті про художньо-мистецькі пошуки, про тернистий шлях розвитку української літератури.

Серія
«Цікаве літературознавство»

Погребенник Ф. П.

ДО ДжЕРЕЛ

Пошуки, знахідки

У книжці, що базується переважно на розшуканих автором невідомих матеріалах, висвітлено сторінки творчості талановитих письменників, діячів культури, імена яких довгий час були вилучені з нашої духовної скарбниці, — Миколи Вороного, Павла Чубинського, Євгена Чикаленка та ін. До книжки увійдуть також художньо-документальні нариси про І. Франка, В. Стефаника.

Видання ілюстроване маловідомими фотографіями з колекції автора.